

ISSN 0130—5719

Філософська думка

1 1982

ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

У цьому номері на допомогу керівникам теоретичних семінарів, на яких вивчаються рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, вміщуємо статті: Всебічно висвітлювати філософське життя республіки; «Круглий стіл» філософів, психологів і соціологів «Життєвий шлях особи»; Г. Л. Кобко — Інтернаціоналізація мовного життя народів СРСР; В. С. Федорук — Питання розвитку масової художньої творчості трудящих у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС; Н. В. Смирнова — Проблема ліквідації малокваліфікованої праці в умовах розвинутого соціалізму; О. І. Яценко — XXVI з'їзд КПРС і завдання підвищення ефективності викладання філософії у вузах.

На допомогу керівникам філософсько-методологічних семінарів друкується стаття: І. В. Бичко — Проблема істини в марксистсько-ленінській філософії.

Філософська думка

Заснований 1927 року
Виходить 1 раз на 2 місяці

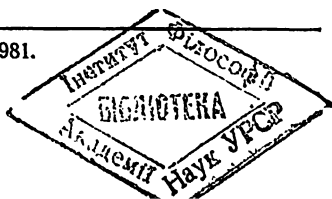
1
1982

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР
КИЇВ

СІЧЕНЬ — ЛЮТИЙ
«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

XXVI з'їзд КПРС і актуальні проблеми марксистсько-ленінської філософії	
Всебічно висвітлювати філософське життя в республіці	3
Проблеми формування людини	
«Круглий стіл» філософів, психологів і соціологів «Життєвий шлях особи»	11
До 60-річчя утворення Союзу РСР	
Кобко Г. Л.—Закономірності інтернаціоналізації мовного життя народів СРСР	23
Федорук В. С.—Питання розвитку масової художньої творчості трудящих у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС	33
<i>Трибуна молодого науковця</i>	
Смирнова Н. В.—Проблеми ліквідації малокваліфікованої праці в умовах розвинутого соціалізму	43
Проблеми викладання філософії	
Яценко О. І.—XXVI з'їзд КПРС і завдання підвищення ефективності викладачів філософії у вузах	51
Давидова Г. О. (Москва)—Заперечення заперечення як закон розвитку	61
До 1500-річчя Києва	
Литвинов В. Д.—Ідеї просвітництва у працях Ф. Прокоповича	72
Методологічні проблеми спеціальних наук	
<i>Трибуна молодого науковця</i>	
Міллер А. Й.—Категорія причинності в понятійному апараті кримінології	83
На допомогу керівникам методологічних семінарів	
Бичко І. В.—Проблема істини в марксистсько-ленінській філософії	96
Наукові повідомлення	
Вишняк О. І.—Структура системи потреб особи	103
Критика буржуазної ідеології	
Ткаченко О. М.—Світоглядно-методологічна неспроможність буржуазних концепцій особистості	108
Рецензії	
Римаренко Ю. І.—Інтернаціоналізм соціалістичної суспільної свідомості	119
Масловський М. А.—Проблема інтересу в державному управлінні	120
Попова І. М. (Одеса), Моїн В. Б. (Одеса)—Проблеми соціально-професійної орієнтації молоді	122
Погорлий О. І., Іщенко Ю. А.—Нове дослідження проблеми об'єкта і суб'єкта	124
Фіногеев С. Г.—Критичний аналіз буржуазно-націоналістичної доктрини держави	126
Книжкова полиця	82
Наші автори	

СОДЕРЖАНИЕ

XXVI СЪЕЗД КПСС И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОЙ ФИЛОСОФИИ. Всесторонне освещать философскую жизнь в республике, с. 3. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЧЕЛОВЕКА. «Круглый стол» философов, психологов и социологов «Жизненный путь личности», с. 11. К 60-ЛЕТИЮ ОБРАЗОВАНИЯ СОЮЗА ССР. *Кобко Г. Л.*—Закономерности интернационализации языковой жизни народов СССР, с. 23. \diamond *Федорук В. С.*—Вопросы развития массового художественного творчества трудящихся в свете решений XXVI съезда КПСС, с. 33. *Трибуна Молодого Ученого*. *Смирнова Н. В.*—Проблема ликвидации малоквалифицированного труда в условиях развития социализма, с. 43. ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОСОФИИ. *Яценко А. И.*—XXVI съезд КПСС и задачи повышения эффективности преподавания философии в вузах, с. 51. *Давыдова Г. А. (Москва)*—Закон отрицания отрицания как закон развития, с. 61. К 1500-ЛЕТИЮ КИЕВА. *Литвинов В. Д.*—Идеи просветительства в трудах Ф. Прокоповича, с. 72. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАУК. *Трибуна Молодого Ученого*. *Миллер А. И.*—Категории причинности в понятийном аппарате криминологии, с. 83. В ПОМОЩЬ РУКОВОДИТЕЛЯМ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ СЕМИНАРОВ. *Бычко И. В.*—Проблема истины в марксистско-ленинской философии, с. 96. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *Вишняк А. И.*—Структура системы потребностей личности, с. 103. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Ткаченко А. Н.*—Мировоззренческо-методологическая несостоятельность буржуазных концепций личности, с. 108. РЕЦЕНЗИИ. *Римаренко Ю. И.*—Интернационализм социалистического общественного сознания, с. 119. *Масловский Н. А.*—Проблема интереса в государственном управлении, с. 120. *Попова И. М. (Одесса)*, *Моин В. Б. (Одесса)*—Проблемы социально-профессиональной ориентации молодежи, с. 122. *Погорель А. И.*, *Ищенко Ю. А.*—Новое исследование проблемы объекта и субъекта, с. 124. *Финогеев С. Г.*—Критический анализ буржуазно-националистической доктрины государства, с. 126. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

THE 26TH CPSU CONGRESS AND URGENT PROBLEMS OF THE MARXIST-LENINIST PHILOSOPHY. To Comprehensively Elucidate the Philosophical Life of the Republic, p. 3. PROBLEMS OF MOULDING MAN. «Round Table» of Philosophers, Psychologists and Sociologists «Life of a Personality», p. 11. ON THE 60TH ANNIVERSARY OF THE FORMATION OF THE UNION OF SOVIET SOCIALIST REPUBLICS. *Kobko G. L.*—Regularities of Internationalization of the Language Life in the USSR, p. 23. \diamond *Fedoruk V. S.*—Problems of Development of Mass Artistic Creative Activities of Working People in the Light of the 26th CPSU Congress Decisions, p. 33. *A TRIBUNE OF THE YOUNG SCIENTIST*. *Smirnova N. V.*—A Problem of the Low-Skilled Labour Elimination Under Conditions of Developed Socialism, p. 43. PROBLEMS OF TEACHING PHILOSOPHY. *Yatsenko A. I.*—The 26th CPSU Congress and Problems of Raising the Efficiency of Teaching Philosophy at Higher Educational Establishments, p. 51. *Davydova G. A. (Moscow)*—The Law of Negation of the Negation as a Law of Development, p. 61. ON THE 1500TH ANNIVERSARY OF KIEV. *Litvinov V. D.*—Ideas of Enlightenment in F. Prokopovich's Works, p. 72. METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SPECIAL SCIENCES. *A TRIBUNE OF THE YOUNG SCIENTISTS*. *Miller A. I.*—The Category of Causality in a Notional Criminology Apparatus, p. 83. AID TO INSTRUCTORS OF METHODOLOGICAL SEMINARS. *Bychko I. V.*—A Problem of Truth in the Marxist-Leninist Philosophy, p. 96. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *Vyshnyak A. I.*—A Structure of the Personality Requirement System, p. 103. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Tkachenko A. N.*—Weltanschauung-Methodological Inconsistence of Bourgeois Conceptions of a Personality, p. 108. REVIEWS. *Rimarenko Yu. I.*—Internationalism of the Socialist Social Consciousness, p. 119. *Maslowsky N. A.*—The Problem of Interest in the State Government, p. 120. *Popova I. M. (Odessa)*, *Moin V. B. (Odessa)*—A Problem of Socio-Occupational Orientation of Youth, p. 122. *Pogorely A. I.*, *Ishchenko Yu. A.*—A New Study on the Object and Subject Problem, p. 124. *Finogeev S. G.*—Critical Analysis of the Bourgeois Nationalist Doctrine of the State, p. 126. OUR AUTHORS.

ВСЕБІЧНО ВИСВІТЛЮВАТИ ФІЛОСОФСЬКЕ ЖИТТЯ В РЕСПУБЛІЦІ

Завершився перший рік одинадцятої п'ятирічки, ознаменований натхненною працею всього радянського народу по виконанню історичних рішень XXVI з'їзду КПРС.

Цей рік був напруженим для численного загону суспільствознавців нашої республіки. Керуючись рішеннями XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України, вчені розпочали велику роботу над актуалізацією тематики науково-дослідницької діяльності, поглибленням її зв'язку з практикою комуністичного будівництва, з відповідальними завданнями, поставленими партією в галузі зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, формування нової людини; над дальшим поліпшенням викладання філософських дисциплін у вищій школі, реалізацією заходів для посилення впливу навчального процесу на формування комуністичного світогляду молоді, майбутніх спеціалістів народного господарства. Важлива ділянка докладання зусиль суспільствознавців республіки — рішуче поліпшення координації наукових досліджень, рівень якої було піддано справедливій критиці на XXVI з'їзді Компартії України.

Справою честі для кожного працівника філософського фронту стала пропаганда рішень партійних з'їздів.

Відповідальні обов'язки у всій цій складній і багатогранній роботі покладаються на періодичні філософські журнали, які мають відігравати важливу роль у координації розробок філософів і спрямуванні їх до актуальних проблем теорії і практики комуністичного будівництва, у вдосконаленні науково-дослідницької, викладацької і пропагандистської діяльності. Їх першочергове завдання — оперативно висвітлювати важливі події у філософському житті країни і республіки, спонукати вчених і викладачів до глибокого теоретичного аналізу суспільно-значущих проблем і вироблення конкретних практичних рекомендацій.

Філософські періодичні видання мають, крім зазначених, ще й пропагандистські функції. Зростає арсенал засобів ідеологічної роботи, але й змінюються об'єктивні умови пропагандистської діяльності, повсякчас виникають нові явища й обставини у внутрішньому і міжнародному житті. На XXVI з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев підкреслив, що ці нові явища і обставини не завжди враховуються належним чином, ще не повною мірою використовуються великі можливості нашої пропаганди. «Виходячи з цього, Центральний Комітет партії сформулював завдання поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Вони викладені у постанові ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. Це — документ довгострокової дії.

По суті мова йде про перебудову... багатьох ділянок і сфер ідеологічної роботи. Треба добитися, щоб її зміст став більш актуальним, а форми відповідали сучасним запитам і потребам радянських людей»¹.

Ці вимоги цілком стосуються і філософських періодичних видань. Актуалізація їх змісту, вдосконалення форми подання матеріалів — предмет повсякденної турботи кожного редакційного колективу. Партійна пристрасність і наукова ґрунтовність кожного виступу вченого є за-

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 90.

порукою того, що його слово дійде до читача і вплине на суспільне життя. Ефективність такого впливу чимало залежить і від того, якою мірою враховано зрослий рівень освіченості і культури народу, сприятливі умови, створені для розвитку творчих сил, здібностей і обдаровань кожної людини. «...Духовний потенціал нашого народу, — підкреслює член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, — примножується рік у рік на якісно новій основі»².

Під кутом зору сформульованих на XXVI з'їзді КПРС та XXVI з'їзді Компартії України відповідальних завдань осмислюємо ми все те, що зроблено нашим журналом за попередні роки. Журнал розробив і реалізує широку програму публікацій, присвячених актуальним проблемам марксистсько-ленінської філософської науки, що мають велику теоретичну та практичну значущість. Ця програма вибирає як висвітлення кардинальних проблем теорії матеріалістичної діалектики, так і осмислення нових тенденцій в соціально-політичному житті нашого суспільства, в розвитку сучасного наукового пізнання, адже обидва ці напрями органічно взаємопов'язані: лише на базі ґрунтовного філософського осмислення суспільної практики і наукового пізнання можливий дальший розвиток матеріалістичної діалектики як цілісної світоглядної і методологічної системи.

У межах згаданої програми подавались матеріали, в яких розкриваються зростання керівної ролі КПРС в умовах будівництва комунізму, піднесення соціальної активності радянських людей, вдосконалення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, формування нової людини, її інтелектуального потенціалу, світоглядної культури, інтернаціоналістської зрілості, науково-атеїстичної переконаності тощо. Низку статей присвячено філософському аналізу глобальних проблем сучасності, розкриттю їх соціально-класового змісту. Серед них — питання про війну і мир, про збереження природного середовища.

Журнал здійснює публікацію циклу передових статей, присвячених питанням поглиблення взаємозв'язку філософських досліджень з практикою комуністичного будівництва. Ці матеріали охоплюють як загальні проблеми розвитку марксистсько-ленінської теорії у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС, так і ті, що стосуються дальшої розробки конкретних питань діалектичного та історичного матеріалізму, наукового комунізму, конкретних соціологічних досліджень, критики буржуазної філософії і соціології. Поряд із цим вміщуються аналітичні огляди наукової літератури, виданої в республіці протягом минулої п'ятиріччя.

Серцевиною марксистсько-ленінської філософії є матеріалістична діалектика. Розробка проблем теорії діалектики посідає чільне місце і в діяльності колективу філософів республіки, і в роботі нашого журналу. Останніми роками значно розширено тематику досліджень з фундаментальних питань теорії матеріалістичної діалектики як цілісної світоглядної і методологічної системи, філософської основи духовного і практичного освоєння світу. Активізовано і вивчення матеріалістичної діалектики як загальної теорії розвитку.

Висвітлення світоглядних аспектів матеріалістичної діалектики — це той дослідницький напрям, який багато в чому визначає і обличчя здійснюваних в республіці досліджень з проблем діалектичного матеріалізму у контексті загальносоюзного «розподілу праці» між колективами філософів, і своєрідність нашого журналу порівняно з іншими філософськими періодичними виданнями. Про питому вагу статей, присвячених розкриттю органічної єдності світоглядних та методологічних аспектів марксистсько-ленінської філософії, свідчить, зокрема, той факт,

² Щербицький В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їздові Комуністичної партії України. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 37.

що тільки протягом двох попередніх років під чільними рубриками «Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики» та «Методологія наукового пізнання» опубліковано понад 50 матеріалів. У них відображено широке коло світоглядно-філософських проблем, що інтенсивно розглядаються в нашій республіці протягом більш ніж десяти років і нині перебувають у центрі уваги ряду провідних науково-дослідних колективів країни. Це — з'ясування місця світоглядної проблематики в структурі предмета філософії, розкриття категоріальної структури наукового світогляду, ролі і значення комуністичного світогляду в духовній культурі розвинутого соціалістичного суспільства, розкриття соціально-практичної природи, культурно-історичного змісту і світоглядних функцій категорій матеріалістичної діалектики, ролі діалектико-матеріалістичного світогляду в сучасному суспільствознавстві і природознавстві.

Осмилення фундаментальних проблем марксистсько-ленінської філософії під кутом зору їх світоглядного змісту стало однією з визначальних особливостей дослідницького пошуку не тільки в галузі діалектичного матеріалізму, а й в інших проблемних галузях сучасної філософської науки: логіки наукового пізнання, філософських питань природознавства, естетики та ін. Це дістало відображення на сторінках нашого журналу. Тут розкриваються питання про світоглядний та методологічний зміст філософських принципів і категорій, діалектику суспільних відносин і діяльності, матеріального і духовного виробництва, співвідношення практики і культури, практичну зумовленість різноманітних форм духовного освоєння світу людиною, особливості розгляду категорій в контексті культури, висвітлюються проблеми творчості у світлі діалектико-матеріалістичної теорії розвитку, аналізуються співвідношення знання, рефлексії і категорій філософії, категоріальна структура наукового світогляду, методологічні проблеми філософського дослідження людини, співвідношення світоглядного і методологічного аспектів у діалектико-матеріалістичній концепції істини, культурно-історичні передумови функціонування категорій абсолютного, кінцевого і безкінечного, світоглядно-методологічне значення принципу матеріальної єдності світу, особливості засвоєння понять у процесі формування мислення і навчання, взаємозв'язок свідомості і дії тощо. Розглядалися і такі актуальні проблеми методології наукового пізнання, як типологія форм соціального знання, гносеологічні особливості виникнення понять соціального знання, статус фактів у пізнанні суспільних явищ, матеріалістична діалектика як методологічна основа конкретних стилів сучасного наукового мислення, методологічний статус відносного в діалектико-матеріалістичній концепції науки, умови істинності суджень; низка питань, що стосуються співвідношення пізнання та розуміння. У цьому році журнал продовжить цілеспрямоване висвітлення світоглядно-методологічної єдності матеріалістичної діалектики як цілісної системи знань, зокрема на основі осмилення динаміки сучасного соціального процесу і наукового пізнання, філософського аналізу особливостей генезису нового знання, взаємодії світоглядних і методологічних аспектів суспільного та природничонаукового пізнання та ін.

У рамках підготовки до чергового Всесвітнього філософського конгресу, присвяченого темі «Філософія і культура», триватиме ознайомлення філософської громадськості з найважливішими результатами дослідження світоглядно-методологічних питань марксистсько-ленінської теорії культури, передбачається підготувати цикл матеріалів з проблем «Світогляд — філософія — культура». Поява таких матеріалів стимулює надходження до редакції статей не тільки з нашої республіки, а й з інших братніх республік Союзу РСР, з провідних філософських центрів країни.

З осмиленням світоглядних аспектів теорії матеріалістичної діалектики безпосередньо пов'язане філософське дослідження проблем люди-

ни, її потреб і інтересів, її духовного світу і діяльності. Про актуальність цього комплексу питань йшлося на XXVI з'їзді КПРС. Гостра потреба в їх поглибленому філософському дослідженні відзначалася і на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук, яка відбулася в жовтні минулого року. «Найважливіше завдання нашого суспільствознавства — глибока розробка наукових основ формування нової людини. На перший план тут висувуються питання дальшого підвищення ефективності ідейно-політичного, трудового й морального виховання радянських людей, рівня їх марксистсько-ленінської свідомості. Треба глибше досліджувати проблеми цілеспрямованого розвитку потреб особи, закономірностей формування соціалістичної свідомості й духовного життя суспільства розвинутого соціалізму. Відчутно зростає інтерес трудящих, особливо студентської молоді, до питань культурного і морального прогресу. Все це відкриває широкий простір для творчої роботи і ділового співробітництва філософів і психологів, істориків і соціологів, юристів і педагогів, спеціалістів у галузі етики, естетики, літератури і мистецтва»³. — відзначив у своїй промові на нараді член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС товариш М. А. Суслов.

Дослідження проблем людини посідає нині важливе місце в діяльності філософів республіки. Зокрема, в Академії наук УРСР реалізується комплексна програма вивчення економічних, соціальних, правових і духовно-культурних умов і факторів формування нової людини. Наш журнал приділяв и приділятиме дедалі більшу увагу цим питанням. Ще торік було введено рубрику «Проблеми формування людини», яку відкрили матеріали «круглого столу» Співки письменників України, Інституту філософії АН УРСР і редакції нашого журналу на тему «Про роль філософії та літератури у формуванні людської особистості». У цьому номері розпочинається публікація виступів філософів, соціологів і психологів за «круглим столом», де обговорювалася проблема «Життєвий шлях особистості». Побачив світ також цикл статей про структуру та особливості виховного процесу, комплексний підхід до інтернаціоналістського та атеїстичного виховання, суспільну детермінацію діяльності особи, розвиток особистісної структури в радянському суспільстві, про теоретичні аспекти проблеми соціологічного вимірювання потреб, ціннісні орієнтації особи тощо. До висвітлення питань, які стосуються психологічних, правових та інших аспектів діяльності особи, редакція останнім часом активно залучає представників спеціальних наук.

Однею з найважливіших комплексних проблем, на яку спрямована увага філософів республіки і колективу редакції, є проблема розвитку соціалістичного способу життя. І надалі першорядне значення надаватиметься як поглибленому аналізу характерних рис соціалістичного способу життя, так і загальнотеоретичному осмисленню самого поняття «спосіб життя» як загальносоціологічної категорії. У цій проблемній галузі відбувається інтенсивна взаємодія розробок, які здійснюються у рамках конкретних соціологічних досліджень, соціальної психології, наукового комунізму. Журнал вбачає своє завдання, зокрема, у сприянні тому, щоб кожне з таких досліджень завершувалося фундаментальними світоглядно-методологічними висновками, поглиблювалися уявлення про принципи, закони, категорії історичного матеріалізму, їхні важливі методологічні функції в соціальному пізнанні. Тут ідеться про реалізацію двоєдиного завдання: з одного боку, — це дальший розвиток історичного матеріалізму як методології соціально-наукового пізнання, що є необхідною умовою розвитку всього комплексу суспільних наук, їх якнайефективнішого впливу на суспільну практику; з другого — узагальнення новітніх досягнень гуманітарних

³ Суслов М. А. Високе покликання і відповідальність: Промова на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук. — Рад. Україна, 1981, 15 жовт.

наук, яке становить умову вдосконалення методології соціального пізнання, розвитку історичного матеріалізму.

Журнал прагне всебічно висвітлити малорозроблені методологічні проблеми соціального пізнання, специфіку пізнання суспільних явищ, основні форми соціального знання, особливості пізнання та практичного використання суспільних законів, не випускати з поля зору комплексне дослідження світоглядно-методологічних функцій категорій історичного матеріалізму, розкривати особливості суспільної практики як основи формування категорій історичного матеріалізму, роль матеріалістичної діалектики у виникненні цих категорій, їх значення для прирощення нового соціального знання, подавати розробки, що стосуються типології загальносоціологічних категорій, їх історичного та класового характеру. Важливо поряд із загальною характеристикою категорій як вузлових моментів соціального пізнання розкривати методологічну функцію окремих категорій історичного матеріалізму. Значний евристичний потенціал містить питання, вивчення якого розпочалося нині в республіці,— про методологічну роль історичного матеріалізму стосовно спеціальних соціологічних теорій і конкретних соціологічних досліджень: марксистсько-ленінської соціології праці, міста, села, комунікацій, культури, соціальної екології, військової соціології тощо.

Розробка проблем методології суспільних наук є надзвичайно перспективним напрямом об'єднання зусиль філософів і суспільствознавців інших спеціальностей, зокрема у дослідженні проблем прогнозування соціальних явищ і соціального управління. Винятково важливого значення набуває тут урахування результатів економічних, соціологічних та соціально-психологічних досліджень розвитку трудових колективів, динаміки трудових ресурсів, профорієнтації, проблем молоді тощо. Журнал опублікував останніми роками чимало матеріалів з цих питань, але потреба в їх поглибленому аналізі постійно зростає, що зумовлюється їх великим теоретичним і безпосередньо практичним значенням.

Останнім часом в журналі активізувалося висвітлення таких соціально значущих проблем, як питання про політичну культуру, якість праці, формування активної життєвої позиції особи. Журнал вміщує узагальнення досвіду роботи перших консульських метододічних центрів на підприємствах по дослідженню соціальних та соціально-психологічних проблем управління, результати соціологічного дослідження методики інформаційного забезпечення збалансованості робочих місць на промислових підприємствах, соціологічного аналізу ефективності лекційної пропаганди тощо. У рамках підготовки до 1500-річного ювілею Києва опубліковано матеріали про плани соціального розвитку столиці Радянської України, про соціальний портрет сучасного Києва, риси способу життя соціалістичного міста (за матеріалами конкретно-соціологічних досліджень), готується стаття про динаміку трудових ресурсів нашого міста у 80-ті роки та ін.

Надзвичайно важливого значення ми надаємо оперативному, науково обгрунтованому розкриттю реакційної суті і теоретичної неспроможності буржуазних, буржуазно-націоналістичних та ревізіоністських доктрин і концепцій. Редакція дбає про насичення традиційної рубрики «Критика буржуазної ідеології» матеріалами, які безпосередньо стосуються особливостей, форм і засобів ідеологічної боротьби на сучасному етапі і містять критичний аналіз теоретичних засад буржуазної ідеології, різноманітних пропагандистських доктрин, що формуються на цих засадах. Велика увага приділяється розвінчанням ідеологічних диверсій сучасного імперіалізму. Останнім часом з'явилися статті, де аналізуються соціально-класова сутність неофашизму, «неоколоніалістського реваншу» імперіалізму, особливості кризи політичної системи капіталізму і різноманітні способи її камуфляції у буржуазній політології, піддаються критиці новітні буржуазні утопії, зокрема, щодо «гуманізації науково-технічної революції» тощо. Невдовзі з'являться публікації,

що викривають альянс українського буржуазного націоналізму і сіонізму, буржуазно-націоналістичні фальсифікації історії Київської Русі та ін.

Насиченим буде духовне життя в нашій республіці в цьому році. Трудящі Української РСР, які і весь радянський народ, готуються урочисто відзначити 60-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. У зв'язку з цією знаменною подією під спеціальною рубрикою подаються матеріали, присвячені розвиткові марксистсько-ленінської теорії націй і національних відносин у матеріалах XXVI з'їзду КПРС, питанням інтернаціоналізації мовного життя в СРСР. Готується цикл статей про непорушну ленінську дружбу народів СРСР, особливості процесу інтернаціоналізації усіх галузей життєдіяльності розвинутого соціалістичного суспільства, інтернаціоналістське виховання. Журнал активізує підготовку матеріалів, присвячених філософському осмисленню діалектики сучасного соціального процесу, усіх сторін життя суспільства розвинутого соціалізму, зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, формуванню нової людини.

У травні цього року широко відзначатиметься 1500-річчя Києва. Журнал ще з 1980 року розпочав підготовку до цієї історичної дати цілою низкою статей, в яких постає панорама сучасного соціально-економічного та духовного розвитку столиці УРСР, розкриваються сторінки історії вітчизняної культури, зокрема філософії, значення давнього Києва в соціальному і духовному розвитку Давньоруської держави, фольклорно-епічні джерела вітчизняної культури, образ світу у давніх слов'ян, роль революціонерів-демократів у розвитку прогресивної соціальної думки в Києві. Велике місце в публікаціях циклу посідають матеріали, які висвітлюють зв'язки Стародавньої Русі з братніми слов'янськими народами, в тому числі з болгарським народом, який у 1981 році відзначив 1300-річчя Болгарської держави. Поряд з матеріалами історико-культурного та історико-філософського змісту під цією рубрикою вміщено також дослідження, що стосуються методологічних питань марксистсько-ленінської історико-філософської науки — зокрема таких, як зміст поняття «філософська культура міста» тощо. Півторастисячолітньому ювілеєві Києва спеціально присвячується наступний номер нашого журналу, де буде широко висвітлена робота Всесоюзної наукової конференції «Історичні традиції духовної культури народів СРСР та сучасна ідеологічна боротьба». У цьому ж номері журнал запропонує читачеві нові переклади творів діячів Києво-Могилянської академії.

Систематичне висвітлення найновіших здобутків у галузі історії вітчизняної культури стало вже традицією нашого журналу. Під спеціальною рубрикою «З історії вітчизняної філософії» друкуються наукові розвідки з історії філософії, здійснені спеціалістами, що працюють на Україні, в інших союзних республіках, у братніх соціалістичних країнах. Журнал прагне оперативно включати в науковий обіг все нове, що несуть у собі дослідження філософських зв'язків прогресивних мислителів України та Росії XIX — початку XX ст., ідейних зв'язків братніх народів у XVII—XVIII ст., філософської спадщини діячів Києво-Могилянської академії.

У світлі відповідальних завдань щодо якнайефективнішого виконання ідейно-теоретичного та виховного потенціалу викладання марксистсько-ленінської філософії у вузах, що були сформульовані на XXVI з'їзді КПРС і конкретизовані на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук, великого значення набуває питання, що дало назву ще одній постійній рубриці журналу, — «Проблеми викладання філософії». Редакція звернулася до всіх завідуючих кафедрами вузів республіки з пропозицією викласти їхній досвід, взяти участь в обговоренні такої актуальної справи, як методичне забезпечення викладацької роботи. Готується спеціальна підбірка, присвячена інтенсифіка-

ції взаємозв'язку академічної та вузівської філософської науки, поліпшенню міжвідомчої координації досліджень. Важливість цього питання стає особливо очевидною, якщо зважити на те, що нині у вищій школі країни працює майже половина всіх докторів і кандидатів наук (що ж до суспільствознавців, то близько 80 проц.). Вузівські наукові колективи, Мінвуз республіки здійснюють тепер велику роботу над поліпшенням планування і підвищення ефективності суспільствознавчих наукових розробок. Широко застосовується така нова форма організації науково-дослідного процесу у вузах (зокрема, в галузі філософії), як створення і реалізація цільових комплексних програм; активізуються традиційні форми творчих контактів учених і стимулюється пошук нових.

Безпосередня участь журналу у цій справі полягатиме у висвітленні результатів нових наукових розробок у галузі марксистсько-ленінської філософії з погляду умов їх використання у викладацькій практиці. Побажання і пропозиції з цього приводу, до речі, висловлювалися викладачами філософії під час зустрічей колективу редакції з читачами. Ініціативу у підготовці таких матеріалів узяв на себе відділ діалектичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР, і редакція сподівається, що це починання підтримують інші наукові підрозділи Інституту філософії АН УРСР, усі наукові колективи республіки.

Журнал виконує таку надзвичайно важливу функцію, як вплив на ідейно-теоретичний рівень досліджень, що здійснюються в республіці. Істотним чинником тут є всебічний критичний аналіз ідейно-теоретичного змісту філософських праць. Значення конструктивної, ґрунтовної критики нині постійно зростає відповідно до масштабу і складності завдань по примноженню матеріального і духовного потенціалу нашого суспільства. Загострюється ідеологічна боротьба соціалізму з капіталізмом на світовій арені. За цих умов, як підкреслює товариш Л. І. Брежнев, «небезпечно навіть на час, навіть на окремих ділянках забувати про ідейне начало в державному і громадському житті, миритися з ідейними помилками. На перший погляд, вони бувають не такими помітними, як, скажімо, помилки технічні. Якщо неправильно спроектований якийсь агрегат, то він не дасть очікуваної потужності або зовсім не працюватиме — це відразу видно, шкоду, якої це завдало, просто підрахувати. А помилка в ідеології, як правило, прихована, замумфльована вбранням з красивих слів, але тим більше загрожує наслідками, бо вона позначиться неодмінно і завдасть гігантської шкоди, якщо її вчасно не виправити»⁴. Партія орієнтує всі ідеологічні кадри на постійне посилення політичної пильності, на безкомпромісну боротьбу проти будь-яких виявів ідейної нечіткості та аполітизму.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що журнал прагне оперативно відображувати всі нові явища у філософському житті республіки, знайомити читачів з найважливішими результатами, здобутими на нових дослідницьких напрямках, які формуються у наукових колективах і на кафедрах філософії і наукового комунізму. Осмислюючи все зроблене за останні роки і плануючи свою діяльність на майбутнє у світлі тих відповідальних завдань, які випливають з рішень XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України, працівники журналу постійно радяться з читачами, враховують їх запити і побажання. Тільки за минулий рік проведено кілька зустрічей з читачьким активом в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті, в ряді міст республіки. Відчутним імпульсом для поліпшення роботи журналу стала спільна зустріч «Вопросов філософії» і «Філософської думки» з читачами, яка відбулася в Києві в травні минулого року.

Зміцнюються і поглиблюються творчі контакти між нашим журналом і всесоюзними періодичними філософськими виданнями, з філософ-

⁴ Брежнев Л. І. Спогади. Почуття Батьківщини.— Рад. Україна, 1981, 15 листоп.

ськими часописами братніх соціалістичних країн. Ідучи назустріч 60-річчю утворення Союзу РСР, журнал систематично знайомить республіканського читача з філософським життям інших республік. Нещодавно вміщено добірку матеріалів латвійських авторів, на черзі публікація статей з братньої Білорусії. Журнал робить свій внесок у поглиблення творчої співдружності Інституту філософії Академії наук республіки з іншими науково-дослідницькими колективами, з республіканськими та обласними відділеннями Філософського товариства СРСР і товариства «Знання», з опорними кафедрами філософії і наукового комунізму вузів республіки. Великого значення надається інтенсифікації творчих контактів журналу з Українським відділенням Соціологічної асоціації СРСР, посиленню соціального забезпечення фундаментальних суспільствознавчих розробок та методологічної культури конкретних соціологічних досліджень.

Колектив редакції свідомий відповідального завдання не тільки відображувати реальний стан справ у філософській науці, а й активно впливати на тематику та ідейно-теоретичний рівень, філософську культуру наукових розробок. Дороговказом у всій його діяльності є програмні настанови щодо дальшого розвитку марксистсько-ленінської філософської науки, сформульовані в документах і матеріалах XXVI з'їзду КПРС, ті вимоги, що їх було висловлено на адресу суспільствознавців республіки на XXVI з'їзді Компартії України.

* * *

В передовой статье освещаются основные задачи, встающие перед философскими периодическими изданиями, в частности перед журналом «Філософська думка», в свете решений XXVI съезда КПСС и XXVI съезда Компартии Украины.

«КРУГЛИЙ СТИЛ» ФІЛОСОФІВ, ПСИХОЛОГІВ І СОЦІОЛОГІВ «ЖИТТЕВИЙ ШЛЯХ ОСОБИ»

Посилена увага до проблеми людини, її діяльності, способу і стилю життя, виховання, всебічного і гармонійного розвитку дістала свій вияв у матеріалах XXVI з'їзду КПРС. В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» ці питання названі серед першочергових, на яких потрібно зосередити зусилля суспільствознавців¹. Розробка наукових основ формування нової людини, зазначав товариш М. А. Суслов у промові на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук, «відкриває широкий простір для творчої роботи і ділового співробітництва філософів і психологів, істориків і соціологів, юристів і педагогів, спеціалістів у галузі етики, естетики, літератури і мистецтва»².

За умов соціалізму створені якісно нові умови для розвитку людської індивідуальності згідно з принципами гуманізму і колективізму. Специфіка взаємозв'язку індивідуального і соціального в суспільстві зрілого соціалізму по-новому ставить перед суспільними науками низку, здавалося б, «довічних» питань — про сенс людського буття і його цінності, зміст життєвих планів і цілей, про умови особистої задоволеності життям і щастя, можливості особистісного розвитку і самовдосконалення.

Послідовно наукове осмислення цих проблем, визначення методів, шляхів, засобів їх розв'язання можливе лише на ґрунті діалектико-матеріалістичних принципів аналізу соціального розвитку, розкриття механізмів входження індивіда в суспільне ціле, соціальної детермінації поведінки і свідомості особи. Практика соціологічних та соціально-психологічних досліджень показує, що найбільше придатне тут поняття життєвого шляху особи, яке дозволяє розкрити унікальність життя індивіда в контексті соціально-практичних і культурно-історичних зв'язків епохи, проаналізувати соціально-історичний аспект індивідуального буття людини і її цілісне життя як особистості.

Вивчення проблем життєвого шляху особи до останнього часу відбувалося здебільшого в рамках онтогенетичної психології в руслі процесуально-динамічного підходу до розгляду особи, біля джерел якого стоять видатні радянські психологи С. Л. Рубінштейн, який розкрив онтогенез людини як її життєвий шлях, і Б. Г. Ананьєв, який визначив життєвий шлях людини як історію формування і розвитку особи у певному суспільстві. Різні зрізи цієї проблеми плідно досліджувалися К. О. Абульхановою-Славською, Л. І. Анциферовою, Л. І. Божович, Н. О. Луговою та ін.

Водночас очевидно, що повний і всебічний аналіз проблем життєвого шляху людини може бути здійснений тільки з допомогою комплексного підходу. Індивідуальне життя лише в абстракції може бути взяте як самодостатнє, відносно самостійне утворення. Насправді ж воно нерозривно вплетене в історичний процес, детерміноване способом матеріального і духовного виробництва, що визначають «спосіб руху» особи в соціальному просторі і часі. Тому цілісне осмислення життєдіяльності особи потребує філософського, загальносоціологічного,

¹ Див.: Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року.— В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 171.

² Суслов М. А. Високе покликання і відповідальність: Промова на Всесоюз. нараді зав. каф. сусп. наук.— Рад. Україна, 1981, 15 жовт.

конкретносоціологічного, психологічного, педагогічного, геронтологічного аналізу, об'єднання зусиль представників майже всіх галузей сучасної суспільної науки.

Обговоренню цієї проблеми й присвячений «Круглий стіл» «Життєвий шлях особи», організований Інститутом філософії АН УРСР, секцією соціальної психології Українського відділення Філософського товариства СРСР і журналом «Філософська думка». Його робота відбувалася 16—18 вересня 1981 р. в Києві, в Інституті філософії АН УРСР. У ній взяли участь суспільствознавці з різних наукових центрів країни — Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Свердловська та ін. Основними питаннями, навколо яких розгорталось обговорення, були такі: самовизначення особи і життєтворчість; формування життєвих планів, програм, «суб'єктивні картини» життєвого шляху і критерії ефективності людського життя; структура і типологія життєвого шляху особи; можливості його емпіричного дослідження. Виступи учасників продемонстрували великий інтерес філософської громадськості до значеної проблеми, засвідчили плідність таких зустрічей за «круглим столом».

В. І. ШИНКАРУК (академік АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР, головний редактор журналу «Філософська думка»). Людське життя, його сенс і цінності.

Обговорення проблем життєвого шляху особи у формі «круглого столу», на мою думку, передбачає не так доповіді, як безпосередній обмін думками, судженнями. Отже, і мені хотілося б висловити деякі міркування з приводу теми нашої розмови.

Насамперед про життя у філософському розумінні. Цей термін багатозначний. Очевидно, у філософському вживанні він охоплює і людське буття, і певні цілі цього буття.

В ідеалі наше життя має бути нашим витвором, адже ми виступаємо як творці не лише у процесі пізнання чи художньої творчості, а й коли будуємо своє власне життя за параметрами істини, добра і краси, коли ми концентруємо усі свої потенції на досягнення свідомо поставлених цілей. Проте у реальній дійсності наше життя певним чином задане умовами життя суспільного. І з точки зору цього суспільного змісту, на мою думку, життя можна визначити як цілеспрямовану діяльність відповідно до інтересів щодо створення умов життя. У тому й полягає діалектика людської життєдіяльності, що створення умов життя виступає як саме життя.

Створення умов життя — це насамперед праця. Але чи може праця становити зміст життя, коли вона виступає для особи лише засобом до життя, а справжнє життя мислиться поза працею? Такі уявлення були, зокрема, у А. Сміта, який розглядав працю як прокляття, а станом, відповідним щастю, вважав спокій. Критикуючи ці погляди, К. Маркс зауважував, що А. Сміт розглядає працю психологічно, з точки зору задоволення чи незадоволення, яке вона приносить індивідові³. Проте, заперечує К. Маркс, праця об'єктивно означає значно більше, ніж емоційне ставлення індивіда до своєї діяльності, вона є певне відношення індивіда до оброблюваного ним предмета і своїх власних трудових здібностей, становить предметне втілення суб'єкта, позитивну творчу діяльність, у процесі якої людина регулює і контролює обмін речовин між собою і природою.

Отже, розглядаючи життя людини у широкому суспільному контексті, його найважливішим і визначальним компонентом маємо визнати діяльність, спрямовану на створення умов життя, які охоплюють не тільки матеріальні, а й духовні умови.

³ Див.: Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 2, с. 110—113.

У такому разі, якщо людське життя суспільне за змістом і е діяльністю по створенню умов життя, що становить його сенс? Розглядаючи це питання, треба ще раз звернутись до духовного аспекту життя людини. К. Маркс зазначав, що людина, на відміну від тварини, не тотожна зі своєю життєдіяльністю, відрізняє себе від неї. Людина стає людиною, засвоюючи свою об'єктивну сутність — ансамбль суспільних відносин. Цей перехід об'єктивного світу у внутрішнє надбаня суб'єкта здійснюється не фізіологічно, а в духовному світі людини, що дозволяє їй піднятися над обставинами. У цій здатності полягає потенція людської свободи.

Духовне життя можна визначити і так — сприймання переживань як самого буття. У наших переживаннях відбувається зв'язок часів. Особливістю духовного відображення світу людиною є те, що вона часто-густо взагалі не сприймає своє теперішнє життя як справжнє, а минуле і майбутнє сприймає з більшою емоційною силою. Багатство духовного життя залежить від того, скільки особистісно значущих подій увійшло в нього, скільки їх очікує людина у майбутньому. У здатності людини духовно будувати своє життя важливу роль відіграють почуття, людські прихильності, любов, від любові матері до дитини й кінчаючи любов'ю до матері-Батьківщини. Батьківщина, кохана жінка, діти, друзі, праця — це такі смисложиттєві предмети, заради яких варто жити і віддати своє життя. У цьому, особистісному, плані смисл життя людини полягає у реалізації своїх почуттів, людських прихильностей.

Але який може бути сенс людського буття, якщо мати на думці його кінечність, причому не лише на індивідуальному рівні, а й враховуючи кінечність людської цивілізації загалом? Мені уявляється, цей сенс може бути в тому, щоб те, заради чого я живу, приносило мені найвищу радість буття. Щоб ця радість досягалася не на шкоду моральності, а через реалізацію особою на життєвому шляху своєї людської сутності, щоб кожний акт звершень давав і моральне задоволення, і насолоду (те, що Скворода називав «душевна веселість»). Отже, життєвий процес людини відбувається як діалектична єдність створення умов життя, насолоди життям і самореалізації особи у цьому процесі. Єдність обов'язку і насолоди — і є смислом життя, коли збігається виконання обов'язку, радість і самореалізація особистості. Щастя я визначаю як радість буття, що сповнює нас із здійсненням мрій і бажань. І кінець кінцем, ми дістаємо насолоду вже у тому, що живемо.

СОХАНЬ Л. В. (доктор філософських наук, завідувач відділом філософських проблем соціальної психології Інституту філософії АН УРСР). Життєвий шлях особи: життєві програми і цілі.

За соціалізму створені рівні можливості вільного, забезпеченого, культурного і творчо насиченого життя — життя, гідного Людини в найвищому розумінні цього слова. Однак спосіб і міра їх реалізації у реальному процесі життєдіяльності особи залежить від характеру і рівня розвитку її природних задатків і засвоєння цінностей культури. Тому аналіз механізмів включення індивіда в активну соціальну діяльність потребує поряд з розкриттям діалектики людської життєдіяльності також всебічного вивчення життєвого шляху особи як індивідуальної історії людського життя. Дослідження життєвого шляху особи — комплексна наукова проблема. Її розв'язання неможливе поза рамками філософського осмислення таких фундаментальних проблем, як сутність людського життя, його смисл і цінності, призначення і місце людини в світі, діалектика співвідношення родової і індивідуальних форм її буття та ін.

Соціологія вивчає життєвий шлях людини під своїм специфічним кутом зору. Зокрема вона розглядає конкретно-історичні форми

соціалізації індивіда, процеси соціальної і класової детермінації життєдіяльності особи, механізми її включення в суспільне ціле та ін. (тобто розкриває переважно закономірності відображення соціально-го в індивідуальному).

У соціальній психології життєвий шлях особи досліджується у плані входження індивідуального в соціальне, перетворення особи на суб'єкт життя і діяльності, розвитку самосвідомості та формування її Я. Отже, кожна з наукових дисциплін вивчає певний аспект цієї багатогранної проблеми і послуговується специфічним категоріально-понятійним апаратом. Тому для більш чіткого розуміння (і постановки) проблеми життєвого шляху особи важливо з'ясувати предметні рівні її дослідження, а також категорії, за допомогою яких вона аналізується. Спинимось у цьому зв'язку на найбільш істотних категоріях, що характеризують життєвий шлях — життєві обставини, життєві цілі, життєвий досвід, життєве кредо, життєва позиція, життєва лінія та ін.

Вихідним методологічним принципом дослідження життєвого шляху особи має бути Марксове положення про сутність людини як сукупність суспільних відносин. Соціально-практична і культурно-історична зумовленість останніх дає змогу розглянути життєвий шлях як такий, що включає історію формування і розвитку особи в певному суспільстві, а самого індивіда — як сучасника певної епохи і однолітка певного покоління.

«Історія,— зазначав Ф. Енгельс,— не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»⁴. Індивідуальна історія, життєвий шлях особи — це також процес, рух, який спричинюється діяльністю. Тут можна виділити такі моменти останньої: змістовність життєвого шляху; цілеспрямований характер; наявність життєвих циклів. Це дає можливість пояснити вікові стадії життєвого шляху, кожна з яких асоціюється з певним характером життєдіяльності — видом занять, колом діяльності, соціальних ролей, статусів та ін. Життєвий шлях особи можна розглядати як панораму подій, що розгортаються у просторі і часі (насамперед в соціальному просторі і часі): з одного боку, це події, що сталися у житті суспільства, класу, народу і впливають на індивідуальне життя особи, з другого, події, що стосуються окремої особи і можуть не мати суспільного значення.

Людина завжди переживає події свого життя і те, що її хвилює, радує, тривожить,— це вияви її суб'єктивності, що складають зміст духовної і психічної сторони її життя. Тому розглядати життєвий шлях особи лише як зовнішню подійну канву її життя недостатньо. Життєвий шлях особи є передусім динамічним процесом самого її розвитку, в якому міцно переплетені в справжньому значенні соціальне і індивідуальне, особистісне і суспільно значуще.

Одним з результатів діяльного утвердження особи у суспільстві є набутий нею життєвий досвід. Останній тим багатший, чим насиченіше, багатогранніше її життя: чим повніше акумулюється в життєвому досвіді особи суспільний досвід, тим соціально значущіша особа; чим більш індивідуальної неповторної форми набуває в ній сплав соціального і індивідуального, тим більша її винятковість як індивідуальності. Індивідуальний життєвий шлях детермінується як дією обставин, що виникають стихійно, відповідно до цілей і форм життєдіяльності, так і обставин, що є результатом свідомої і планової діяльності. Одна з переваг соціалізму полягає в тому, що за його умов все більше звуужується сфера дії стихійних факторів організації життя людей, створюються необхідні передумови для наукового прогнозування, програмування і планування життєдіяльності суспільства і людини.

Зростання рівня свідомого творення особою свого життя передбачає високий ступінь її зрілості. Під зрілістю особи ми розуміємо

⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 98.

насамперед її соціальну зрілість, яка виражається в тому, наскільки адекватно людина сприймає своє місце в суспільстві, яким світоглядом (філософією) керується, як ставиться до норм моралі, права, своїх обов'язків до праці.

Розвинена особа — це водночас психологічно зріла особа. Формування психологічної зрілості особи пов'язане з підвищенням рівня організації її свідомості й самосвідомості. Наслідком цього є те, що особа глибше розуміє соціальний смисл своїх вчинків і їх моральне значення. Виникає новий рівень її самоусвідомлення. У процесі такого формування наявні знання і уявлення про дійсність (природну і соціальну), які мали розрізнений характер, синтезуються, складаються в світогляд, що дає людині змогу тлумачити світ, виходячи з власної цілісної позиції.

За умов свідомої організації людського життя дедалі більшого значення набуває індивідуальна життєва програма особи. Її можна розглядати як цілісну картину життєвого шляху, ідеальний образ цілей і результатів її життєдіяльності.

Життєва програма фіксує магістральні життєві цілі людини. Останні набувають конкретизації в життєвих планах, тобто в системі попередніх наміток людини на майбутнє, які існують у вигляді прийнятих рішень і психологічних установок, що надалі підлягають здійсненню.

Характерною особливістю життєвих програм і планів є їх спрямованість на суб'єкта (вони передбачають насамперед вдосконалення самої особи). Однак, оскільки суб'єкт програми і планів — це діюча людина, яка реалізує себе в процесі перетворення світу, остільки її вдосконалення позначається на характері і результатах діяльності.

У життєвих планах і програмах виявляється активність відображення людиною світу. В них за допомогою ідеальних моделей суб'єкт «програє» такі ситуації, які або не існують в дійсності, або недоступні поки що для перевірки.

Життєві програми і плани можна подати як своєрідну матрицю соціальної поведінки суб'єкта, з якою він звіряє свої дії і коригує їх. У процесі визначення життєвого шляху програми і плани виконують мобілізуючі, стимулюючі і організуючі функції.

Формування у людини свідомого ставлення до власного життя передбачає розробку особою більш-менш цілісної концепції життя, в якій відображується передусім розуміння людиною мети і змісту життя, призначення людини в світі. Життєві концепції індивідів істотно відрізняються за ступенем їх соціальної значущості, мірою відображення в них загальнолюдських і соціальнозначущих ідеалів, цілей і інтересів.

Вивчення життєвого шляху особи передбачає розкриття досить складного і багатогранного процесу формування життєвих цілей, осмислення механізму впливу зовнішніх обставин на життя особи, шляхів піднесення гідності особи, її активності в управлінні своїм життям, регулюванні життєвих обставин і життєвих подій. У цьому відношенні цікаво дослідити систему факторів досягнення людиною життєвих успіхів, механізм формування життєвих планів і програм, в цілому шлях становлення індивіда як індивідуальності. Під цим кутом зору важливо вивчати практику комуністичного виховання й ідеологічної роботи.

В. П. ІВАНОВ (заступник директора Інституту філософії АН УРСР, доктор філософських наук). «Життєвий світ» особи.

В змістовному обговоренні проблеми життєвого шляху особи досить чітко виявилась специфіка її осмислення філософами (з погляду людини і її сутності), соціологами, які прагнуть виходити з певних емпірично фіксованих ознак і життєвих ролей особи. На жаль, цього не

можна сказати про ініціаторів нашого «круглого столу» — соціальних психологів, хоча у деяких виступах названий один, безумовно, принциповий вихідний пункт соціально-психологічного дослідження особи: вона неодмінно має розглядатися як цілісність, і образ цієї цілісності ми не повинні втрачати протягом усього дослідження. З таким підходом взагалі можна погодитись. Але постає питання: за допомогою яких інструментів аналізу можна утримувати «цілісність» у полі наукового зору. Мені здається, що за своєю складністю це питання подібне до проблеми утримання в стабільному стані плазми під час реакції термоядерного синтезу.

Життя особи є насамперед її діяльність, діяльність є зрештою предметна об'єктивізація, а об'єктивний наслідок життєвих актів — це вже не сама особа, а щось інше. Отже, чи можна сказати, що, об'єктивуючись у вчинках, особа втрачає себе, а зберігає свою цілісність лише за умови, коли уникає вчинків? Такий висновок, якого, до речі, дійшов екзистенціалізм, явно алогічний, бо проголошує, по суті, бездіяльність як засіб збереження особистої цілісності.

На мою думку, соціально-психологічний підхід до аналізу особи якраз і повинен з'ясувати, яким чином цілісність особи не тільки «мириться» з діяльністю, але й ґрунтується на ній, відтворюється на її основі. Адже не секрет, що «чисті» психологи частіше ведуть мову про психологічні риси особи так, ніби це властивості якоїсь речі або, у кращому разі, процеси, що відбуваються всередині психіки, тобто в тілі особистості. Але не цілісність тіла забезпечує особистісну цілісність; остання є такою «тотальністю», яку можна розуміти лише діалектично — як єдність багатоманітності, засновану на діяльності.

Особа насамперед є людина, якій «ніщо людське не чуже». І хай мені вибачать, але хотілося б нагадати принаймні дві особливості способу людського буття як такого, що стосуються предмета нашого обговорення. Обидві ці особливості характеризують діалектичну роздвоєність, «двоїстість» людського буття, яку треба вважати сутнісною ознакою людини. По-перше, ще Гегель зауважував, що людина існує дво-яко: спочатку вона просто існує фізично, як звичайна жива істота, але, крім того, і це не менш важливо, вона також існує «для себе», тобто є суб'єктом, який власне життя здатний робити предметом своєї волі, свідомості і діяльності. Процес життя «для себе» є унікальною модальністю існування, що притаманна лише людині, в якій і зосереджується все специфічно людське. Це значить, що в аспекті «буття-для-себе» людина стоїть в центрі всього того середовища, яке є умовою її існування і освоюється нею. За допомогою діяльності вона і в предметному оточенні, в речах і явищах знаходить і визначає сторону їхнього існування «для себе». Саме тому, на думку Маркса, людина є «родовою» істотою.

По-друге, людина існує водночас як соціальність і як індивідуальність, причому останню не можна розуміти лише як конкретну форму вияву першої, як свого роду персоніфікацію абстракції сутності людини. Індивідуальність є соціальністю навіть у своїй самотності, неповторності, бо «самість» кожної особи становить лише оригінальну конфігурацію рис, які за природою своєю мають соціальну опосередкованість (звичайно, тут не йдеться про суто фізичні ознаки індивіда). Ця «самість», собітотожність існує в людині і водночас дана для неї самої, інакше кажучи, виступає в усвідомленій формі. Саморефлексія індивідуальності є соціальним, колективним процесом (людина Іван визнає в собі людину, лише дивлячись на Петра та ін.), свого завершення вона набуває в категорії свідомості, де індивідуальність водночас виступає і як загальність, і як одиничність. Це — категорія «я», філософський аналіз змісту якої навіть Гегеля вражав своєю складністю. Він не без підстав вважав зміст «я» безконечним, оскільки воно не вичерпується будь-яким кінцевим набором ознак і визначеностей. Становлення особистого «я» — спочатку в самому житті, де відбувається індивідуаліза-

ція людини, а потім в самосвідомості — можна уподібнити тільки актові народження людини, але ні в якому разі не актові пізнання. Людина не дізнається про те, що вона раптом є «я», — останнє буквально пробуджується в ній, це є вона сама, але така, якою вона дана для себе самої. Особисте «я» пробуджується лише за певних суспільних умов і певних конкретних обставин, що надають йому самобутності. Але все подальше життя особи стає для неї процесом самореалізації, ствердження і підтвердження її особистого «я» (втрата «я» виступає як розклад особи, роздвоєння «я» в самосвідомості — ознака божевілля). З цієї точки зору ми повинні дивитися також на те, що зветься особистим «життєвим шляхом».

Спитаймо себе, чи вичерпується зміст цього життєвого шляху тими фактами і подіями, що зафіксовані в автобіографіях і трудових книжках кожного як дані для відділу кадрів? Інакше кажучи, чи є життя і життєвий шлях тільки сукупністю подій, що відбувалися з особою в хронологічних рамках її біографії? Хоч би який був «послужний список» особи, хоч би які визначні «соціальні ролі» їй довелося виконувати в своєму житті, — за цим зовнішнім рядом подій завжди стоїть інтимно-внутрішній план, в якому життєвий шлях підсумовується і усвідомлюється як саморозвиток особистого «я», як лінія позитивних надбань і самоствердження особи відповідно до поставленої нею життєвої мети та ідеалу. Ось чому суто «рольовий», соціологічний підхід до аналізу життя особи — надто вузький і припустимий лише в певних умовах, коли для аналізу вистачає середньостатистичних даних і зовсім зникає з поля зору траєкторія особистого життя в світі культури і цінностей. Соціально-психологічний підхід має уникнути цієї обмеженості і звернути увагу на життя під кутом зору самоздійснення особи в її життєвих актах. Адже тільки за умови самоздійснення, підтвердження свого «я» в своїх діях і поведінці об'єктивація особи не порушує її цілісності.

Для конкретизації цієї площини аналізу, на мою думку, обов'язково треба внести поняття «життєвий світ особи», розуміючи специфіку його змісту. Життєвий світ — це не просто предметна і суспільна дійсність або конкретні події і обставини життя особи. Таке визначення охоплювало б знову тільки зовнішні, просторово-часові параметри буття людини. Цей світ є та сама предметна і суспільна дійсність, але дійсність розглянута як сукупність актуальностей особистого життя. Кожному відомий той безперечний факт, що обставини життя часто-густо обираються особою з погляду їхньої відповідності її уподобанням і цілям, що ці обставини не просто діють на людину, але й актуалізуються її особистою дією, перетворюючись на умови досягнення суб'єктивної мети. Отже, життєвий світ — це друге «я» особи, розгорнуте назовні, але структуроване відповідно до особистих цінностей і пріоритетів.

Без глибокого аналізу своєрідності і особливостей будови «життєвого світу», на мій погляд, неможливо провести ґрунтовне соціально-психологічне дослідження особистості з точки зору того, як вона реалізує свої життєві цілі, плани, ідеали і, водночас зберігає свою самобутність, цілісність. Без такого аналізу ідея всебічного розвитку особи буде здебільшого залишатись декларацією, за якою не стоїть конкретне знання про механізми самозбагачення особистості в середовищі суспільної культури.

В. А. РОМЕНЕЦЬ (кандидат філософських наук, доцент Київського державного університету). Проблеми життєвого шляху людини в історії психології.

Життєвий шлях особи — одвічна психологічна проблема — на сучасному етапі розвитку психологічної науки виступає як така, що стягує в єдиний вузол і синтезує всі інші її традиційні питання. Розгляну-

ти ідеї щодо життєвого шляху особи, що їх увібрала історія психології,— означатиме, мабуть, те саме, що викласти саму історію психології, принаймні в її найважливіших моментах. Водночас необхідно враховувати загальнофілософський аспект цієї проблеми, насамперед у плані з'ясування цінностей людського життя, здійснити ретроспективний аналіз оптимістичних і песимістичних оцінок перспектив життєвого шляху особи.

Оптимістичне ставлення до перспектив людського життя притаманне головним чином матеріалістичним вченням про психічне. Оскільки потойбічного життя немає, головну увагу слід приділяти життю посейбічному, робити його якомога людянішим, щоб людина могла прожити повний життєвий цикл, розкрити себе в активній діяльності на благо суспільства і відчутти повноту свого буття. Ідеалістична і теологічна психологія, навпаки, виходить з учення про безсмертя людської душі, головна увага приділяється тут життю потойбічному. Тому, скажімо, даосистська концепція недіяння через багато століть дістала відгомін в екклезіастичній скорботі за смыслом життя. Ян-Чжу твердив, що зі ста років, які у поодиноких випадках може прожити людина, значна частина припадає на кволе дитинство і старече в'янення. Нічне забуття і марнотратство неспання відбирають половину життєвого часу. Хвороби і страждання, скорбота і горе, втрати і страх висушують ще половину того, що лишилося. Серед десяти років, що zostалися, не можна знайти жодної миті, коли б людина була по-справжньому щаслива: на життєвому шляху людина нагадує колодника в тяжких оковах і путах.

Визнання примарності чуттєвого життя, намагання зрєктися чуттєвих потреб, щоб уникнути страждання, яке супроводжує людину протягом її життя, властиве мислителям стародавньої Індії, що, зокрема, дістало своє відображення у буддійському каноні «Дхаммапада», а також у «Бхагавадгіті».

У стародавньому світі найцікавіше тлумачення життєвого шляху особи належить Цицерону. Він уперше застосовує термін «життєвий шлях», визначає і аналізує проблеми, що виникають у процесі осмислення життєвих кроків людини — вибору життєвого шляху, природного циклу становлення індивідуальної психіки людини, завершеності цього циклу. Зокрема, розглядаючи завершеність життя, Цицерон виходить за межі розуміння її лише як фіксації моментів народження, досягнення зрілості і смерті людини; йдеться про таку діяльність, що втілює життєві і творчі потенції людини, про певну і, мабуть, відносну вичерпаність цих потенцій у продуктах діяльності.

Пошук життєвого шляху, за Цицероном, має відповідати природженим схильностям людини. У цій відповідності вбачається запорака розвитку і збереження її як «самої себе». Треба зазначити, що концепція життєвого шляху людини у Цицерона містить як матеріалістичні, так і ідеалістичні елементи. Міркування щодо життєвого циклу, повноцінного вичерпання життя у суспільній діяльності (смерть розглядається як підсумок усього змісту життя) впритул наближають його до матеріалізму.

Психологічна думка середніх віків майже цілком перебуває під впливом патристичної філософії. Найбільш послідовного втілення патристичні канони щодо життєвого шляху людини набувають у «Сповіді» Августина. У цій пам'ятці середньовічної думки, сповненій тонких і глибоких психологічних спостережень, життя людини поділяється на два етапи — до «осіяння» і після нього. Цікаві міркування з приводу переживання і осмислення людиною свого життя містяться в автобіографічній за формоюповіді Абельяра.

Значний інтерес у цьому плані становить також середньовічна агіографічна література, зокрема вітчизняна. Так, у давньоруських билинах у традиційній для тієї доби формі літературного канону відображені дійсні мотиви поведінки людини, суперечності її життя.

Ідея титанізму, що притаманна давньоруському епосу, дістає своєрідне «продовження» через декілька століть і на іншому ґрунті — в епоху Відродження. Про це свідчить, зокрема, знаменита промова Піко делла Мірандоли «Про достоїнство особи», де віра у велич людини, її душевні сили покладена в основу самовизначення нею свого життєвого шляху.

У вченнях просвітників, що виходили з тлумачення людини як природної і розумної істоти, виробляються гносеологічні передумови розгляду життєвого шляху особи у «феноменологічному» аспекті. У певному розумінні цей зріз аналізу життя індивіда притаманний мислителям від Дж. Локка до Гегеля. Істинність життєвого шляху вбачається у пізнанні. Внаслідок його суперечностей людина переходить від одного рівня свого життя до наступного, вищого, аж поки зрештою не здійснить повне «розумне» осягнення істини. При цьому як Локк, так і Гегель звертають велику увагу на проблеми розвитку людської психіки, на пізнавальний, морально-естетичний досвід дитини, підлітка, юнака, зрілої людини. У концепціях цих мислителів життєвий шлях людини розглядається як цілісність. За такого підходу він постає теологічно спрямованим до вищого рівня осягнення, а по суті як набір форм самосвідомості.

З появою марксизму психологія вперше дістає надійну методологічну основу. Визнання предметної зумовленості людської діяльності дозволило їй вийти за межі інтроспекції і виявити певну послідовність, закономірність становлення основних етапів життєвого шляху особи.

У ХІХ столітті психологи все більш звертаються до вивчення конкретних виявів людської діяльності, що сприяло перенесенню акцента на дослідження людини як індивідуальності. Було закладено основи вікової й диференціальної психології, психології творчості, а елементи психіки почали розглядатись крізь призму особистості. У ХХ столітті ця тенденція набула подальшого розвитку: нові напрями, що з'являються у психології, хоч які вони різні, спираються на особистісний принцип. Проблема творчої особистості стає провідною для наукової психології.

На початку ХХ ст. поза межами власне психології з'явилася теорія ортобіозу І. І. Мечникова. Він зробив спробу поєднати науковоприродничий і соціально-психологічний аспекти у дослідженні життєвого шляху особи. Це була ідея завершеного циклу людського життя. Практично, на думку І. І. Мечникова, життя обривається без реалізації певного завершеного циклу. Ідея ортобіозу означає створення таких умов життя, щоб кожна людина змогла здійснити цей ортобіотичний цикл.

Отже, на середину ХХ ст. було створено теоретичні передумови для всебічного вивчення проблеми життєвого шляху особи, які вивели психологічну проблематику на принципово новий рівень дослідження. Виникла потреба в поєднанні в психологічному аналізі проблем особистості і творчості (йдеться про органічне поєднання). Такий синтетичний підхід до їх розв'язання має сприяти формуванню у психологічній науці нового пояснювального принципу.

Споконвічна проблема життєвого шляху особи виявляється, на наш погляд, саме тією проблемою, що відкриває широку перспективу для дальшого розвитку науково-психологічних досліджень. Вона дає змогу науково пояснити твєрчу діяльність людини, по-новому поставити питання, пов'язані з проблемою виховання. Перед віковою психологією за такого підходу відкривається можливість більш глибокого осмислення вікових характеристик людини, визначення сутності і критеріїв психологічної зрілості особи. А концепція форм провідної діяльності, збагатившись дослідженням людського життя як певної цілісності, може вийти за межі розгляду традиційних форм ігрової, навчальної та трудової діяльності.

Розробка психологічної ідеї життєвого шляху особи має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Вона покликана допомогти кож-

ній людині «пізнати себе», обрати життєвий шлях, що відповідає здатностям і обдаруванням людини. Радянська психологія, що виходить з принципів марксистського гуманізму, конструктивно розв'язуватиме свої актуальні проблеми, гадаємо, саме у руслі дослідження життєвого шляху особи. В осмисленні цього питання їй, мабуть, належить центральне місце, але її досягнення будуть значно вагомішими, якщо вона коригуватиме свою дослідницьку програму з суміжними науками, що вивчають проблеми людського життя. Відділ філософських проблем соціальної психології Інституту філософії АН УРСР, обравши проблему життєвого шляху особи як провідну тему здійснюваних ним розробок, став на правильний шлях і, можна сподіватись, досягне успіху на цьому шляху.

О. С. ОНИЩЕНКО (доктор філософських наук, професор, директор Київського філіалу Інституту атеїзму АСН при ЦК КПРС). Несумісність атеїстичних і релігійних моделей життєвого шляху особи.

За умов розвинутого соціалізму свідомий вибір особою свого життєвого шляху стає масовим. Система освіти, виховання, соціалістичні традиції, засоби масової інформації і пропаганди формують у підростаючого покоління риси соціалістичної життєдіяльності, які потім розвиваються в процесі трудової і громадської діяльності і складаються у цілісний спосіб життя.

Разом з тим розвиток науково-технічної революції, динамізм соціального життя, зростання індивідуальної самосвідомості, збагачення потреб і інтересів роблять вибір і реалізацію життєвого шляху не простою справою. Передусім розширилися спектр і можливості вибору професійної діяльності, яка становить основу життєвого шляху і способу життя особи. Підраховано, що нинішня молода людина має можливості вибору професії приблизно у 200 разів більше, ніж були у її прадідів, що жили років сто тому. Водночас у багато разів збільшилася кількість спеціальностей, про які треба мати хоча б загальне уявлення, щоб вибір професії був свідомим. Все це ускладнює вибір професії і життєвого шляху, загострює проблему не тільки професіонального, а й духовного самовизначення особи. Вивчення цієї проблеми актуалізується й тим, що науково-технічна революція вносить істотні зміни в умови і спосіб життя людей і вимагає від них психологічної і функціональної адаптації до свого нового становища.

За свідомої організації суспільного життя зростають роль і значення науки у виробленні ціннісних орієнтацій і обґрунтуванні на цій основі життєвої позиції особи. Скорочується дистанція між пізнанням і перетворенням дійсності, духовне і практичне освоєння світу здійснюється в єдності, у масовій свідомості і практиці утверджується науково-теоретичний спосіб освоєння дійсності, а все це позначається на способах мислення і поведінки, всієї життєдіяльності мас.

Життєвий шлях основної маси трудящих нашої країни реалізується в межах і за принципами соціалістичного способу життя. Проте ще не всі категорії населення однаковою мірою готові до свідомого вибору життєвого шляху, прийняття правильних рішень. Ця неготовність до самовизначення і самореалізації в обставинах, що істотно змінилися і продовжують змінюватися під впливом НТР, може спричинити деформацію життєвої позиції особи. Тому теоретичний і емпіричний аналіз життєвого шляху особи має велике значення і для теорії і практики атеїстичного виховання. Головна мета останнього полягає в зміні, перебудові вже вибраного людиною життєвого шляху на основі визначення нерелігійної перспективи її особистого життя.

Релігійні погляди на спосіб і шлях життя в різних категоріях віруючих (залежно від конфесії, ступеня релігійності, традицій мікросередовища, рівня освіти, практичного досвіду, особливостей духовного сві-

ту та ін.) не однакові. В рамках релігійних моделей життєвого шляху особи можна виділити чотири основні типи.

Містико-аскетична модель орієнтує віруючого на максимальне самообмеження культовими приписами, посвяту життя виключно релігійним справам. Реалізація цієї моделі життєвого шляху породжує релігійних аскетів, самітників, юродивих, ченців за переконаннями, сліпих фанатиків, глибоких містиків. Оскільки містико-аскетична модель життя вимагає від людини самозречення, то бажаючих її дотримуватись небагато. Це — різного роду релігійні «подвижники», життєвий шлях яких визначається виключно релігійними мотивами.

Помірквана релігійна модель вбачає «істинність» життєвого шляху особи в дідівсько-батьківській традиції, в дотриманні культових приписів, свят і обрядів певної конфесії. За межами формального збереження традиції дозволяє свободу вибору і реалізації особою свого життєвого шляху. У практичному житті віруючі, що живуть за цією моделлю, займаються реальними буденними справами. До них належить значна частина прихильників світових релігій і їх основних течій. Життєвий шлях особи на основі помірковано релігійної його моделі визначається не релігійними мотивами, а класовою належністю, характером діяльності, соціально-історичними умовами.

У раціонально-реалістичній моделі віруючий орієнтується на те, щоб жити усвідомлено, вписаною в існуючі умови, очищеною від явно неприйнятних приписів і віджилих поглядів релігійністю. Реальне життя не знецінюється. Навпаки, ставиться завдання прожити його повнокровно, використовуючи всі можливості, матеріальні і культурні блага. Водночас активне земне життя витлумачується тут за модернізованими релігійними нормами, на основі раціонально-визначених релігійних принципів життя. Такої моделі прагнуть дотримуватись модерністи всіх релігійних течій. Життєвий шлях особи, що керується цією моделлю, може проходити не тільки в спробах пристосуватися до існуючої дійсності, а й у прагненні знайти нові форми соціального і релігійного життя. Дана модель життєдіяльності виявляється як один з духовних стимулів соціальної активності віруючих, їх участі у різних суспільних рухах.

Напіврелігійна-напівсвітська модель релігійні елементи влітає в загалом світський характер життя людини. Це — модель життєвого шляху тих, хто в основному відійшов від релігії, але ще не повністю подолав у своїй свідомості і поведінці її залишки. Вона виходить з того, що, можливо, такого бога, як його малюють теологи, і немає, але може існувати певна надприродна сила, яка карає або милує людину після смерті.

Раціонально-реалістична і напіврелігійна-напівсвітська моделі життєдіяльності віруючих виникли в основному на ґрунті релігійного модернізму. Те нове, що вніс сучасний релігійний модернізм у тлумачення моделей життєвого шляху особи, полягає у поєднанні поглядів «вертикального» і «горизонтального» богослов'я. Традиційна релігійна модель способу життя виходила з «вертикального» погляду на взаємовідносини людини і бога (бог — над людиною). Оскільки це фактично означало знецінення реального життя і не приваблювало віруючих, то в богослов'ї з'явився «горизонтальний» аспект розгляду реального життя — шукати бога потрібно не на небі, а в природі, в самій людині, в її благодійних справах. Модернізм, поєднуючи підходи «вертикального» і «горизонтального» богослов'я, зображує життєвий шлях особи у вигляді кривої, що відхиляється від горизонтальної осі координат в протилежні сторони від добрих чи поганих справ (після смерті вона різко підноситься вгору — в рай — для «праведника» або падає вниз — у пекло — для «грішника»).

Богословські концепції поєднання, злиття релігійної і соціальної активності є релігійним відображенням поглядів і настроїв мас віруючих, які прагнуть жити реальними потребами. Крім того, це — і спро-

би перехопити і спрямувати в релігійне русло активність віруючих, на-в'язати їм релігійне тлумачення процесів і явищ суспільного життя. Звідси поява різного роду католицьких і протестантських теологій «родового відмінку»: політики, революції та ін. Модерністи з числа богословів Руської православної церкви євангельських християн-баптистів розробляють, наприклад, теологію «соціального служіння» — релігійне обґрунтування трудової і громадсько-політичної активності віруючих. Спільною рисою для всіх цих теологій є заклик віруючих до соціальної активності, до участі у розв'язанні злободенних питань суспільного і сімейно-побутового життя.

Значна частина богословів різних конфесій намагається обґрунтувати можливість повноти людського життя і всебічного розвитку особи на релігійній основі. Відповідно до цього витлумачуються і традиційні релігійні поняття (зокрема як рай, безсмертя). Цікаво, що велика кількість християнських богословів вже не дотримуються біблійського тлумачення праці як «кари господньої» за «гріхопадіння праотців». Праця оголошується обов'язком перед богом, богом визначеним покликанням людини.

Отже, модерністські, як і традиційні релігійні моделі життєвого шляху особи, внутрішньо суперечливі. В них переплітаються і заперечують одна одну реалістичні і ілюзорні орієнтації, що робить ці моделі практично нездійсненними.

Однак поєднання у релігійних моделях способу і шляху життя концепцій «вертикального» і «горизонтального» богослов'я виявляється привабливим для віруючих, які хотіли б і «земне життя» прожити щасливо, і «царства небесного» досягти. Внесення цих ідей у богословські моделі життєдіяльності осучаснює їх, посилює орієнтацію на них віруючих. Завдяки цьому уможлиблюється включення віруючих у ті чи інші соціальні дії і рухи, особливо якщо їм навіюється думка, що у такий спосіб вони виконують волю божу і прокладають собі шлях до «царства небесного». Проте віруючих у цих моделях життєдіяльності приваблюють насамперед моменти орієнтації на розв'язання важливих для них соціальних проблем, а не теологічний бік справи.

Релігійні моделі життєдіяльності особи ніколи не були однозначними, зорієнтованими виключно на потойбічне. Вони завжди включали і світські погляди, ідеї, ідеали, прагнення. Релігії приваблювали і приваблюють віруючих не стільки вченням про надприродне, скільки настановами і вченнями, які стосуються проблем реального життя, які вплетені в релігійну систему і видаються від імені всевишнього. В цьому один із «секретів» поширеності і тривалості існування так званих світових релігій. Цим пояснюється і, здавалось би, парадоксальна ситуація: наука давно спростувала основоположні догми релігій, проте вони зберігаються і відновлюються в свідомості значної частини віруючих.

Нині, у зв'язку із зростанням самосвідомості мас віруючих, усвідомлення ними цінності реального життя, у теології і буденній релігійній свідомості посилилась увага до питань змісту, способу життя, вибору життєвих шляхів, реалізації життєвих програм. У релігійних моделях життєдіяльності посилюється орієнтація на злиття релігійного і світського моментів за пріоритету, звичайно, першого. Це спонукає до відповідних коректив в атеїстичній роботі, зокрема до підвищення її ролі у виборі людиною нерелігійної перспективи в житті, формуванні атеїстичної життєвої позиції особи.

Потреби атеїстичного, як і комуністичного виховання в цілому, диктують завдання розробляти і пропагувати оптимальні моделі життєвого шляху особи на основних вікових етапах, методики його формування, здійснення свідомого вибору, оцінки і самооцінки, прогнозування змін.

(Далі буде)

Г. Л. КОБКО

ЗАКОНОМІРНОСТІ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ МОВНОГО ЖИТТЯ НАРОДІВ СРСР

Сучасний розвиток радянської країни характеризується інтернаціоналізацією всіх сфер суспільного життя на основі рівності всіх націй та народностей, їх братерського співробітництва і поступового зближення. Склався єдиний народногосподарський комплекс, виникла принципово нова історична, соціальна й інтернаціональна спільність людей — радянський народ. Як підкреслювалось на XXVI з'їзді КПРС, побудова в СРСР зрілого соціалістичного суспільства, інтенсивний економічний і соціальний прогрес прискорюють процес всебічного зближення радянських націй і народностей, забезпечують якісно нові умови для дальшого розквіту і взаємозбагачення національних культур, формування культури єдиного радянського народу¹.

Процес інтернаціоналізації помітно позначився і на розвитку мов радянських націй та народностей. Мовна інтернаціоналізація, спричинена об'єктивними суспільними потребами, і собі стала фактором посилення міжнародного спілкування, дальшого духовного збагачення народів СРСР, формування загальнорадянських культурних, естетичних, побутових норм і традицій.

Історія будь-якого народу нерозривно пов'язана з його соціально-економічним розвитком. Мова, як необхідний, історично вироблений засіб комунікації, підпадає під загальні об'єктивні закономірності соціальних змін. В умовах різних суспільних систем ці процеси докорінно відрізняються за своєю класовою сутністю і соціальними наслідками. Якщо в капіталістичному суспільстві вони використовуються панівними класами для примусової асиміляції, духовного поневолення націй і народностей в інтересах буржуазії, для зміцнення її панування, то за соціалізму — слугують загальним інтересам дружних, вільних, рівних народів, які добровільно об'єдналися для здійснення спільної мети — будівництва комунізму.

У нашій країні мовна інтернаціоналізація поглиблювалася мірою того, як зміцнювалися та інтернаціоналізувалися соціалістичні продуктивні сили та виробничі відносини, визрівав і зміцнювався радянський спосіб життя. Історично вона пов'язана з процесами становлення і розвитку соціалістичної суспільної свідомості, з поширенням марксистсько-ленінської ідеології, формуванням соціалістичної за змістом і національної за формою культури, усталенням нових морально-етичних норм поведінки людей та іншими складовими духовного обличчя радянського суспільства. Інтернаціоналізація мовного життя — процес об'єктивно спричинений, тривалий і поступовий. Він розгортається не стихійно, не автоматично, а внаслідок свідомої і планомірної реалізації політики Комуністичної партії, в основі діяльності якої лежить наукове вчення — марксизм-ленінізм і, зокрема, марксистсько-ленінська теорія національних відносин.

Можна виділити три основні етапи процесу мовної інтернаціоналізації в СРСР. Перший хронологічно збігається з періодом створення основ соціалізму і розв'язання основних завдань культурної революції, коли відсталі в минулому народи засвоювали духовні здобутки

¹ Див.: Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 68.

більш розвинених націй, а їх культури вперше дістали можливість вільно розвиватися в умовах єдиної радянської соціалістичної держави. Комуністична партія і Радянський уряд приділяли посилену увагу культурному будівництву на колишніх окраїнах царської Росії з тим, щоб в найкоротший історичний строк вивести їх з відсталості, національної замкненості на широкий шлях справжнього розквіту економіки і культури. Для 57-ми народів зусиллями провідних радянських вчених-мовознавців, педагогів та психологів були розроблені писемності, орфографічні та орфоепічні норми, багатогалузева термінологія. Створювались умови для вдосконалення культури рідної та російської мови, відбувався поступовий перехід значного числа писемностей з арабської, давньоеврейської, давньоуйгурсько-монгольської графічних систем на кирилицю, тобто на російську графічну систему тощо. Колись малорозвинені мови ставали мовами мистецтва, мовами викладання в навчальних закладах та ін. Значно збільшилася сім'я національних літературних мов². Саме в ці роки національними мовами почали здійснюватися наукові дослідження в вузах та науково-дослідних інститутах, інтенсивного розвитку набув термінологічний і понятійний апарат розробок.

Другий етап процесу інтернаціоналізації мовного життя народів СРСР припадає на період будівництва зрілого соціалізму, коли сформувалась єдина за своїм соціалістичним змістом, духом і характером радянська багатонаціональна культура, коли процес інтернаціоналізації духовного життя сягнув якісно нового рівня. Активізуються і значно розширюються міжнаціональні дружні контакти, взаємозбагачення культурними цінностями, зокрема і мовними. Все це відбувається на основі взаємодії як споріднених, так і неспоріднених мов народів СРСР, дальшого вдосконалення алфавітів та орфографії, створення єдиної, інтернаціональної (загальнорадянської) термінології, спільного лексичного фонду, розширення кола виконуваних ними суспільних функцій, створення нових літературних мов тощо. Цей етап у мовному житті народів СРСР порівняно з попереднім характеризується більшою інтенсивністю, масштабністю та ефективністю міжнаціональних мовних відносин.

Сучасний етап розвитку процесу інтернаціоналізації мовного життя народів СРСР, щільно пов'язаний з дальшим прогресом духовного життя радянських народів, відзначається глибинною взаємодією національних культур, зміцненням мовної єдності, яке має для народів СРСР ту специфіку, що здійснюється на основі розвитку і поширення основного типу двомовності, тобто однаково вільного володіння і рідною мовою, і російською, яка виступає засобом міжнаціонального спілкування, співробітництва та єднання радянських народів. До речі, деякими радянськими авторами у працях, присвячених дослідженню російської мови, вживаються поряд з терміном «мова міжнаціонального спілкування» й такі, як «міжнаціональна мова», «інтернаціональна мова», «загальнорадянська мова» і навіть — «інтернаціоналістська мова». На нашу думку, всі вони, крім терміна «мова міжнаціонального спілкування», не зов-

² Згадані процеси тривають і в умовах розвинутого соціалізму. Так, за останні десятиліття в СРСР ще 20 національних мов стали літературними. Наприклад, в 60-х роках твори художньої літератури з'явилися у таких малих народів, як нівхи, кети, ітельмени та юкагири, а в 70-х — у вепсів і долган. У 1980 році завершено роботу над створенням писемності і видано буквар саамською мовою. Крім того, ведеться значна робота на виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (1980 р.) «Про заходи по дальшому економічному та соціальному розвитку районів проживання народностей Півночі», яка рекомендувала Академії наук СРСР продовжити лінгвістичні та соціологічні дослідження з проблем розвитку писемностей мовами народностей Півночі, які її ще не мають. Спеціалісти академічних інститутів мови з Москви та Ленінграда в 1981 році завершили роботу над створенням букваря коряцькою мовою, нового алфавіту та вдосконаленням правил орфографії евенкійської мови. Продовжується робота над вдосконаленням писемності або створенням її заново для національних мов приблизно ще десяти народностей нашої країни. Серед цих мов — мансійська, чукотська, ескімоська та інші.

сім точно характеризують ту роль і те значення, які притаманні російській мові в житті радянського багатонаціонального суспільства. Термін «міжнаціональна мова» означає переважно мову-посередницю; «інтернаціональна мова» — штучну мову, створену шляхом відбору елементів з національних мов (типу есперанто, волапок тощо); «загальнорадянська мова» — термін, створений за аналогією з «загальнорадянською культурою», а «інтернаціоналістська мова» — за аналогією з «інтернаціоналістським вихованням», «інтернаціоналістською точкою зору», тобто термінами, створеними на позначення явищ, що мають за основу принципи пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. Зазначені терміни аж ніяк не тотожні і навіть не однопорядкові з терміном «мова міжнародного спілкування», який вживається на позначення нового суспільного явища, властивого лише багатонаціональному соціалістичному суспільству. Крім того, не слід забувати й того, що російська мова — це насамперед національна мова російського народу, яка водночас є й засобом міжнародного спілкування в СРСР.

Інтернаціоналізацію мовного життя як історичний процес визначають певні закономірності. Напрямок її сучасного розвитку в нашій країні зумовлюють взаємодія та взаємозбагачення національних мов як вираження нового, властивого лише соціалістичному ладові типу міжнародних та міжмовних відносин. Взаємодія національних мов охоплює всі сторони життя націй і народностей. У процесі їх усебічних контактів ступінь впливу однієї мови на іншу не однаковий. Він відповідає ступеню розвиненості системи суспільних функцій, а також давності та багатству літературних традицій, термінологічному запасові даної мови.

Тут маємо не механічне перенесення тих чи інших елементів з мови в мову, а таке їх запозичення, що зумовлене необхідністю засвоєння, «привласнення» нових понять, словесне оформлення яких у національних мовах відбувається відповідно до конкретних законів їх розвитку. Переважна більшість запозичень зазнає змін залежно від низки умов: розвиненості мови, її належності до певної мовної сім'ї та ін. Запозичені елементи набувають форм, характерних для мови, що їх увібрала.

В ході інтернаціоналізації обмін поняттями (поряд з обміном готовими термінами та словосполученнями для їх позначення) відіграє важливу роль, бо становить один з каналів сприйняття досвіду іншого народу, використання його для духовного поступу певних націй та народностей і всього суспільства. Звичайно, збагачення словникового складу мови, оформлення сприйнятих понять лише за рахунок її внутрішніх лексичних ресурсів має конкретно-історичні межі, тому будь-яка мова, цілком природно, вдається до лексичних запозичень. «З двох подібних слів,— писав В. Г. Белінський,— іноземного або рідного, кращим є те, яке правильніше виражає поняття... Всі народи обмінюються словами і запозичують їх один в одного»³.

Взаємодія та взаємозбагачення національних мов — явище прогресивне. Отже, його треба вивчати і використовувати в інтересах культурно-історичного прогресу соціалістичного суспільства. Вплив цього явища полягає передусім в активізації внутрішніх мовних потенцій, у взаємопроникненні та засвоєнні інонаціональних елементів, які активно сприяють розвитку взаємодіючих мов, розширюють їх функціональні можливості. Внаслідок дії цих закономірностей створюється і розширюється спільний лексичний фонд, спільні (що збігаються своєю основою, своїм корінням) термінологія та фразеологія, звороти, стиль тощо.

Принциповою особливістю, однак, тут є те, що (на відміну від інтернаціоналізації національних культур, яка в комуністичному майбутньому приведе до історично неминучого формування єдиної загально-

³ Белінський В. Г. Рецензи, март—апрель 1845 г. Карманный словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка, издаваемый Н. Кирилловым.— Белінський В. Г. Полн. собр. соч.: В 13-ти т. М., 1955, т. 9, с. 61.

людської культури комуністичного суспільства) взаємодія і взаємозбагачення національних мов аж ніяк не ведуть до їх злиття, а сприяють інтенсивному розвитку кожної з національних мов. Потреба ж націй та народностей, які добровільно співробітничують і зближуються, в ефективному засобі міжнародного спілкування задовольняється виконанням однією з мов — звичайно достатньо розвинутою і поширеною — ролі такого засобу. Це з усією очевидністю впливає з інтернаціонального досвіду розвитку національних мов в СРСР.

У мовному житті багатонаціональної соціалістичної держави іноді спостерігається змішування, схрещування або навіть і злиття близькоспоріднених мов. Але ці явища виняткові, поодинокі і стосуються лише мов малочисельних народностей. На думку деяких радянських лінгвістів, ороцька мова (чисельність ороців у 1979 році становила 1200 чоловік) на Далекому Сході виникла внаслідок злиття споріднених нанайської, удегейської та евенкійської мов (чисельність цих народностей у 1979 році становила відповідно: 10,5 тис., 1,6 тис. і 12 тис. чоловік). Але, зауважимо, по-перше, вони мали слабо розвинену граматичну будову і бідний лексичний фонд; по-друге — і це важливо підкреслити — злиття цих мов не привело до їх зникнення: нанайська, удегейська та евенкійська мови збереглися, хоч поряд з ними і виникла ще одна — ороцька. Переважній же більшості національних мов, особливо писемних, не властива тенденція до злиття чи змішування.

Національні мови за соціалізму є надзвичайно важливим знаряддям прискорення суспільного прогресу, розв'язання завдань комуністичного будівництва. Природно, що в соціалістичному суспільстві стратегія їх розвитку полягає не в ігноруванні національних мов чи форсуванні переходу до якоїсь однієї мови, а у створенні всіх необхідних умов для всебічного розвитку кожної з них.

Можна з певністю сказати, що нині в СРСР усі мови — як старописемні, так і молодописемні — в основному задовольняють суспільні потреби націй і народностей. Покажемо щодо цього є функціональний розвиток сучасної української літературної мови, наділеної всіма необхідними сучасними суспільними функціями. «В братній сім'ї народів Радянського Союзу, — підкреслив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький у своїй промові на спільному урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради Української РСР, присвяченому 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, — незмірно збагатилася, засяяла всіма барвами культури українського народу, в усі сфери суспільного життя ввійшла наша рідна українська мова»⁴.

Сфера застосування української мови як однієї з найрозвинутіших мов світу⁵ сьогодні особливо інтенсивно розширюється. Вона є важливим елементом багатогранної діяльності українського народу в економічному, політичному й духовному житті, засобом створення й поширення численних духовних цінностей, зокрема, тих, в яких мова набуває самостійної, мистецької цінності. Українська літературна мова, скарби якої помножені в процесі соціальної і культурної творчості народу в братерському співробітництві з усіма націями і народностями нашої країни, в засвоєнні кращих надбань людського генія, успішно задоволь-

⁴ Матеріали спільного урочистого засідання ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, 15 груд. 1972 р. — К., 1972, с. 21.

⁵ За кількістю носіїв українська мова посідає друге місце серед дванадцяти слов'янських мов. Близько 75 проц. населення республіки вважає українську мову рідною і користується нею в найрізноманітніших галузях своєї діяльності. Як рідною нею користуються українці, що проживають за кордоном, зокрема в Польщі, Чехословаччині, Югославії, Румунії, Канаді, США, Аргентині, Бразилії, Австралії. Багато представників інших народностей, що живуть в УРСР, вважають рідною мовою українську, а для переважної їх більшості вона стала, так би мовити, другою рідною мовою — мовою, якою вони вільно володіють.

няє і вимоги сучасної соціальної комунікації, і потреби художності, і запити науки, демонструючи свої величезні можливості і здатність до необмеженого розвитку.

Кожна з національних мов нашої країни робить свій внесок у формування в радянських людей марксистсько-ленінського світогляду, збагачення їх емоційного світу, насичення їх спілкування соціально і духовно вагомим змістом. Показово, що в СРСР процент людей, які вважають мову своєї національності рідною, досить високий. Дані перепису населення СРСР 1979 року показують, що він наближається до максимуму і становить від 82,8 проц. серед українців (42, 347 млн. чол.) до 98,5 проц. серед узбеків (12, 456 млн. чол.).

Особливо показовий розвиток мов малочисельних народів, який відбувається на основі їх взаємозбагачення та взаємодії з мовами всіх радянських націй. Розширились суспільні функції цих мов: здійснюється навчання в початкових класах школи, видається перекладна та оригінальна література, газети або газетні полоси, ведуться передачі місцевого радіо й телебачення, читаються доповіді, провадяться бесіди, заняття в гуртках художньої самодіяльності тощо. За даними останнього перепису населення, процент осіб, що назвали рідною мову своєї національності, становив, наприклад, серед гагаузів (173 тис. чол.)—89,3; інгушів (186 тис. чол.)—97,4; каракалпаків (303 тис. чол.)—95,9; якутів (328 тис. чол.)—95,3; кабардинців (322 тис. чол.)—97,9; тувинців (166 тис. чол.)—98,8 тощо.

За роки Радянської влади національні мови народів нашої країни досягли значного розвитку. Як показують підсумки Всесоюзних переписів населення 1970 і 1979 років, нині в нашій країні функціонує 127 національних мов її корінних народів і 35 — народів, основна частина яких проживає за межами СРСР. Твори художньої літератури пишуться і видаються 77-ма мовами, театральні вистави звучать 47-ма, книжки, газети і журнали друкуються 89, 56 і 44-ма, радіомовлення і телебачення ведуться відповідно 67 і 60-ма. Кількість мов, якими здійснюється навчання дітей у молодших класах радянської школи, досягла в 1980/1981 навчальному році 94-х (а якщо долучити підготовчі групи, то 97-ми), у старших класах — 52-х. Серед них — долганська і вепська, ненецька і чукотська, евенкійська і мансійська, ескімоська і саамська та ін.

Подібних прикладів не знала і не знає жодна багатонаціональна капіталістична держава. Безсилі заперечувати це, антикомуністи та антирадянщики намагаються всіляко спотворити теорію і практику ленінської національно-мовної політики КПРС. Одні з них пишуть: «Щоб племена одного народу в СРСР не створили зі своїх говірок одної літературної мови і не об'єдналися культурно, Московщина видумала різні граматики і словники тих говірок. У маленькому Дагестані (кілька тисяч людності) створила аж 28 «мов»⁶. Інші ж, як, скажімо, колишній директор так званого Російського дослідного центру при Гарвардському університеті, а нині член ради національної безпеки США і штатний ідеолог адміністрації Рейгана «професор» Річард Пайпс, зображують процеси взаємодії та взаємозбагачення національних мов у радянському суспільстві як продовження «старої царської політики русифікації етнічних груп», як «знищення національних мов» тощо.

Буржуазні «спеціалісти з національного питання в СРСР» не бачать, та й не хочуть бачити, що в основі процесів мовної взаємодії лежать не прагнення до національної зверхності й чванства, до роздування міжнаціональної чи міжмовної ворожнечі. Дружба народів СРСР ґрунтується на глибоко демократичних принципах, які відповідають корінним інтересам розвитку і зближення радянських націй та народно-

⁶ Цит. за кн.: Тарасюк М. М. Проти націоналістичних фальсифікацій розвитку української мови.— К., 1973, с. 10.

стей, завданням нашої спільної боротьби за торжество ідеалів комунізму.

Провідна роль у процесах взаємодії та взаємозбагачення мов належить російській мові, яка відповідно до життєво необхідних потреб спілкування народів СРСР і з їх добровільної згоди перетворилася на засіб міжнаціонального спілкування, стала джерелом збагачення та розвитку мов радянських соціалістичних націй і народностей. Про це свідчать, зокрема, факти численних запозичень лексико-фразеологічного матеріалу російської мови та — через неї — інтернаціональної лексики, що дістає інтерпретацію згідно зі специфікою національних мов у процесі створення їх власної термінології. Це сприяє активізації самого процесу інтернаціоналізації мовного життя в нашій країні. Під впливом російської мови розвиваються орфографічні, фонетичні, лексичні та граматичні норми інших літературних національних мов, збагачується їхній словниковий фонд. «Культура російської мови, — писав академік І. К. Білодід, — вироблені в ній цінності, моделі є фактором творчої активізації словотворчих, синтаксичних, стилістичних можливостей кожної національної мови, що розвиває їх за внутрішніми законами своєї національної специфіки»⁷. І. К. Білодід наводить численні приклади зростання граматичної активності, словотворчої продуктивності української мови, викликаних до життя безпосереднім впливом на неї російської мови⁸.

Завдяки такій взаємодії, крім збагачення словникового фонду, в мовах народів СРСР відбувається розвиток системи структурно-функціональних стилів, властивих усім розвинутим мовам світу, вдосконалюється їхня граматична будова тощо. В узбецькій і туркменській мовах, наприклад, під впливом російської з'явився рухомий наголос, сталися зміни в дієслівному керуванні та ін.

Великий вплив справляє російська мова на розвиток молодописемних мов народів СРСР. Так, наприклад, останніми роками хакаська мова внаслідок цього зазнала значних змін у своїй синтаксичній будові: з'явилися нові типи складнопідрядних речень, «розкріпачився» порядок слів у реченні. В аварській, чеченській та інгуській мовах деякі прийоми побудови монологу та діалогу взяті з російської і використовуються відповідно до особливостей рідної мови.

Одним з реальних наслідків інтернаціоналізації мовного життя в нашій країні є швидке зростання словникового фонду національних мов, і особливо інтернаціональної лексики. За роки Радянської влади частка інтернаціональних слів, спільних для найрозвинутіших мов сучасності, у більшості національних мов народів СРСР зростає майже в десять разів⁹, причому в деяких з них до 70—80 проц. термінологічної лексики зокрема науково-технічної, суспільно-політичної та навчально-педагогічної, становлять запозичення з російської, а також з інших мов через її посередництво¹⁰. Наприклад, з 1764 фізичних термінів, що існують нині в башкирській мові, лише 344 — суто башкирські, а решта походить з російської та інших мов. У Башкирії — краю високорозвинутої хімічної промисловості — до мовного вжитку увійшло 1948 хімічних термінів, серед них власне башкирські — лише 149. Те саме бачимо і в мові комі¹¹.

Збагачення термінологічної лексики мов народів СРСР у наші дні активізується мірою розгортання науково-технічної революції. Мови

⁷ Белодед И. К. Ленинская теория национально-языкового строительства в социалистическом обществе. М., 1972, с. 178.

⁸ Там же, с. 178—179.

⁹ Див.: Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. / Под общ. ред. Ю. Д. Дешериева. М., 1973, с. 286, 296.

¹⁰ Див.: Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР / Отв. ред. Н. А. Баскаков. М., 1969, с. 74.

¹¹ Дешериев Ю. Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. М., 1966, с. 138—139.

радянських націй мають тепер у своїх науково фіксованих словниках у середньому від 40—50 до 130—150 і більше тисяч слів. Так, наприклад, у тлумачному словнику киргизької мови міститься 40 тис., узбецької — 60 тис., латиської — 80 тис., грузинської — 113 тис. слів та словникових статей. Виданий нещодавно обсягом майже 1500 друк. аркушів тлумачний словник української мови, який з цілковитою підставою можна назвати енциклопедією українського слова, містить у своїх одинадцяти томах 134 тис. словникових статей та слів (без тих, що додаються як пояснення). Підкреслимо, що йдеться про науково фіксований, а не весь живий лексичний склад мови, який ще більший. Скажімо, в Інституті мовознавства АН УРСР зібрано понад п'ять мільйонів карток, що описують кілька сот тисяч слів¹². Або інший приклад: у СРСР нині виготовляється продукція, що має понад 12 млн. найменувань. Проте не всі ці слова і терміни занесені у словники, а лише загальноприйняті, вживані в багатьох галузях життя, побуту народів СРСР.

Джерелом поповнення мов радянських народів новими словами та словосполученнями може бути будь-яка національна мова. Але яка саме мова і якою мірою — це питання пов'язане з сукупною дією економічних, соціально-політичних, духовно-психологічних, історичних та інших чинників, із здобутками й досягненнями того чи іншого народу. Висунуте В. І. Леніним положення про те, що «потреби економічного обороту завжди змусять національності, які живуть в одній державі... вивчати мову більшості»¹³, цілком і повністю підтверджується в умовах розвинутого соціалізму, який забезпечує спілкування націй на засадах добровільності та інтернаціоналізму. Потреба мати спільну мову, зрозумілу представникам усіх націй і народностей, мову, що є універсальним знаряддям в їхньому спілкуванні, у поширенні політичної та наукової інформації, діловій переписці, оперативному ознайомленні з усім новим, що з'явилося в господарському і культурному житті нашої країни, — ця життєво важлива потреба закономірно висунула російську мову на роль такого знаряддя, зумовила постійне зростання її значення як засобу взаємообміну соціальним досвідом, взаєморозуміння, взаємозв'язку, згуртування радянських народів.

Російською мовою володіє нині більшість громадян СРСР. За даними Всесоюзного перепису населення 1979 року, в Радянському Союзі — 137,4 млн. росіян, а російську мову назвали рідною 153,5 млн. чоловік (137,2 млн. росіян і 16,3 млн. чоловік неросійської національності), що становить 58,54 проц. усього населення країни. Крім того, 61,3 млн. неросіян вважають російську другою мовою, якою вони вільно володіють. Як бачимо, російську мову рідною або такою, що нею вільно володіють, назвали 77,6 млн. чоловік неросійської національності — більш ніж кожний другий з них. Загалом майже 215 млн. чоловік на 1980 рік вільно володіли російською мовою, що становить 82 проц. загальної кількості населення СРСР. Певна річ, цей показник постійно збільшується.

Історично могутнім стимулом поширення російської мови, безперечно, стала авангардна роль російського робітничого класу у визвольному революційному русі, безкорислива братерська допомога російського народу в політичному, економічному та культурному розвитку національних республік, а також внесок російської культури і науки в розвиток духовного життя народів СРСР. «Кожен народ любить свою мову, — зазначав товариш В. В. Щербицький, — і одночасно з любов'ю і повагою ставиться до російської мови — мови революції, мови вели-

¹² Див.: Русанівський В. М. Нове життя мови. — Культура слова, 1976, вип. 1, с. 6.

¹³ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне збір. творів, т. 24, с. 114.

кого Леніна. Свідомо і добровільно обрана всіма народами Радянського Союзу як засіб міжнаціонального спілкування і співробітництва, вона відіграє величезну об'єднавчу роль, служить справі інтернаціонального згуртування трудящих, обміну матеріальними і духовними цінностями, взаємозбагаченню національних культур»¹⁴.

Великого поширення набрала російська мова й на Україні. Під час перепису населення 1979 року її назвали рідною 5,2 млн. чоловік, крім того, 19,7 млн. відзначили вільне володіння нею. Глибокий і дедалі зростаючий інтерес населення республіки до російської мови є виявом його плідного спілкування з російським та іншими народами СРСР, показником зростання культурного і загальноосвітнього рівня трудящих, високої зрілості їх інтернаціоналістських почуттів.

Особливу роль російської мови в процесах розвитку національних мов і культур народів СРСР, складні процеси взаємодії та взаємозбагачення цих мов окремі автори тлумачать іноді звужено, однобічно — лише як вплив російської мови на національні мови інших народів нашої країни. Проте тут маємо справу із взаємним впливом. Національна мова російського народу також збагачується в процесі міжнаціонального спілкування. Особливо помітно це там, де росіяни безпосередньо контактують з представниками інших національностей. На Україні, наприклад, російське усне мовлення сприйняло деякі структурно-граматичні і лексико-фразеологічні засоби української мови.

Втіленням єдності інтернаціонального і національного в мовному житті народів СРСР, одним з наслідків дії мовної інтернаціоналізації є двомовність. Вона — результат братерського співробітництва радянських народів, їхніх міцних економічних, духовних та культурно-історичних зв'язків, відносин дружби і взаємодопомоги. Користування двома мовами — рідною (національною) і мовою міжнаціонального спілкування (російською) — ґрунтується на добровільності та рівноправності і регулюється практичними соціальними та побутовими потребами.

Користування другою мовою може бути різним за своїм рівнем — від початкових знань до кваліфікованого, досконалого і вільного володіння нею, коли вона стає, образно кажучи, другою рідною мовою. «Вільне володіння всіма громадянами СРСР своєю національною (рідною) і міжнаціональною російською мовами, — зазначає К. Х. Ханазаров, — є той ідеал, до якого прагне розвинуте соціалістичне суспільство. Це найперше завдання у вдосконаленні мовного життя, що стало перед усіма радянськими націями, народностями»¹⁵. Його розв'язання відповідає насущним потребам радянських людей — будівників комунізму. Так, за підрахунками Ю. Д. Дешерієва, майже 80 народів СРСР мають потребу в двомовності у галузях дошкільного виховання та початкової освіти, понад 110 — в її реалізації у середній освіті, приблизно 115 — в її запровадженні у вищій школі, науковій і технічній творчості¹⁶.

Визнання російської мови як засобу міжнаціонального спілкування, співробітництва, як другої рідної мови — свідчення шанобливого ставлення до неї людей різних національностей, їхньої високої оцінки великих заслуг і досконалості цієї могутньої і чудової мови. Всенародна любов до російської мови, надзвичайна її поширеність і розвиток на цьому ґрунті основного (національно-російського) типу двомовності аж ніяк не веде до «розчинення» однієї мови в іншій, до «русифікації», «денационалізації» тощо, як про це твердять антикомуністи, і зокрема буржуазні націоналісти.

¹⁴ Матеріали спільного урочистого засідання ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 21.

¹⁵ Ханазаров К. Х. Решение национально-языковой проблемы в СССР. М., 1977, с. 87.

¹⁶ Див.: Дешерієв Ю. Д. Национальные языки в условиях развитого социалистического общества. — В кн.: Социализм и нации. М., 1975, с. 188.

Правильність лєнінської національної політики КПРС підтверджується і тим, що в СРСР, за даними останнього Всесоюзного перепису населення, вважають свою національну мову рідною 93,1 проц. громадян; водночас 38,6 проц. вірменів, 29,4 — киргизів, 52,1 — литовців, 26,7 — грузинів, 24,2 — естонців, 49,3 — узбеків, 47,4 — молдаван, 49,8 — українців назвали російську другою мовою, якою вони вільно володіють. Як бачимо, досягнення й успіхи тут значні. Однак потрібно і надалі створювати всі умови для поширення в нашій країні основного типу двомовності, подолання все ще наявних відмінностей між націями в її практичній реалізації. Поспішливим і передчасним видається висновок деяких дослідників про те, що «національно-російська двомовність в СРСР уже є загальнонародною»¹⁷.

Зростання чисельності осіб, які вільно володіють російською мовою і користуються нею у своїй діяльності, антикомуністичні «мовознавці» розцінюють як явище, «трагічної асиміляції», як «загибель національних мов». Інтернаціоналізація мовного життя народів у нашій країні у своїй основній спрямованості не є асиміляційним процесом. І тут нема чого нагнітати «трагічність», бо інтернаціоналізація мовного життя — цілком природний, історичний процес, виключно добровільна справа кожного з радянських громадян, вияв дружби і співробітництва трудящих — представників різних націй і народностей. Асиміляція взагалі виявляється або як один з видів комбінаторної зміни звуків під час мовного процесу (а саме: уподібнення у вимові одного звука до іншого); або як тенденція до розчинення споріднених діалектів та говірок у літературній мові; або ж, нарешті, як потреба зміни мови, коли вона поступово виходить з обігу, а її носії починають користуватися іншою національною мовою.

Природна асиміляція в мовній практиці соціалістичної багатонаціональної країни відбувається в процесі безпосереднього спілкування носіїв різних мов і зумовлена всім соціально-економічним розвитком суспільства. Характерною рисою її є те, що національні групи, які асимілюються, самі прагнуть до злиття з нацією, яка історично набула провідного значення в цьому розвитку, вони активно і творчо сприймають її мову і культуру. На думку багатьох радянських учених (ми також поділяємо їх точку зору), процеси природної, добровільної мовної асиміляції в нашій країні за останні десятиліття дещо посилилися. Це зумовлене, з одного боку, поглибленням фактичної рівноправності всіх народів країни та їхніх національних мов, усуненням національно-мовних упереджень, психологічних бар'єрів, що були наслідком тривалого мовного відособлення. З другого — розвитком процесів міграції та урбанізації, посиленням інтенсивності міжнаціональних контактів та інтернаціонального співробітництва, науково-технічним прогресом.

Асиміляція ж у розумінні «поглинення одних літературних мов іншими» не властива реальному соціалізму. Вона характерна для країн, де панує національна нерівноправність, і пов'язана зі здійснюваною в них асиміляторською політикою щодо національних меншостей взагалі і зокрема в галузі освіти, мистецтва тощо. Такою є політика урядів США та інших капіталістичних країн щодо мов національних меншостей, які їх населяють.

Взаємодія та взаємозбагачення національних мов в СРСР, їх взаємовплив у галузі лєксии, фонетики, морфології, синтаксису та стилістики сприяють відносному зближенню мов радянських націй, зміцнюють інтернаціональну спільність народів, але, як зазначалося вище, не ведуть до злиття мов.

Особливо велике значення має така форма мовної інтернаціоналізації, як перекладацька діяльність. Переклади — одне з головних дже-

¹⁷ Научно-техническая революция и функционирование языков мира. / Отв. ред. И. К. Белодед, Ю. Д. Дешериев, М., 1977, с. 95.

рел взаємозбагачення національних мов, культур різних націй і народностей. Про розмах перекладацької справи в СРСР свідчать такі дані: вона обіймає 100—120 мов, а перекладна література, що видається нині мовами народів СРСР, становить більше половини обсягу всіх видань. Тільки в 1979 році з російської мови мовами інших народів нашої країни перекладено 2758 найменувань книг і брошур загальним тиражем близько 69 млн. примірників; з мов народів СРСР російською мовою — 1025 найменувань книг і брошур тиражем майже 60 млн. примірників, у тому числі з української мови — книги і брошури 41 назви тиражем 425 тис. примірників¹⁸.

На розвиток і збагачення національних мов активно впливає переклад суспільно-політичної літератури, зокрема творів основоположників марксизму-ленінізму (твори К. Маркса і Ф. Енгельса видані в СРСР 49-ма, В. І. Леніна — 66-ма національними мовами народів нашої країни), матеріалів партійних з'їздів, суспільствознавчих праць тощо.

Завдяки перекладам вдосконалюються літературні стилі у мовах народів СРСР, посилюються процеси трансформації територіальних діалектів, зростає спільний, інтернаціональний лексичний фонд. Відомо, наприклад, що у зв'язку з перекладом Повного зібрання творів В. І. Леніна українською мовою вона збагатилася багатьма філософськими, політичними, економічними термінами, крилатими словами та засобами образного висловлення. Внаслідок перекладу 45-томного Зібрання творів В. І. Леніна казахська мова увібрала в себе понад три тисячі найрізноманітніших термінів, переважна більшість яких належить до інтернаціональної лексики¹⁹.

Отже, провідною тенденцією розвитку мовного життя в період зрілого соціалізму є дальша інтернаціоналізація мов народів СРСР на основі їх взаємодії та взаємозбагачення. Характерною особливістю цього процесу є те, що він не передбачає в майбутньому злиття, не ставить за мету нівелювання рівнів функціонального та внутрішнього розвитку національних мов народів СРСР. Інтегративні тенденції, які намітилися в сучасному мовному житті радянських націй і про які йшлося вище, не приводять також і до змішування мов чи до їх руйнування та зникнення. Що ж до процесів, пов'язаних з мовною інтеграцією, то тут партія наголошує на тому, що «стирання національних відмінностей, особливо мовних відмінностей, — значно триваліший процес, ніж стирання класових граней»²⁰. Спрямування процесу інтернаціоналізації мовного життя народів СРСР — всебічний, гармонійний розвиток усіх національних мов.

* * *

Успешное решение актуальных проблем национально-языкового развития нашего общества основывается, как подчеркивалось на XXVI съезде КПСС и на XXVI съезде Компартии Украины, на правильном понимании процесса интернационализации языковой жизни народов СССР и научно обоснованном управлении им.

Интернационализация языковой жизни народов СССР представляет собой двуединый процесс: развитие более чем сотни национальных языков, их всестороннее взаимное обогащение тесно связано здесь с повсеместным распространением основного типа двуязычия, где языком межнационального общения служит русский, а языком внутринационального общения — родной язык той или иной нации и народности. Такая модель оставляет широкий простор для развития и расцвета каждого национального языка, способствует интенсификации межнационального общения, укреплению языкового единства народов СССР, являющегося важным составным элементом социально-политического и духовного единства советских людей.

¹⁸ Печать СССР в 1979 году: Стат. сб. М., 1980, с. 25.

¹⁹ Див.: Русанівський В. М. Розквіт і взаємозбагачення мов соціалістичних націй. — Комуніст України, 1973, № 3, с. 60.

²⁰ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1976, с. 101.

ПИТАННЯ РОЗВИТКУ МАСОВОЇ ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ ТРУДЯЩИХ У СВІТЛІ РІШЕНЬ ХХVІ З'ЇЗДУ КПРС

В матеріалах ХХVІ з'їзду КПРС звертає увагу органічне поєднання головного завдання одинадцятої п'ятирічки, яке полягає в дальшому піднесенні добробуту радянських людей, із завданням безперервного зростання рівня їх загальної і духовної культури. Наголошується, що взаємозв'язок прогресу економіки з соціально-політичним і духовним прогресом суспільства в умовах зрілого соціалізму стає дедалі тіснішим¹. Висновок про те, що добробут не зводиться до матеріального достатку, а передбачає насичене і багате культурне життя, всебічну соціально-творчу активність радянської людини, має важливе методологічне й практичне значення для всіх напрямів суспільствознавчої науки.

Щодо цього значний інтерес становить філософсько-естетичний аналіз ролі масової самодіяльної художньої творчості в подальшому піднесенні рівня духовної культури, художньо-творчої активності представників всіх класів і соціальних верств соціалістичного суспільства.

Недостатнє теоретичне дослідження² цього культурного феномена пояснюється значною мірою ставленням до нього лише як до сфери непрофесійного мистецтва, а отже, мистецтва, що не має потенціальних можливостей виявити себе як повноцінна художня творчість. Тому проблематика художньої самодіяльності виступає ще іноді на рівні і буденної і теоретичної свідомості, як така, що перебуває на периферії наукової думки.

А проте філософсько-теоретичне дослідження проблем самодіяльної художньої творчості дозволяє поставити і певною мірою розв'язати не тільки ряд суто естетичних проблем (специфіки естетичної потреби, художньої творчості), а й важливі проблеми загальнофілософського порядку, актуальність яких зумовлена передусім зв'язком з теорією і практикою комуністичного виховання. До цих останніх треба залічити завдання формування нової людини, всебічно й гармонійно розвиненої особи вже в умовах зрілого соціалізму. Важливо також розглянути масову самодіяльну творчість у контексті загального процесу поступового перетворення всіх форм діяльності в майбутню комуністичну самодіяльність, проаналізувати це явище соціалістичної культури як таке, що моделює у деяких своїх суттєвих рисах майбутню комуністичну самодіяльність.

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС ХХVІ з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— В кн.: Матеріали ХХVІ з'їзду КПРС. К., 1981, с. 62.

² Праця Ф. І. Прокоф'єва «Художественное творчество масс в условиях развитого социализма» (К., 1978) залишається поки що єдиним філософсько-теоретичним дослідженням монографічного плану з цієї проблеми. Йй присвячено також деякі дисертації (див., наприклад: Сафонов Л. Г. Природа и социальные функции художественной самодельности: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. Воронеж, 1974; Севостьянов А. С. Самодельное искусство как средство эстетического воспитания рабочего класса: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. М., 1967), окремі статті: (див.: Березин Б., Косолапов С. Художественное творчество масс — важная часть духовной культуры общества.— Коммунист, 1973, № 17; Вартанов А. Самодельное художественное творчество и профессиональное искусство.— В кн.: Искусство и народ. М., 1966).

Масова самодіяльна художня творчість, про яку йдеться в Постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку самодіяльної художньої творчості»³, переживає сьогодні період якісних змін, осмислення своєї соціальної місії і значущості своєї ролі в індивідуальному людському житті.

Комуністична партія і Радянська держава надають великого значення подальшому зростанню ролі масової художньої творчості в комуністичному вихованні трудящих. «Наше важливе завдання — вдосконалювати всю систему естетичного виховання трудящих, розвивати художню самодіяльність, яка є животворним джерелом народних талантів, благодатним ґрунтом для розквіту професіонального мистецтва. Велике поле діяльності тут і для профспілкових, комсомольських організацій»⁴, — відзначав товариш В. В. Щербинський на XXVI з'їзді Комуністичної партії України.

У реалізації цих важливих суспільних завдань естетиці належить своє особливе місце. Вона покликана виявити закономірності розвитку названої форми соціальної творчості. Мова йде як про специфічні закономірності, властиві саме художньому способу освоєння дійсності, так і про загальні, що поєднують самодіяльну художню творчість з усіма іншими формами соціальної активності й дають можливість кваліфікувати її як одну з форм соціально-творчої активності особи в розвинутому соціалістичному суспільстві.

Сучасний аналіз самодіяльної художньої творчості не може обмежитися традиційним підходом до неї як до явища лише художньої культури, художнього виробництва. Це складний феномен духовної культури особистості нового типу, зумовлений як об'єктивною потребою розвинутого соціалізму в соціально активній людині, так і зворотним процесом зростання соціально-творчої її активності в усіх сферах нашого життя, тобто суб'єктивним чинником. Визначення його ролі у формуванні нової людини, в подальшому розвитку соціалістичної культури дає можливість дослідити ряд проблем, які можна згрупувати в таких напрямках: розглянути самодіяльну художню творчість як соціальне явище, що моделює в деяких своїх атрибутивних рисах майбутню комуністичну самодіяльність; практично розв'язувати важливі проблеми, пов'язані зі ставленням до вільного часу не як до сфери бездіяльності і пасивного відпочинку, а як до простору духовного творення і особистісного розвитку; проаналізувати можливість всебічного й гармонійного розвитку людини в умовах розподілу праці і спеціалізації суспільного виробництва як одного з шляхів створення майбутньої комуністичної культури.

Отже, не тільки констатація об'єктивного процесу, а орієнтація його передусім на використання практичних можливостей, створення теоретичної моделі, підпорядкованої загальним суспільним ідеалам, уявляється оптимальним і перспективним напрямом у дослідженні масової художньої творчості.

Розгляд самодіяльної художньої творчості відкриває певні прогностичні можливості, пов'язані з вивченням шляхів формування людини майбутнього комуністичного суспільства, передусім із з'ясуванням специфіки потреб і мотивів її соціальної діяльності. Перспективи людського розвитку, крім соціально-економічних аспектів, визначаються процесом якісного зростання, піднесенням потреб людини, дальшим розвитком її здібностей, виникненням нових соціокультурних форм життєдіяльності. Тому прогрес у сфері духовної культури зумовлюється знач-

³ Див.: Про заходи по дальшому розвитку самодіяльної художньої творчості: Постанова ЦК КПРС.— Рад. Україна, 1978, 2 квіт.

⁴ Щербинський В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їздові Комуністичної партії України.— В кн.: Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 58.

ною мірою системою суспільних цінностей, в якій особистісний розвиток є вищою життєвою метою і цінністю, на противагу ідеології споживачтва, що проголошує нагромадження уречевленого багатства і володіння ним метою всієї життєдіяльності.

В буржуазному суспільстві культ приватної власності і споживачтва як «просте відчуження всіх цих (справді людських, суспільних — В. Ф.) почуттів — почуття володіння»⁵ стає оберненим засобом самоствердження людини. Моральне удосконалення, розвиток естетичних, художніх та інших потенціальних якостей особистості, що не приводить до матеріального успіху, не визнається суспільно необхідним і значущим. Абсолютизація уречевленої форми суспільного багатства — буржуазно обмежене уявлення про багатство — перешкоджає не тільки творчому розвитку людини, а й процесові формування істинно гуманістичного уявлення про багатство як про всебічний і гармонійний розвиток самої людини.

Соціалістичне суспільство стверджує такі відносини, коли не уречевлене багатство, а високорозвинуті творчі і духовні сили людини виступають як її істинне справжнє багатство. Самодіяльна художня творчість, одна з важливих сфер соціалістичної культури, збагачує систему цінностей, згідно з якою, як писав К. Маркс, багатство виступає не чим іншим, як «абсолютним виявом творчих здібностей людини без будь-яких інших передумов, крім попереднього історичного розвитку, який робить самоціллю цю цілісність розвитку, тобто розвитку всіх людських сил як таких, безвідносно до якогось заздалегідь встановленого масштабу. Людина тут не відтворює себе в якійсь одній лише певності, а творить себе в усій своїй цілісності, вона не прагне залишатись чимось остаточно усталеним, а перебуває в абсолютному русі становлення»⁶.

Аналіз цього методологічного положення К. Маркса, важливого для розуміння атрибутивної ролі самодіяльного характеру масової художньої творчості, приводить до висновку, що істинне багатство людини марксизм пов'язує, по-перше, з діяльністю, працею, і, по-друге, з діяльністю особливого роду, що вільно обирається і вільно здійснюється самою особистістю і виступає як безперервний процес розвитку, формування, збагачення і реалізації творчих сил, здібностей і обдаровань людини. Така діяльність виступає альтернативою не лише буржуазно обмеженому уявленню про багатство, але й буржуазно обмеженому уявленню про працю, соціальну діяльність взагалі як важку необхідність, покарання, тягар. Справді, якщо синонімом щастя і змістом життя в буржуазному суспільстві виступає можливість володіти уречевленим багатством і необмежено споживати (але можливість, якої більшість населення позбавлена), то самовиявлення в діяльності як таке, що реалізується не вільно, а силою економічного, правового та ін. примусу, не може бути вищою цінністю для людини. Відчужена, нетворча праця в буржуазному суспільстві не може виступати як самодіяльна.

Соціалістичне суспільство знищує передусім відчужений характер праці і на цій основі — всі форми відчуження. Праця, суспільна діяльність дедалі більше набуває змісту найвищої цінності як творча сила. Нове суспільство прагне до створення ситуації, коли будь-яка форма суспільної діяльності виступатиме як самодіяльність і кожна людина матиме можливість всебічно розвивати свою індивідуальність, свою здатність також універсально і багатогранно споживати матеріальні і духовні блага, як і продукувати їх⁷.

⁵ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 111.

⁶ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов. Ч. 1.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 46, ч. 1, с. 476.

⁷ Див.: Там же, с. 281.

Але смак до такої творчої діяльності, формування ставлення до праці як до першої життєвої потреби вимагає певних матеріальних передумов і суспільного виховання. Це важливе завдання в соціалістичному суспільстві розв'язується передусім в системі продуктивної професійної праці. Але й інші сфери суспільного виховання — політичного, морального, художнього (в тому числі й самодіяльна художня творчість) своїми специфічними засобами сприяють наближенню ситуації, коли будь-яка форма праці виступає як комуністична самодіяльність.

Якщо рушійною силою праці як повинності виступали переважно матеріальні, юридичні, політичні та інші стимули, що знаходились немовби поза особистістю, то самодіяльну працю, що обирається добровільно і здійснюється безкорисливо, стимулюють мотиви гармонійного, всебічного, цілісного розвитку людини. Самодіяльність виступає як активність, що детермінується усвідомленою потребою. Вона перетворюється в форми особистісного розвитку і самоздійснення людини тим успішніше, чим більше розвинуті її сутнісні сили (розум, суспільні почуття, воля), за умов адекватної відповідності особистісних інтересів об'єктивним закономірностям суспільного прогресу. Відповідність самодіяльності суспільному ідеалові всебічного і гармонійного розвитку забезпечується саме в соціалістичному суспільстві. Рушійні сили самодіяльності полягають в самій цій діяльності, в її процесі, адже вони реалізують установки, ціннісні орієнтації, інтереси особи. Самодіяльність реалізується тим повніше, чим ширше людина оволодіває надбаннями людської культури.

Отже, самодіяльність в загальному соціологічному плані можна визначити як соціально значущу активність, спрямовану на всебічний розвиток особи, яка стимулюється чинниками внутрішнього, морального, духовного порядку і здійснюється задля розвитку сутнісних сил людини.

Прообразом такої комуністичної самодіяльності виступають в деяких своїх атрибутивних рисах усі форми самодіяльної праці в розвинутому соціалістичному суспільстві: суспільно-політична громадська діяльність трудящих у всіх її формах, технічна самодіяльність (раціоналізаторство і винахідництво), а також масова самодіяльна художня творчість. Остання є однією з форм творчості, що пов'язані з суспільним відтворенням людини в усій її багатогранності, з розвитком її творчих сил і здібностей. В системі суспільного відтворення людини ця специфічна сфера суспільної діяльності створює умови для розвитку загальних, неспеціалізованих здібностей людини і, що найважливіше, самої здібності до особистісного розвитку, реалізації людської активнотворчої сутності.

Важливе методологічне значення для розуміння специфіки художньої самодіяльності як форми самодіяльної праці має відкритий основоположниками марксизму-ленізму закон піднесення потреб⁸. Аналіз процесів художньої та інших форм самодіяльності трудящих дає можливість виявити необмежений характер дії закону підвищення потреб в соціалістичному суспільстві. Економічний розвиток є базисом, метою його (і соціального прогресу загалом) виступає людина. Тому випереджаюче зростання духовних потреб в загальній структурі потреб соціалістичної особистості неухильно продовжується. Відбувається процес планомірного регулювання структури споживання й задоволення матеріальних і духовних потреб. Зокрема, зростаючий обсяг суспільних фондів покликаний передусім стимулювати потреби в освіті, культурному, художньому, естетичному розвитку. Про це свідчать і величезні

⁸ До характеристики закону підвищення потреб. див.: Ленін В. І. З приводу так званого питання про ринки.— Повне збір. творів, т. 1, с. 101.

жкошти, які Радянська держава виділяє для розвитку масової самодіяльної художньої творчості.

Чим же визначається специфічна роль самодіяльного мистецтва? На всіх етапах розвитку нового суспільства мистецтво як професіональне, так і самодіяльне розглядалося не лише як засіб відпочинку, розваг і т. п. проведення вільного часу. Художня творчість виступала як специфічний духовний інструмент, соціальне призначення якого надзвичайно важливе. І самодіяльне мистецтво завжди відіграло роль ефективного фактора виховання особистості творчого типу, засобу формування соціально активної людини.

Про важливість вирішення завдань цього плану йшлося і на XXVI з'їзді КПРС. «Ми маємо великі матеріальні і духовні можливості для дедалі повнішого розвитку особи і будемо нарошувати їх надалі,— говорив Л. І. Брежнев.— Але важливо разом з тим, щоб кожна людина зміла ними розумно користуватись. А це, в кінцевому підсумку, залежить від того, якими є інтереси, потреби особи. Ось чому в їх активному, цілеспрямованому формуванні наша партія бачить одне з важливих завдань соціальної політики»⁹.

У з'ясуванні ролі масової художньої творчості в цьому процесі вихідним моментом має бути методологічно важливе положення К. Маркса про діяльність неутилітарну, духовну і духовно-практичну як спеціальний інструментарій самовдосконалення і розвитку людини, що сприяє формуванню і своєрідному «шліфуванню» її сутнісних, творчих сил і обдаровань. В цьому процесі змінюється сама людина, її інтелект, почуття, всі сутнісні сили стають багатшими, насиченішими, витонченішими. Неутилітарна, «піднесена» художня діяльність в кінцевому підсумку перетворює людину в «іншу», в більш багату інтелектуально, духовну особистість»¹⁰, в «іншого суб'єкта», і як суб'єкт вже якісно нового типу людина вступає в безпосередній процес виробництва.

Самодіяльна художня творчість має своїм основним соціальним завданням розвиток індивідуальності, особистісного начала в людині, самовдосконалення її в процесі художньої творчості. Вона виступає як поле прикладання творчих сил людини і горнило її формування, як сфера виявлення талантів, розвитку здібностей і обдаровань, необхідних у будь-якій ланці суспільної діяльності.

Тому зведення сутності самодіяльного мистецтва до мистецтва непрофесійного, любительського, аматорського не розкриває повною мірою специфіки цього явища як однієї з форм самодіяльної праці. Нова, більш досконала духовно, людина виступає як продукт і головний результат самодіяльної художньої творчості. І самодіяльний характер цієї галузі духовного виробництва виступає, на нашу думку, основним системоутворюючим чинником.

Але не менш важливе значення має інша якісна характеристика цієї діяльності, а саме те, що це — діяльність художня, естетична, яка активно розвивається за законами гармонії і краси й пов'язана з пробудженням і дальшим розвитком в людині естетичної потреби.

Художня самодіяльність об'єднує людей, спонуканих різними мотивами (спілкування, збагачення емоційного потенціалу, престижними міркуваннями тощо).

Завдання художньої самодіяльності — розвивати ці потреби, формуючи духовні цінності людини за законом «підвищення потреб», синтезуючи їх у мотиви вищого порядку.

До таких вищих потреб, які формуються в процесі самодіяльної художньої творчості, можна залічити естетичну потребу, універсальний характер якої дозволяє її охарактеризувати і як потребу у всебічному

⁹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу ... с. 76.

¹⁰ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов. Ч. 2.— Маркс К. Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 2, с. 221.

гармонійному розвитку. Генетичною основою естетичної потреби в уявленні сучасної естетичної науки виступає потреба в спілкуванні «...Потреба спілкування реалізується передусім і головним чином як емоційно-чуттєве спілкування, як живий, індивідуалізований і емоційно забарвлений процес людських взаємодій»¹¹. Самодіяльне мистецтво формує естетичну потребу в процесі емоційно забарвленої, особистісної взаємодії її учасників. Самодіяльна художня творчість активно сприяє розв'язанню важливого соціального завдання — розвитку «культурних форм спілкування»¹². Поставлена Ф. Енгельсом серед першочергових в справі формування нових суспільних відносин, вона й сьогодні не втрачає своєї актуальності.

Самодіяльна художня творчість дає нам яскраві приклади того, як потреба в спілкуванні, прагнення передати іншим засобами художньої творчості своє світосприймання, склад своїх думок і почуттів, особистий досвід, збагачуючись, формує вміння виділяти ідеальне, гармонійне, цілісне, досконале як суспільно необхідне, корисне і бажане для всіх.

Важливо врахувати також, що самодіяльна художня творчість забезпечує можливість гармонійного розвитку інтелектуальної, емоційної і вольової сфери особистості, значення якого важко переоцінити. Як одностайно відзначають дослідники, «емоційні і вольові якості особистості здебільшого ще формуються стихійно, а отже, з великими витратами. Внаслідок цього часто виникає дизгармонійність у розвитку цих якостей, спостерігається емоційна нерозвиненість за наявності навіть достатньо високого рівня інформованості, особливо в спеціалізованих галузях діяльності»¹³.

Суспільні (громадянські, естетичні) почуття, виховані самодіяльним мистецтвом, належать до духовної сфери життя людини. Особливість феномена духовних почуттів в тому, що вони виступають як органічна єдність матеріального і духовного, реального й ідеального. Саме суспільні почуття сплавляють ідеальне і реальне в світогляд, дозволяють переживати ідеальне як реальне. Ідеал в цьому плані виступає як ідея, що стала предметом людських почуттів¹⁴. Почуття прекрасного, потворного, піднесеного, низького, комічного і трагічного мають в собі світоглядний аспект. Детермінуючи світогляд людини, систему її ціннісних орієнтацій і норм, вони яскраво відображають органічність єдності багатоманітних начал у процесі естетичного виховання в сфері самодіяльної творчості. Отже, теоретичне і практичне значення естетичної потреби полягає в тому, що вона відіграє роль своєрідного детермінанта в процесі формування особистості творчого типу. Йдеться про виховання потреби в творчості за законами краси в усіх галузях життєдіяльності, пробудження прагнення вносити художнє начало в будь-яку сферу.

Самодіяльна художня творчість дедалі більше перетворюється на могутній фактор розвитку духовної культури, сутнісних сил, творчого потенціалу людини, що сприяє зростанню її соціальної активності в усіх сферах соціальної практики і самої художньої культури. Це тим більш важливо, що в процесі побудови нового комуністичного суспільства соціальне значення творчих здібностей кожної людини неухильно зростатиме, про що йшлося на XXVI з'їзді КПРС. «Не треба пояснювати,— говорив Л. І. Брежнев,— як важливо, щоб усе, що нас оточує,

¹¹ Див.: Джирарьян И. А. Эстетическая потребность. М., 1976, с. 127.

¹² Енгельс Ф. До житлового питання.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 211.

¹³ Сөвешанне по проблемам человека в журнале «Вопросы философии» (1980, № 7, с. 109).

¹⁴ Див.: Шинкарук В. И., Иванов В. П. Актуальные проблемы исследования мировоззренческих функций диалектического материализма.— Вспр. философии, 1981, № 2, с. 58.

несло на собі печать краси, доброго смаку»¹⁵. Поставлені ХХVІ з'їздом КПРС завдання — уникати сірості, одноманітності, прагнути до більшої художньої виразності і різноманітності — безпосередньо стосуються не лише архітектури, містобудування, а й усіх сфер культурного життя радянського суспільства.

Успішному розв'язанню цих завдань сприятимуть і естетичні, творчі здібності, що формуються в системі самодіяльної художньої творчості. Скажімо, такий важливий елемент естетичної свідомості, як розвинений естетичний смак, виступає як відображення не лише естетичних здібностей, а й людської індивідуальності загалом. Він заданий не тільки ступенем розвитку свідомості, але й орієнтує людину на творчість за законами краси в будь-якій сфері¹⁶. Тому одним із завдань самодіяльної художньої творчості є формування розвинутого естетичного смаку, який би органічно відбивав індивідуальний характер людини і рівень суспільних потреб в цілісному гармонійному розвитку особистості. Розвиток у сфері самодіяльної художньої творчості естетичних смаків, безперечно, сприяє піднесенню духовної культури всього суспільства, стимулює активне естетичне ставлення до життя, боротьбу з потворним, антиестетичним, сприяє оптимальному моральному вихованню.

Той чи інший культурний рівень, певний багаж художніх цінностей, одержаний в самодіяльному колективі, дає духовне задоволення лише тією мірою, якою він стає основою для розширення соціальних контактів, сфери соціального спілкування і в кінцевому підсумку — соціальної активності особистості. Самодіяльна творчість дедалі більше стає засобом самовиявлення особистості, обміну соціальними цінностями, сферою становлення і розвитку нових форм міжособистісного спілкування і відносин людини з суспільством.

Повсюкчасно стимулюючи розвиток масової художньої творчості трудящих, радянська держава виходить з того, що в новому суспільстві естетичне, художнє не може протистояти практичній діяльності і обмежуватись лише процесами суто споглядального характеру. Геніальне визначення творчої праці К. Марксом як діяльності і «за законами краси» постулює органічний зв'язок краси і творчої діяльності.

Художня самодіяльна творчість, впливаючи на творчий потенціал людини, сприяє формуванню активно-творчого ставлення до процесу праці. Вона навчає людину одержувати насолоду не лише від наслідків, а й від самого творчого процесу в матеріальному виробництві, в суспільній діяльності, виявляти діалектичну складність кожного явища, пізнавати радість в процесі подолання суперечностей, виявляючи їх глибинну сутність. Формується вміння діставати духовну насолоду від прагнення до досконалості всюди, в тому числі і в матеріально-виробничій діяльності. Отже, безпосередня участь в художньому творенні сприяє виявленню кожним своєї людської неповторності, духовної унікальності в будь-якій справі і стимулює внесення індивідуально-оригінального, властивого саме даній людині в розв'язання будь-якого соціального завдання.

Впливаючи на творчі здібності людини, її соціальну діяльність, масова самодіяльна творчість сприяє тому, що такі якості, як дисциплінованість, організованість, любов до праці, допитливість стають чітко визначеними рисами людини.

Отже, розвинена в процесі самодіяльної художньої творчості естетична потреба — це потреба активно діяти за законами краси, а не обмежуватись лише споживанням. Тому головним соціально значущим ре-

¹⁵ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС ХХVІ з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу., с. 77.

¹⁶ Див.: Шимунек Е. Эстетика и всеобщая теория искусств. М., 1980, с. 79—80.

зультатом самодіяльної художньої творчості треба вважати не якісно нові художні твори¹⁷, а якісно новий суб'єкт творчості.

Важливо також відзначити, що масова художня творчість, як і всі інші форми самодіяльної творчості трудящих в соціалістичному суспільстві, дає людині в ситуації розподілу праці і спеціалізації виробництва можливість змінювати діяльність (поза такою зміною, як вважали основоположники марксизму-ленінізму, не можливий всебічний і гармонійний розвиток людини). Досвід соціалістичної держави показує, що залучення трудящих мас до всіх багатоманітних сфер культури (ідеологічної, політичної, культури управління) найефективніше відбувається саме в процесі самостійної соціально значущої творчої діяльності, що виступає як процес подолання традиційного розподілу праці¹⁸.

Практика самодіяльної художньої творчості переконує, що прагнення особи до всебічного гармонійного розвитку в соціалістичному суспільстві, де цілісність і гармонійність виступають як ідеал і соціальна мета, успішно реалізується в умовах розподілу і спеціалізації праці. Всебічний і гармонійний розвиток людини в розвинутому соціалістичному суспільстві здійснюється передусім у творчій продуктивній праці і на її ґрунті — в усіх багатоманітних формах діяльності соціалістичної особистості. Як справедливо відзначають дослідники, цю всебічність розвитку треба розуміти не лише як поєднання різних функцій, а насамперед як виявлення творчого начала особистості в усіх сферах праці, суспільно-політичній діяльності й культури¹⁹.

Масова художня самодіяльність може розглядатися щодо цього як пошук одного з необхідних суспільних варіантів, що сприяють (маючи на увазі формування творчого потенціалу людини) і економічному розвитку суспільства, і всебічному гармонійному розвитку кожного члена суспільства. Варто підкреслити в цих умовах важливість виховання в процесі самодіяльної художньої творчості здібностей, однаковою мірою необхідних і спільних для всіх форм людської життєдіяльності. Крім того, наявність цих здібностей сприяє процесам зміни праці, адаптації людини до нової, незнайомої для неї сфери соціальної практики²⁰.

Може створитися уявлення, що зміна діяльності суспільно й особистісно плідна лише у випадку подібності, однотипності їх форм. Але чи завжди вона ефективна, коли різновиди діяльності контрастні за своїм предметом і способом здійснення?

Наголосимо, що художня діяльність у всіх її формах (самодіяльна художня творчість зокрема) буде завжди виступати як така, що сприяє і загальному всебічному, гармонійному розвитку людини, і здійсненню її спеціалізованої професійної діяльності. Розвинені в процесі самодіяльної художньої творчості здібності (емоційна культура, розвинута уява, творча фантазія та ін.) дістануть своє дальше застосування в найрізноманітніших формах соціально-творчої практики людини.

Самодіяльна художня творчість трудящих переконує, що всебічний розвиток людини в соціалістичному суспільстві реалізується, по-перше, як процес активного освоєння всіх багатств людської культури і, по-

¹⁷ Див., наприклад: Прокоф'єв Ф. И. Художественное творчество масс в условиях развитого социализма. Киев, 1978, с. 16, 23. Виною високої професійної майстерності, на нашу думку, можуть стояти лише перед колективами вищого рівня майстерності. Поряд з ними повинні існувати колективи, що не ставлять перед собою завдань публічної демонстрації художньої майстерності, а завдання творчого, духовного розвитку людини засобами мистецтва, навчально-освітні й пропагандистські цілі. Установка на високу, близьку до професійної, майстерність на сучасному етапі може негативно позначитися на масштабах розвитку масовості самодіяльної художньої творчості.

¹⁸ Цікавий матеріал з цього питання містить монографія: Злобина Н. С. Культура и общественный прогресс. М., 1980, с. 244.

¹⁹ Див.: К о н И. Открытие «Я». М., 1978, с. 253.

²⁰ Див. з цього приводу: Буева Л. П. Человек: деятельность и общество. М., 1978.

друге, як перетворення багатоманітних форм діяльності соціалістичної особистості в її самореалізацію в процесі самодіяльності.

Філософсько-естетичні аспекти розвитку художньої самодіяльності тісно пов'язані з практичними, бо те чи інше розуміння сутності, соціального призначення, функцій цієї галузі соціалістичної художньої культури стає основою практичної організаційної діяльності, що сприяє її розвитку чи гальмує його.

Розквіт і далі піднесення масовості самодіяльної художньої творчості пов'язаний з її активним проникненням у побут народу, з подальшою активізацією соціальних функцій художньої самодіяльності. Масова художня творчість має відіграти свою роль в еволюції естетичної потреби — від переважного споживання художніх цінностей до їх творення — в структурі естетичної свідомості соціалістичної особистості та в її естетичній діяльності. Постанова ЦК КППС «Про заходи по дальшому розвитку самодіяльної художньої творчості» орієнтує на «розробку і здійснення заходів по створенню необхідних умов для заняття художньою творчістю»²¹. Серед таких заходів актуалізуються насамперед ті, що пов'язані із удосконаленням організаційних форм самодіяльної творчості. На попередніх етапах соціалістичної культури форми розвитку і демонстрації самодіяльного мистецтва були аналогічні, дублювали такі в професійному мистецтві. Концерт, «повнометражна» театральна, літературна, хореографічна вистава та інші форми самодіяльної творчості були виправдані, бо таке дублювання заповнювало загальний дефіцит професійного мистецтва.

В епоху науково-технічної революції, коли спілкування з професійним мистецтвом стало завдяки засобам масової комунікації реальністю для більшості, виникла ситуація, що руйнує органічність спілкування глядачів і непрофесійних артистів на ґрунті самодіяльного мистецтва. Естетичні потреби глядача, сформовані під впливом високих зразків професійного мистецтва, не можуть бути задоволені його формами на любительському, аматорському рівні.

Тому на озброєння в самодіяльній художній творчості треба взяти організаційні форми, що висувають на перший план не його непрофесіоналізм, любительство, а здатність об'єднувати людей на основі колективної творчості, що створювало б можливість поряд з демонстрацією народних талантів залучати і всіх глядачів до активного творчого процесу. Поряд з формами, що висувають на перший план виконавську майстерність артистів-непрофесіоналів, мають існувати й інші форми, що враховують багатоманітність інтересів учасників художньої самодіяльності, їх культурних запитів, їх здатність бути не лише виконавцями, а й організаторами вільного часу.

Щодо цього завданням дальшого зростання масовості самодіяльного мистецтва на сучасному етапі більш відповідатиме, скажімо, не театральна вистава за п'єсою В. Шекспіра (здійснення якої не завжди можливо в аматорському колективі), а театральна вітальня, присвячена його творчості, де учасник художньої самодіяльності може виступати і в ролі знавця творчості драматурга, ведучого, де фрагменти з вистави можуть тут же супроводжуватись активним обговоренням — участю глядачів, активним спілкуванням на ниві мистецтва і спільного проведення вільного часу. Те ж можна сказати і про таку форму, як клуби за художніми інтересами, — форму, про яку багато пишуть як про нову і перспективну і в популярній, і в спеціальній літературі. Фольклорні гуртки зможуть об'єднати і людей, що роблять перші кроки на ниві літературної, поетичної творчості, а кіноклуби, телеклуби, клуби любителів живопису та ін. форми активізують творчу діяльність людей, що мотивується тим чи іншим специфічним інтересом. В цьому ж плані не

²¹ Про заходи по дальшому розвитку самодіяльної художньої творчості: [Постанова ЦК КППС]. — Рад. Україна, 1978, 2 квіт.

стільки концертна естрада, сцена, що розділяють активних творців самодіяльного мистецтва і його глядачів, а атмосфера соціалістичного свята, радянських обрядів, де стирається межа між виконавцями і глядачами, зможе стимулювати подальше зростання масовості самодіяльної художньої творчості.

Теорія святкової культури як засобу мобілізації соціальної (в тому числі і художньої) активності мас розроблялася багатьма видатними організаторами соціалістичної держави. На думку А. В. Луначарсько-го²², Н. К. Крупської та інших видатних діячів соціалістичної культури, самодіяльна художня творчість повинна відіграти тут колосальну формотворчу, організаційну роль і виступати атрибутивним елементом і домінуючою соціалістичної святкової культури.

Перманентна художня активність кожного, постійна потенціальна готовність з боку глядачів і непрофесіональних артистів до взаємного обміну ролями стане реальністю в комуністичному суспільстві. Але умови для її виникнення створюються вже сьогодні. І тут важливо враховувати багатостолітній досвід художнього життя народу в минулому. Атмосфера народних свят, святкових обрядів завжди супроводжувалася і підтримувалася суб'єктивною установкою кожного на художньо-творчий акт, готовність кожного учасника виявити активність в цьому напрямі.

Тенденції розвитку соціалістичного способу життя визначають розвиток життєдіяльності кожної радянської людини в напрямі, коли самодіяльна художня творчість органічно увійде в повсякденне життя кожного члена суспільства. А це, в свою чергу, передбачає як передумову обов'язковій художній здібності до самодіяльної художньої творчості у кожного в найрізноманітніших формах. З метою її стимулювання наші нові соціалістичні обряди мають будуватись так, щоб тим, кому вони будуть присвячені, призначалась роль активного творчого начала. Елементи імпровізації, художньої дії повинні бути домінуючими і передбачені ще в задумі. В творчому процесі створення нового обряду чи свята необхідне використання всього того, що сприяє посиленню емоційного, художньо-образного, ігрового елементів, емоційно-естетичних начал.

Суспільне значення масової самодіяльної художньої творчості трудящих буде зростати з просуванням до комунізму. Це пов'язано зі зростанням частки вільного часу в загальному балансі часу соціалістичної особистості. В системі соціалістичної суспільної свідомості під впливом різних процесів, серед яких масовій художній творчості відводиться особливе місце, змінюються уявлення про дозвілля. Воно виступає не як час, вільний від усіх форм діяльності, а як час духовного творення, заповнений «піднесеною» творчою діяльністю. «Вільний час може вважатися справді суспільним багатством, коли він використовується в інтересах всебічного розвитку людини, її здібностей і тим самим — для ще більшого примноження матеріального і духовного потенціалу всього суспільства»²³.

Художня самодіяльність вже сьогодні формує у людини ставлення до вільного часу як до великої суспільної й індивідуальної цінності, сфери особистісного творчого розвитку людини.

Суспільна потреба в естетичній діяльності, що постійно зростає в соціалістичному суспільстві, стимулює й активізує не лише професійну, художню, а й естетичну діяльність у всіх її формах, в тому числі й самодіяльну художню творчість. У процесі її організації в майбутньому треба виходити з того, що її основним соціальним призначенням є не

²² Днев.: Луначарський А. В. О народних празднствах.— Вестник театра, 1920, № 62, с. 4.

²³ Брежнев Л. І. Рішення XXIV з'їзду КПРС — бойова програма діяльності радянських профспілок: Промова на XV з'їзді профспілок СРСР, 20 берез. 1972 р.— В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1972, т. 3, с. 457.

стільки професійні форми розвитку цієї галузі творчості, а духовне самоствердження, творчий саморозвиток її учасників, не тільки естетичне, а комплексне комуністичне виховання людини.

Дбайливе естетичне виховання в самодіяльних колективах — одна з ланок у процесі «створення умов, які б сприяли всебічному розвитку здібностей і творчої активності радянських людей, усіх трудящих»²⁴. І основне завдання самодіяльного мистецтва треба бачити не в конкретній чи виставочній діяльності, а в залученні людини до світу духовних, культурних цінностей, гармонійному її розвитку як особистості творчого типу.

* * *

Художественная самодеятельность в условиях развитого социализма выступает как поле приложения творческих сил человека и горнило их формирования, область развития способностей и дарований, необходимых во всех сферах человеческой деятельности. Эта деятельность формирует эстетическую потребность, которая развиваясь, вырастает в стремление прилагать меру красоты, гармонии, соразмерности, пропорциональности в активной деятельности по преобразованию мира. Самодеятельное художественное творчество существенно способствует гармоническому развитию интеллектуальной, эмоциональной и волевой сфер личности, возрастанию ее социальной активности.

²⁴ Брежнев Л. И. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— В кн.: Брежнев Л. И. Ленінським курсом. К., 1972, т. 3, с. 229.

ТРИБУНА МОЛОДОГО НАУКОВЦЯ

Н. В. СМІРНОВА

ПРОБЛЕМИ ЛІКВІДАЦІЇ МАЛОКВАЛІФІКОВАНОЇ ПРАЦІ В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

Серед актуальних завдань соціально-економічного, політичного і духовного розвитку суспільства зрілого соціалізму, що розглянуті на XXVI з'їзді КПРС, чільне місце посідає завдання зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, формування нової людини. Розв'язанню цього завдання повинні бути підпорядковані планування, науково-технічна і культурна політика, політика в галузі управління народним господарством, суспільством в цілому.

Важливою умовою його реалізації є також дальше підвищення кваліфікації і професійної майстерності працівників, скорочення, а в перспективі і повна ліквідація малокваліфікованої (як фізичної, так і розумової) праці. «Партія і держава,— зазначав у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії товариш Л. І. Брежнев,— докладали і докладають багато зусиль, щоб зробити працю людини не тільки більш продуктивною, а й змістовною, цікавою, творчою. І найважливішу роль тут викликана відіграти ліквідація ручної, малокваліфікованої і важкої фізичної праці. Нею у нас поки ще зайняті ще мільйони людей. Це не тільки економічна, а й серйозна соціальна проблема»¹. Шляхи її розв'язання накреслені в «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», в яких передбачено «створення найбільш сприятливих умов для

¹ Брежнев Л. И. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 69.

високопродуктивної праці, посилення її творчого характеру, всемірне скорочення ручної, малокваліфікованої і важкої фізичної праці, поліпшення охорони праці і техніки безпеки, посилення контролю за мірою праці і мірою споживання»².

Нині якісні перетворення у сфері праці відбуваються за відрізок часу, значно менший за період трудової діяльності покоління. У цьому зв'язку особливого значення набуває вивчення факторів, що впливають на зміст і характер праці, на розвиток творчих здібностей індивіда, сприяють подоланню відмінностей у матеріальному, освітньому і культурному рівнях класів, верств суспільства зрілого соціалізму, що становить основу ліквідації малокваліфікованої праці. Соціологічні дослідження розкривають міцний зв'язок цих факторів з вибором особою того чи того виду трудової діяльності, її професійною орієнтацією. Особливо наочно це видно на прикладі молоді. Так у 1975 році 18,4 проц. школярів міста Києва висловили бажання навчатися у технікумі, 65,1 проц.— у вузі³.

За останнє десятиріччя на основі механізації і автоматизації виробництва відбувалися глибокі зміни в його технічному оснащенні, технології і організації. Проте на сучасному етапі розвитку НТР питання механізації і автоматизації виробництва ще не можуть бути розв'язані повністю. Тому в найближчій перспективі зберігатимуться робочі місця, для яких характерна малозмістовна, стандартизована праця, що не потребує розвитку знань і здібностей працівника. На наш погляд, у ході дискусії, яка розгорнулась на сторінках «Літературної газети», цілком слушно зауважувалось, що механізація «простої» праці, звичайно, збільшуватиме її продуктивність, але принципово не змінить її характеру⁴.

Розв'язання проблеми повної ліквідації малокваліфікованої праці ускладнюється на сучасному етапі дією такого фактора, як напруженість балансу трудових ресурсів. Вона спричинена, по-перше, зниженням природного приросту населення, що негативно впливає на відтворення робочої сили, по-друге, тим, що в основному вичерпана (за винятком окремих районів країни) можливість дальшого залучення робочої сили в суспільне виробництво з домашнього і особистого господарства. Історично склалося так, що цю не зайняту в суспільному виробництві робочу силу фактично становили жінки. Треба зазначити, що протягом останніх 15—20 років залучення жінок у цю сферу відіграло важливу роль у збільшенні трудових ресурсів. Так, наприклад, чисельність жінок, зайнятих у державному секторі народного господарства, з 1922 по 1974 рік зросла у 32 рази (з 1,6 млн. у 1922 р. до 51,3 млн. у 1974 р.)⁵.

В умовах, коли вичерпані резерви формування робочої сили, актуалізується завдання раціонального і ефективного використання наявних трудових ресурсів. Воно міцно пов'язане з усією сучасною економічною стратегією розвитку народного господарства, яка орієнтує на інтенсивні методи господарювання. Скорочення природного приросту трудових ресурсів лише «вказує на територіально-часові межі екстенсивного спрямування розвитку виробництва, де і коли настає необхідність переходу до інтенсивних методів забезпечення збалансованості потреби народного господарства у робочій силі»⁶.

² Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року.— Там же, с. 209.

³ Див.: Черноволенко В. Ф., Оссовский В. Л., Паннотто В. И. Престиж профессий и проблемы социально-профессиональной ориентации молодежи. Киев: 1979, с. 159.

⁴ Див.: Кулагин Г. Возражение оппоненту.— Лит. газ., 1980, 24 сент., с. 10.

⁵ Див.: Социальное развитие рабочего класса в СССР. М., 1977, с. 28.

⁶ Див.: Чураков В. Я. Проблемы рационального баланса трудовых ресурсов.— М., 1977, с. 18—19.

Ці демографічні і соціальні причини вивчені найбільше. Різні дослідники звертають увагу на той факт, що напруженість балансу трудових ресурсів — це і результат досить поширеної практики утримання зайвої кількості робітників, інженерно-технічних працівників і службовців і вельми уповільненого їх вивільнення, незважаючи на технічний прогрес і підвищення продуктивності праці. Розв'язання завдання забезпечення народного господарства трудовими ресурсами полягає не тільки і не стільки в регулюванні демографічних процесів, скільки в регулюванні відтворення робочих місць. Останнє передбачає скорочення насамперед тих із них, де застосовується малокваліфікована праця, за рахунок підвищення продуктивності праці на основі механізації і автоматизації виробництва. Рациональне використання трудових ресурсів потребує комплексного підходу, «розв'язання багатьох завдань економічного, технічного, соціального, виховного характеру»⁷. Особливість нинішньої п'ятирічки, як підкреслювалось на XXVI з'їзді Комуністичної партії України «полягає в тому, що в усій роботі по забезпеченню сталого, поступального розвитку народного господарства, підвищенню ефективності економіки центр ваги переміщується, насамперед, у площину найбільш рационального використання виділюваних ресурсів і особливо — уже створеного величезного виробничого потенціалу»⁸.

Для соціальних досліджень 50—60-х років була характерна точка зору «механічної» ліквідації робочих місць малокваліфікованої фізичної і розумової праці і, відповідно, вивільнення категорії працівників низької кваліфікації. Але в них однобічно трактувалась сутність простої фізичної праці, а розумова праця розглядалась як соціально однорідна. Проте, як зазначає М. Х. Тітма, «не треба також випускати з уваги і діалектику розвитку знарядь праці і особи виробника. Мірою ускладнення процесу виробництва змінюється і сама людина: та праця, яка раніше була для неї творчою, втрачає цю якість. Таке явище ми спостерігаємо повсюдно. Наприклад, більшість занять, пов'язаних з обліком (праця касирів, бухгалтерів, навіть обслуговування ЕОМ), в сучасних умовах стають для розвинутої особи вже рутинними. Тим більше імовірно, що зазначені процеси відбуватимуться і в майбутньому»⁹.

Нині дослідники проблем праці, що має низький кваліфікаційний рівень, пропонують два підходи до їх розв'язання. Одні з них (О. І. Шкаратан, М. Х. Тітма) вважають, що з допомогою комплексу заходів треба подолати довічне закріплення за особою соціально найменш розвинутих видів праці і в такий спосіб використати дію закону переміни праці, сформульованого К. Марксом і Ф. Енгельсом. У поняття переміни праці входить не тільки чергування її видів, а й найширший розвиток професійних і кваліфікаційних можливостей індивіда. Згідно з названим законом більша частина молоді, що вступає в трудове життя, має починати свою діяльність з робочих місць невисокого кваліфікаційного рівня з наступним переходом до більш складних і змістовних видів праці, які відповідають професійним намірам молоді людини. Внаслідок цього формуються певні типи трудової «кар'єри», яка, на думку М. Х. Тітми, «означає зростання працівника в таких напрямках, як характер праці, кваліфікація, посада, виногородження та ін., що об'єктивно поставить індивіда в ситуацію, яка змушує мобілізувати всі свої сили і здатності»¹⁰. Застосування у сфері некваліфікованої праці перемінного складу працівників передбачає також

⁷ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XXVI з'їздові КПРС, с. 49—50.

⁸ Щербидький В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їздові Комуністичної партії України.— В кн.: Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 19.

⁹ Тітма М. Х. К вопросу о социальной дифференциации в развитии социального общества.— Социол. исслед., 1980, № 3, с. 35.

¹⁰ Там же, с. 39.

суміщення ними професій і операцій з тим, щоб запобігти монотонності роботи, розширити професійний діапазон особи.

Інший підхід до розв'язання проблем заповнення робочих місць малокваліфікованої праці пропонує використання засобів соціальної компенсації. Найбільш поширена така форма цієї компенсації, як заробітна плата. В сучасних умовах даліше підвищення її тим, хто зайнятий на робочих місцях даного кваліфікаційного рівня, не доцільне, тому що це призведе до порушення соціалістичного принципу розподілу: «Від кожного — за здібностями, кожному — за працею». Як вважає І. М. Попова, компенсуючу роль «можуть відігравати різні умови життєдіяльності; робочі місця, на які переміщуються робітники, не повинні бути кращими «з усіх точок зору», достатньо, щоб нове місце роботи більшою мірою, ніж попереднє, задовольняло актуальні в даний момент потреби. На якомусь етапі життєвого шляху вирішальну роль можуть відігравати перспективи зростання або наявність добрих умов роботи, в інші періоди життя на перший план висувається потреба у вищій зарплаті, у впорядкованому житті та ін.»¹¹. Безперечно, ці заходи соціальної компенсації не знімають незадоволеності некваліфікованою працею, а тільки пом'якшують її. Тому видається найдоцільнішим, найбільш відповідним усьому напрямкові прогресу суспільства і гармонійному розвитку особи застосування першого підходу, використання комплексу засобів, спрямованих на подолання довічного або тривалого закріплення певних категорій працівників до робочих місць некваліфікованої праці. Щоправда, реалізація «типів трудової кар'єри», запропонованих М. Х. Тітмоу, потребує врахування всіх можливих, «незапрограмованих» негативних її наслідків, що їх можуть спричинити ті чи ті адміністративні заходи, вжиті в процесі втілення цих типів у життя. Очевидно, треба розширити сукупність заходів, здатних залучити працівників до даних кваліфікаційних рівнів праці. Це може бути скорочення робочого дня, збільшення тривалості відпустки та ін. У зв'язку з цим перед соціологами постає завдання виявити типові для працівників тієї чи тієї категорії потреби і визначити, які фактори могли б відіграти роль компенсуючих незадоволеність малозмістовною працею.

Важливим етапом витіснення малокваліфікованої праці є поступова ліквідація такого її різновиду, як розумова праця низької кваліфікації. Зазначимо, що розумова праця, як і фізична, неоднорідна за ступенем складності; у ній можна виділити різні рівні кваліфікації — високий і низький (у фізичній — високий, середній і низький).

Працівників висококваліфікованої розумової праці в науковій літературі, у виданнях ЦСУ звичайно позначають терміном «спеціалісти». Під спеціалістами тут розуміється та частина працівників розумової праці, яка для виконання своїх професійних функцій потребує високого рівня спеціальних знань, що здобуваються у технікумі або вузі. Працівників же розумової праці низької кваліфікації звичайно називають «службовцями» або «службовцями-неспеціалістами».

На основі диференціації праці за ступенем складності відбувається диференціація працівників за рівнем кваліфікації. Кваліфікація як економічна категорія виражає «ступінь розвитку здатності до праці, що визначається затратами суспільно необхідного часу і підготовки»¹². Треба сказати, що дослідженню проблем, пов'язаних з ліквідацією малокваліфікованої фізичної праці, присвячена велика кількість розробок, тимчасом як вивченню цих проблем стосовно малокваліфікованої розумової праці — лічене число.

¹¹ Попова І. М. Стимулирование трудовой деятельности как способ управления. Киев, 1976, с. 115—116.

¹² Полозов В. Р. Социально-экономическая структура общественного труда при переходе к коммунизму. Л., 1970, с. 11.

Працівники малокваліфікованої фізичної праці становлять нині 9,4 проц. всіх зайнятих в народному господарстві (11 млн. чол.)¹³. Цій категорії працівників властива низка специфічних рис, зумовлених особливостями характеру їхньої праці.

У характері праці виражаються істотні моменти соціального поділу праці на розумову і фізичну, ручну і механізовану, виконавську і організаторську. Кожний вид може бути схарактеризований на основі виявлення цих моментів. Так, наприклад, праця рахівника, обліковця, касира, секретаря-друкарки, контролера ощадкаси (професії малокваліфікованої розумової праці) є особливим поєднанням розумових і фізичних елементів. І той і той елементи іноді так слабо розвинуті, що важко визначити, який з них домінує. Малокваліфіковану розумову працю часто називають «простою розумовою працею»¹⁴, маючи на думці нескладність розумових операцій, притаманних їй (це, зокрема, інформаційний пошук, фіксація і зберігання інформації, просте рахування, діловодство, документообіг та ін.— тобто технічне обслуговування складнішої розумової праці).

На основі аналізу функціонального змісту і умов праці особи, зайняті розумовою працею низької кваліфікації, можуть бути поділені на дві категорії. Для першої характерні умови праці конторського типу: її функції — різні процедури підготовки і переробки інформації. Це власне канцелярські службовці (бухгалтери, рахівники, діловоди, та ін., а також креслярі, лаборанти). Друга — виконує функції безпосереднього обслуговування народного господарства і населення. Умови праці у даній підгрупі не завжди «конторського типу», іноді вони наближаються до умов невеликого підприємства. До неї входять службовці зв'язку, комунального господарства і побутового обслуговування, кіномеханіки. Відмітна ознака праці даної категорії працівників — виконання функцій безпосереднього обслуговування потреб людей. Соціально-демографічні особливості працівників даного виду праці доволі специфічні. Соціологічне дослідження, здійснене в Києві у 1979 р. науковцями Інституту філософії АН УРСР, показало, що працівники малокваліфікованої розумової праці — це в основному жінки (90,7 проц.). За даними цього ж дослідження приблизно половина працівників цієї категорії (48 проц.) має повну середню освіту; 22,3 проц. — неповну середню; 8,7 проц. — середню спеціальну; 5,2 — вищу або незакінчену вищу. Зазначимо, що за даними Всесоюзного перепису населення 1979 р. рівень освіти працівників малокваліфікованої розумової праці значно вищий, ніж був за десять років до того (за переписом 1970 р. тільки одна третина працівників цього кваліфікаційного рівня мала повну середню освіту). Таке підвищення рівня освіти — наслідок введення загальної середньої освіти.

Низький суспільний престиж малозмістовної праці і низька її оплата, демографічна специфіка (переважання жінок) зумовили особливості відтворення цього виду праці. Формування його відбувається в основному за рахунок інших класів і верств: на 34,8 проц. — з робітників, 34,5 проц. — з колгоспників і робітників радгоспів, 26,8 проц. — з інтелігенції і службовців. У соціальному відношенні ця категорія працівників нестабільна. Результати соціологічного дослідження показали, що з тих, які розпочали свою професійну діяльність як працівники малокваліфікованої розумової праці (службовці-неспеціалісти), залишились у своїй кваліфікаційній групі тільки 36,1 проц.; 10,5 проц. перейшли у робітники і 32,5 проц. — в число інтелігентів.

Перехід в робітники зумовлений, зокрема, тим, що працівники даного кваліфікаційного рівня мало відрізняються за рівнем освіти, а іноді і за характером праці від робітників середньої кваліфікації. Рівень

¹³ Слесарев Г. А. Демографические процессы и социальная структура социалистического общества.— М., 1978, с. 132.

¹⁴ Дяв., наприклад: Кутта Ф. Человек, труд, техника.— М., 1970, с. 83—84.

же оплати праці робітників значно вищий, отже, до такого переходу працівників малокваліфікованої розумової праці спонукає пряма матеріальна заінтересованість. За даними нашого дослідження, заробітну плату в межах 70—120 крб. одержують 71,3 проц. таких працівників, а серед робітників середньої кваліфікації — тільки 20,3 проц. (в решті заробітна плата вища).

Як показало дослідження, діти працівників малокваліфікованої розумової праці тільки в 10 проц. випадків обирають професії батьків; 25,5 проц. з них роблять свій вибір на користь робітничих професій; 40 проц. — на користь професій, що потребують спеціальної середньої освіти, і 25 проц. — вищої освіти. Аналіз цих даних дає можливість зробити висновок, що показник самовідтворення в цієї категорії працівників дуже низький, а соціальна мобільність дітей спрямована в основному в ряди інтелігенції (65 проц. дітей даної категорії працівників).

Певною мірою такий пріоритет орієнтації на професії розумової праці є «продовженням» у дітях нездійснених з якихось причин професійних планів їхніх батьків. Так, наприклад, за даними дослідження, на початку трудової діяльності 68 проц. працівників малокваліфікованої розумової праці хотіли обрати професії висококваліфікованої розумової праці; 21,2 проц. — професії свого кваліфікаційного рівня; 10,2 проц. — професії фізичної праці. Високий престиж висококваліфікованої розумової праці зумовлений її складністю, багатими можливостями для творчості, для певного самовираження особи.

Для малокваліфікованої розумової праці характерне переважання елементів виконавської роботи, праці за заздалегідь заданим алгоритмом. На зміни в його характері і змісті величезний вплив робить і робитиме науково-технічна революція, зокрема механізація і автоматизація праці.

Початком механізації канцелярської, фізичної праці взагалі, можна вважати появу друкарської машинки у другій половині XIX ст. Наступний ступінь механізації — застосування перфорованої картки і техніки, заснованої на її застосуванні. Потім були широко використані і запроваджені копіювальні і розмножувальні пристрої і найпростіші засоби обробки інформації — арифмометри, лічильно-клавішні обчислювальні машини та ін. Водночас треба сказати, що в зіставленні з впливом механізації на всі інші види праці її вплив на малокваліфіковану розумову працю лишається найменшим. Докорінно вона змінила тільки працю порівняно невеликої групи працівників — копіювальників, переписувачів. У сфері обслуговування, як зазначалось на XXVI з'їзді Компартії України слабка забезпеченість засобами малої механізації стримує зростання продуктивності праці¹⁵.

Запровадження автоматизації спричинює значно більші зміни в характері і змісті праці, у самій професійній структурі працівників нефізичної праці. Вплив автоматизації на таку працю зумовлює: виникнення нових видів розумової, нефізичної праці, а отже, і нових професій, пов'язаних з обслуговуванням ЕОМ та іншої техніки; зміни характеру праці та її функціонального змісту в деякій частині канцелярських службовців; поступове відмирання окремих професій внаслідок того, що їхні функції передаються машині. Так, наприклад, із широким застосуванням ЕОМ вивільняється для інших видів праці та частинна працівників, яка виконувала функції механізованого обміну, найпростіших розрахунків та ін., здійснюючи їх вручну або застосовуючи засоби механізації (професії обліковця, рахівника, статистика та деякі інші). Водночас механізація і автоматизація економічних розрахунків, планування потребують від працівників малокваліфікованої розумової праці

¹⁵ Дяв.: Щербницький В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 23.

не тільки економічних знань, а й уміння складати програми для машин, що сприяє наближенню їхньої праці до праці кваліфікованих спеціалістів.

Збагатиться характер праці і тих категорій працівників даного кваліфікаційного рівня, які зайняті у сфері зв'язку і транспорту. Мірою ускладнення технічних засобів, з якими вони працюють, їхня праця наблизиться до праці техніків, інженерів. Така еволюція буде характерна для професій радіооператорів, телеграфістів та ін. Певна частина працівників нефізичної праці за характером трудової діяльності наблизиться до робітників, зокрема тих професій, що пов'язані з обслуговуванням різних механізмів (наприклад, копювальної, розмножувальної, диспетчерської апаратури). Але провідною тенденцією буде збагачення праці творчими елементами і наближення її до рівня кваліфікованої розумової праці.

Механізація і автоматизація звільнює людину від важкої ручної праці, від фізичних перевантажень. Але водночас вона породжує нові види важкої, монотонної, нетворчої розумової праці. Прикладом може слугувати професія програміста ЕОМ середньої кваліфікації, праця якого аж ніяк не творча, вона становить набір одноманітних, стомливих операцій. Тому наступний крок в автоматизації праці — перекладання на техніку не тільки фізичних, а й рутинних розумових операцій¹⁶.

Зміна характеру трудової діяльності під впливом автоматизації відбувається в двох напрямках: вивільнення людини від безпосередньої участі у виробничому процесі на основі передання функцій управління і контролю керуючим і таким, що саморегулюються, системам, «очищення» трудової діяльності від елементів рутини, перетворення її на творчий процес¹⁷.

Цілковита зміна характеру праці в результаті автоматизації відбудеться тоді, коли повсюдно в народному господарстві будуть упроваджені автоматичні системи, що саморегулюються. На цьому ступені технічного розвитку зникає праця нижчих рівнів кваліфікації (як фізична, так і розумова). Залишиться тільки висококваліфікована праця, професії, що поєднують функції технолога, налагодчика та ін.

Отже, автоматизація передбачає формування працівника нового типу, що втілює «абсолютну придатність» людини для мінливих потреб у праці, всебічний розвиток індивіда, «для якого різні суспільні функції є способи життєдіяльності...»¹⁸. Загальна тенденція «інтелектуалізації виробництва», що виявляє себе не тільки у збільшенні кількості вчених, конструкторів та ін., але й в істотних змінах функцій робітників, ІТР та службовців, робить великий вплив на зростання кваліфікаційного рівня працівників.

Внаслідок цього актуалізується проблема підготовки і перепідготовки кадрів (у тому числі і працівників малокваліфікованої розумової праці). Якщо зважити на те, що триває лише початковий етап автоматизації (в автоматизованому виробництві зайнятий приблизно 1 проц. усіх промислових робітників), неважко зрозуміти, які серйозні проблеми належить розв'язати в майбутньому. Тому вже тепер треба прогнозувати соціальні наслідки науково-технічної революції, наперед розраховувати, де, коли і які працівники звільнитимуться, яка їм потрібна перепідготовка, з тим, щоб одержати найбільшу користь для суспільства, а отже, для гармонійного розвитку особи кожного працівника.

Широка автоматизація праці службовців — справа майбутнього. Підвищення ж їхнього освітнього і кваліфікаційного рівня має здійсню-

¹⁶ Див.: Афанасьев В. Г. Обучение и образование в условиях научно-технической революции.— Соцпол. исслед., 1974, № 1, с. 40.

¹⁷ Див.: Иванов Н. П. Научно-техническая революция и проблема структуры рабочей силы.— М., 1978, с. 14.

¹⁸ Маркс К. Капитал. Т. 1.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 23, с. 461.

ватися вже тепер, бо цей процес потребує тривалого часу. Паралельно з піднесенням загальноосвітнього і кваліфікаційного рівня працівників малокваліфікованої розумової праці треба провадити широку виховну, пропагандистську роботу, спрямовану на формування в них творчого ставлення до праці, залучати їх до високих моральних цінностей (уважне, чуйне ставлення до людей, поважання їхніх потреб та інтересів, бажання обслужити їх якнайкраще та ін.). Остання обставина має важливе значення, оскільки трудова діяльність цих працівників здебільшого пов'язана зі сферою обслуговування, що потребує не тільки високої культури виробництва, а й високої культури спілкування.

Підсобна, допоміжна розумова праця хоча й залишиться в близькому майбутньому, але набуде вищого кваліфікаційного рівня (кваліфікаційні рівні потрібно порівнювати, зважаючи на їх зміни в різні історичні періоди розвитку суспільства).

У матеріалах XXVI з'їзду Компартії України відзначалось, що «необхідно також значно підвищити технічну озброєність виробництва, скоротити питому вагу важких, малопродуктивних ручних робіт, що має як важливе економічне, так і велике соціальне значення. Адже при цьому не тільки відчутно підвищується віддача праці, але змінюються її зміст і характер, стаючи все більш творчими»¹⁹. В нових умовах проблема залучення кадрів до такої праці, можна вважати, розв'язуватиметься вже не виключно матеріальним стимулюванням або за допомогою якихось інших компенсуючих факторів. Змістове збагачення, насичення суспільними цінностями зробить цю працю більш привабливою, цікавою, підвищить її престиж у суспільстві.

* * *

На современном этапе развития НТР вопросы механизации и автоматизации производства еще не могут быть решены полностью. Поэтому в ближайшей перспективе будут оставаться рабочие места, для которых характерен малосодержательный, стандартизированный труд. Процессы ликвидации малоквалифицированного труда осложняются в настоящее время также напряженностью баланса трудовых ресурсов.

В партийных документах последних лет разработан комплекс мер, направленных на всемерное сокращение ручного, малоквалифицированного и тяжелого физического труда и предусматривающих исследование социально-экономических, технологических, воспитательных факторов, влияющих на характер труда, повышение его содержательного и квалификационного уровня. В новых условиях проблема привлечения кадров к такому труду, можно считать, будет решаться уже не исключительно материальным стимулированием или с помощью других компенсирующих факторов, а путем его содержательного обогащения, насыщения общественными ценностями.

¹⁹ Щербинський В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 22.

О. І. ЯЦЕНКО

XXVI З'ЇЗД КПРС І ЗАВДАННЯ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКЛАДАННЯ ФІЛОСОФІЇ У ВУЗАХ

Характеризуючи успіхи радянської системи вищої та середньої спеціальної освіти, товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії відзначав: «Водночас багато, чого в цій системі можна і треба поліпшувати. Я маю на увазі насамперед якість викладання, зміцнення зв'язку з виробництвом»¹. Відповідно до цих вимог в «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», затверджених XXVI з'їздом КПРС, перед радянською вищою школою поставлено завдання «підвищувати ефективність роботи всіх ланок і форм освіти та підготовки кадрів»². Чільне місце у виконанні цих завдань належить суспільним наукам. «Динамічні процеси суспільного розвитку, великомасштабні завдання комуністичного будівництва, виховання нових поколінь радянських людей — все це постійно висуває перед нашими суспільствознавцями складні проблеми, потребує неухильного вдосконалення їх наукової та викладацької діяльності»³ — говорив у своїй промові на всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук, що відбулася у Москві 14—16 жовтня 1981 р., секретар ЦК КПРС товариш М. А. Суслов.

Конкретизуючи ці завдання стосовно викладання філософії, ми повинні виходити з усвідомлення того місця, яке посідає філософія в системі духовної культури соціалістичного суспільства, у розв'язанні практичних завдань комуністичного будівництва. Головною метою викладання філософії є формування у всіх студентів науково-комуністичного світогляду, цільових установок на виховання в себе високих громадянських, політичних, моральних, творчих і культурних якостей і нерозривно з ними пов'язаного діалектико-матеріалістичного способу мислення. У цьому розумінні марксистсько-ленінське виховання кадрів є необхідною умовою формування сучасної людини і як головної продуктивної сили, і як суб'єкта суспільних відносин розвинутого соціалізму — будівника комуністичного суспільства. Добре про це сказано в редакційній статті журналу «Коммунист»: «У наші дні незмірно зростають культурна і виховна роль філософії, значення пропаганди філософських знань у формуванні духовного обличчя радянської людини, системи її соціальних і моральних цінностей. Оволодіння філософськими знаннями, зростання світоглядної зрілості — неодмінна умова становлення всебічно розвиненої особи, формування активної життєвої позиції борця за комунізм, почуття високого громадянського обов'язку в кожного будівника комуністичного суспільства. Особливого значення набуває завдання формування діалектико-матеріалістичного світогляду у підрастаючого покоління»⁴.

Розв'язання висунутих XXVI з'їздом КПРС величезних завдань економічного і соціального розвитку, зміцнення матеріальних і духових ос-

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 72.

² Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. — Там же, с. 216.

³ Суслов М. А. Высокое призвание и ответственность. — Правда, 1981, 15 окт.

⁴ О состоянии и направлениях философских исследований. — Коммунист, 1979, № 15, с. 67.

нов соціалістичного способу життя, формування нової людини, лінія на інтенсифікацію виробництва, всемірне прискорення науково-технічного прогресу, вдосконалення методів керівництва потребує від усіх кадрів вміння діалектично розв'язувати практичні і теоретичні проблеми з врахуванням комуністичної перспективи. На це орієнтують всі положення Звітної доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії. Націленість на інтенсифікацію економіки «вимагає нового підходу до багатьох питань господарювання»⁵, — підкреслює Л. І. Брежнев. «Треба усунути все, що робить процес впровадження нового важким, повільним, болісним»⁶. Розв'язання завдання найшвидшого впровадження досягнень науки у виробництво — «справа, звичайно, не проста», говорив Л. І. Брежнев. Вона «вимагає ломки застарілих звичок і показників»⁷. До неухильного підвищення рівня вимог стосовно якості продукції відповідно до кращих світових та вітчизняних зразків «треба себе привчати, цього треба добиватися, рішуче відкидаючи все застаріле, відстале, знецінене самим життям»⁸. Розв'язання виробничо-економічних проблем потребує поліпшення керівництва економікою. «Вдосконалення організаційних структур управління не терпить відсталості, — зауважував Л. І. Брежнев. Не можна пристосувати живий організм управління господарством, що розвивається, до усталених, звичних форм. Навпаки, форми повинні приводитись у відповідність з господарськими завданнями, які змінюються»⁹.

В усіх наведених положеннях йдеться по суті про необхідність виробити вміння діалектично, комплексно розв'язувати назрілі практичні і теоретичні питання з урахуванням комуністичної перспективи розвитку нашого суспільства. Таке вміння дається лише свідомим оволодінням діалектичним і історичним матеріалізмом. Так, марксистсько-ленінська філософія через формування діалектико-матеріалістичного способу мислення та світоглядної культури кадрів стає — і повинна дедалі більше ставати — безпосередньою продуктивною силою суспільства розвинутого соціалізму.

З наведеного випливає вимога неухильного підвищення ефективності викладання філософії у вузах, посилення її органічного зв'язку з практикою комуністичного будівництва. Осмислюючи завдання, що стоять перед нами в цьому плані, ми не можемо обійти мовчанням гіркий, але цілком справедливий докір, висловлений на XXVI з'їзді нашої партії на адресу суспільних наук і філософії зокрема. «Далеко не все в галузі суспільних наук викликає задоволення, — говорилося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові КПРС. — Не подолано ще схильності до схоластичного теоретизування, про що говорилося і на XXV з'їзді. Філософи часто вважають за краще доводити доведене, замість того, щоб осмислювати нові явища життя»¹⁰. Безпосередньо адресовані науковим дослідженням, ці слова не меншою мірою стосуються і викладання філософії.

За названим недоліком криється реальна проблема, яка вимагає свого вмілого, відповідного умовам сучасності розв'язання. Філософія як особлива форма суспільної свідомості за специфікою свого предмета є вченням про загальне. Вона займається «вічними» проблемами — відношення духу і буття, вищих цінностей, сенсу життя та ін. Революційний переворот у філософії, здійснений марксизмом, і пов'язаний з ним розрив з принципами традиційної філософії не усунули тієї обста-

⁵ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу..., с. 50.

⁶ Там же, с. 51.

⁷ Там же, с. 52.

⁸ Там же, с. 52.

⁹ Там же, с. 61.

¹⁰ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу..., с. 93.

вини, що у філософії, як, може, в жодній іншій формі суспільної свідомості, велику роль відіграє філософська традиція. Як реально здійснювати взаємозв'язок «вічних» проблем, що формулюються і розв'язуються за допомогою найабстрактніших загальних категорій, з злободенними проблемами сучасності? Як актуалізувати філософську традицію для осмислення назрілих практичних проблем, або, навпаки, як реальні конкретні проблеми вписати в традиційну мову філософії? Жодній домарксистській філософській системі це ніколи не вдавалося повною мірою, не кажучи вже про розв'язання проблем.

Щодо цього є два односторонніх підходи, які інколи трапляються, зокрема, в нашій практиці викладання філософії. Це або схоластичне теоретизування, відірване від реальних життєвих проблем і практики наукового пізнання, умоглядне перетасування категорій і спекулятивне витлумачування дефініцій, або ж бездумне ковзання по поверхні теоретично не осмисленої емпіричної дійсності. І тоді «зв'язок» філософії з дійсністю виливається в наївне ілюстрування абстрактних філософських положень «прикладними» із життя, в «притягування» актуальних практичних проблем, цитат і директивних настанов до філософських положень, які органічно з ними не пов'язані. Марксистсько-ленінській філософії за самою її суттю чужі як та, так і інша позиція. Діалектичний і історичний матеріалізм, що виник як духовна зброя революційно-практичного перетворення світу на комуністичних засадах, всією спрямованістю свого змісту є світоглядно-теоретичним вираженням і розв'язанням фундаментальних проблем людського буття, способом наукового аналізу актуальних проблем суспільної практики.

Для того, щоб повною мірою виконати завдання світоглядно-методологічної підготовки спеціалістів в нерозривному зв'язку з життям, необхідно послідовно в усіх темах розкривати діалектичний і історичний матеріалізм як спосіб науково-теоретичного розв'язання світоглядних проблем, що об'єктивно постають в процесі практичної життєдіяльності суспільства. Оскільки ж центральною проблемою світогляду є відношення «людина — світ людини», необхідно в процесі викладання розкривати всі філософські питання як теоретичну трансформацію цієї проблеми. Будь-яка філософська проблема може і повинна бути доведена у своєму висвітленні до розкриття фундаментальних проблем людського буття, до вироблення на цій основі світоглядних орієнтацій, до аналізу з позицій теми, що викладається, актуальних проблем суспільної практики та наукового пізнання. Так, наприклад, викладання теми «Матерія і основні форми її існування» має бути доведено до розкриття специфіки соціальної форми руху, соціального простору і соціального часу, аналізу відмінностей їх розуміння в буржуазній та марксистсько-ленінській філософії, висвітлення значення діалектико-матеріалістичної концепції матерії, руху, простору і часу для вироблення комуністичних світоглядних орієнтацій. Розкриття теми «Свідомість, її походження і сутність» повинне в кінцевому підсумку через висвітлення закономірностей і механізмів формування духовного світу людини сприяти утвердженню світоглядної установки студента на гармонійний розвиток своїх розумових, чуттєвих і вольових здібностей, на засвоєння здобутків культури шляхом оволодіння історично виробленими формами діяльності та активного включення в систему суспільних відносин розвинутого соціалізму. Закони і категорії діалектики мають бути розкритими як загальні форми і свідомо застосовувані принципи революційно-практичної діяльності.

Реалізація сказаного можлива лише при послідовному змістовному проведенні на лекціях і семінарських заняттях усіх вихідних основоположень діалектичного та історичного матеріалізму і, насамперед, принципів комуністичного ідеалу і партійності, практики, розкриття повною мірою в усіх темах гуманістичної сутності марксистсько-ленінської філософії. Лише за такого підходу можна подолати

однобічність онтологізму та гносеологізму і пов'язати викладання філософії із злободенними проблемами реального життя.

У практиці викладання щодо цього у нас ще мають місце певні недоліки. Інколи все ще дається взнаки розрив між діалектичним і історичним матеріалізмом, за якого створюється такий поділ праці, коли висвітлення проблем діалектичного матеріалізму не пов'язане з виходами в галузь проблем людини, її ціннісно-світоглядних орієнтацій, а питання суспільної практики «притягуються» лише як ілюстрації. Йдеться також і про те, що проблеми матерії і свідомості розкриваються поза контекстом суспільно-історичної практики, завдань комуністичного будівництва і формування людини. Закони і категорії матеріалістичної діалектики викладаються абстрактно — в однобічно-онтологістському або в гносеологістському плані — як тільки загальні форми буття або пізнання та мислення, а не як загальні форми і принципи революційно-перетворюючої практики. За такого підходу, — коли філософські категорії не пов'язуються з практичним відношенням людини до світу, не усвідомлені як загальні форми суспільно-історичної практики, коли світоглядна позиція, ідея комунізму не береться до уваги як основоположний ракурс бачення філософських проблем, — перехід від філософських абстракцій до реальних життєвих проблем без натяжок не можливий. Насамперед унеможливується змістовне розкриття діалектичного матеріалізму як логічної основи наукового комунізму (К. Маркс), а матеріалістичної діалектики — як революційної душі марксизму (В. І. Ленін). Та й саме викладання історичного матеріалізму стає збідненим у світоглядному плані. За однобічно онтологістських позицій історія розкривається як об'єктивно-детермінований процес, але він не розуміється як «діяльність людини, що переслідує свої цілі (Ф. Енгельс), як «породження людини людською працею» (К. Маркс), тобто не розкривається людиноутворююча сутність історії, її діяльнісно-людський характер.

Певною мірою з таким станом справ мирилася «Програма курсу марксистсько-ленінської філософії». Вона не зобов'язує викладачів до соціально-діяльнісного підходу до розкриття проблем (правда, вона цього і не виключає), недостатньо орієнтує на розкриття гуманістичної сутності наукової філософії. У ній не знайшлося місця для проблеми ідеалу — фокусуємого пункту будь-якого світогляду, проблеми цінностей — найважливішого і необхідного компоненту світоглядної свідомості, проблем потреб та інтересів, сенсу життя, без чого філософія не може бути активним чинником сучасного ідеологічного процесу і виховної практики. Програма не націлює викладачів на обговорення і ряду інших проблем, на осмислення під час роботи з студентами світоглядно-ціннісних і цільових орієнтацій — мотиваційних підойм людської діяльності. Лише наприкінці в Програмі з'являється термін «гуманізм».

І це тоді, коли діяльність нашої партії в усіх її напрямках, — що з особливою силою продемонстрували останні з'їзди КПРС, — становить втілення реального комуністичного гуманізму, коли весь комуністичний світогляд в цілому і його філософська основа зокрема, — теоретично обґрунтованим дійовим гуманізмом.

На Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук було в основному схвалено проект нової Програми курсу марксистсько-ленінської філософії для вузів, який певною мірою усуває зазначені недоліки. Проте цей проект, на нашу думку, не долає деяких вад, які притаманні попередній програмі. На нараді було висунуто багато різних пропозицій щодо поліпшення Програми, зокрема неоднаразово підкреслювалась необхідність внесення в неї проблеми практики, філософсько-соціологічних аспектів проблеми праці, посилення світоглядних аспектів, наближення змісту і структури вузівського курсу до сучасного стану розвитку філософської науки. Віце-президент АН СРСР П. М. Фе-

досеев вказав на необхідність проведення серйозної роботи щодо ґрунтовної переробки Програми в майбутньому.

При цьому слід мати на увазі, що наявність стабільної програми та підручника є великим досягненням; тому поспіх у цій справі, необґрунтована ломка, ігнорування реальних можливостей викладацьких кадрів і написання цілком нового підручника недоречні. Пам'ятаючи ленінське положення про те, що ідейно-теоретичний зміст лекцій визнається складом лекторів, необхідно в межах узаконених програмою тем і питань повною мірою проводити соціально-практичний підхід, розкривати світоглядно-методологічну функцію та гуманістичний зміст марксистсько-ленінської філософії. Лише тоді ми зможемо давати студентам безпосередньо в лекційному курсі відповіді на животрепетні питання сучасного життя.

Актуальним лишається і завдання більш органічного зв'язку викладання філософських дисциплін — діалектичного та історичного матеріалізму, етики, естетики, наукового атеїзму — з іншими складовими частинами марксизму-ленінізму: науковим комунізмом і політекономією.

Найважливішим засобом підвищення теоретичного рівня викладання філософії та зміцнення його зв'язку з життям на даному етапі є органічне включення матеріалів XXVI з'їзду КПРС в курс марксистсько-ленінської філософії. Глибокий аналіз міжнародного становища і проблем комуністичного будівництва, висновки, оцінки, рішення, рекомендації XXVI з'їзду КПРС істотним чином збагачують ідейно-теоретичний арсенал наукового комунізму, а тим самим діалектичний і історичний матеріалізм як філософську основу комуністичного світогляду і наукову методологію революційного мислення і дії. Тому мова не просто про те, щоб вписати те чи інше положення з'їзду в традиційний філософський матеріал, і тим більше не про «використання», як іноді говорять, матеріалів з'їзду в курсі, а про істотне підвищення теоретичного рівня викладання філософських дисциплін шляхом розкриття методологічних і світоглядних основ, що перебувають в основі даного XXVI з'їздом КПРС аналізу діалектики сучасного соціального процесу та актуальних проблем комуністичного будівництва. Організувати глибоке і дійсно творче вивчення рішень з'їзду у вищих учбових закладах в процесі викладання філософії — значить поставити справу таким чином, щоб студенти засвоювали як зміст цих рішень, — те нове, що вніс XXVI з'їзд КПРС у розуміння закономірного ходу сучасного суспільного розвитку, — так і метод, з допомогою якого цей зміст вироблено. Такий спосіб вивчення формує у майбутніх спеціалістів не тільки розуміння явищ сучасного суспільного життя, але і вміння самостійно керуватися філософською методологією при їх аналізі й оцінці¹¹⁻¹².

Кафедра філософії ІПК підготувала методичні рекомендації по вивченню матеріалів XXVI з'їзду КПРС в курсі марксистсько-ленінської філософії. Автори пішли тут не тим шляхом, щоб просто розписати матеріали з'їзду за темами, а зробили спробу осмислити його філософську сутність і на цій основі поглибити розуміння гуманістичного змісту та світоглядно-методологічної функції діалектичного і історичного матеріалізму.

Дедалі актуальнішим стає максимальне наближення викладання марксистсько-ленінської філософії у вузі до стану її сучасної теоретичної розробки. Лише в тому випадку, коли викладач стоїть на рівні сучасного філософського осмислення назрілих проблем суспільної практики і наукового пізнання, він може забезпечити належну якість викладання та його зв'язок з актуальними проблемами сучасного життя. Але тут постає проблема теоретичного озброєння викладачів, які не можуть

¹¹⁻¹² Див.: Изучение материалов XXVI съезда КПСС в курсе марксистско-ленинской философии. Киев, 1981, с. 3.

проводити дослідницьку роботу з усіх тем курсу. Підручники за своїм змістом відстають від сучасного стану науки. Це природно. У 70-ті роки вийшло багато літератури високого теоретичного рівня, присвяченої діалектиці соціальних процесів взагалі і розвинутого соціалізму зокрема, діалектиці діяльності, світоглядним аспектам проблем діалектичного матеріалізму (і в цьому велика заслуга належить Інституту філософії АН УРСР), гносеології і логіці наукового пізнання, проблемам людини і формування особистості тощо. Але поряд з цим, як справедливо говорилося на Всесоюзній і Республіканській нарадах завідуючих кафедрами суспільних наук, чимало виходить і посередньої, навіть досить поганої, схоластичної літератури. Викладачу буває важко самотійно зорієнтуватися в цьому потоці публікацій та й взагалі неможливо опанувати літературу з усіх тем. Різними формами підвищення кваліфікації — стажуванням, ІПК та ін. викладач може користуватися не часто. Вважаємо, було б доцільним проводити регулярно (скажімо, хоч би раз на рік) регіональні та обласні теоретичні читання, на яких би з актуальних проблем філософської теорії виступали провідні вчені республіки і країни. Організатором таких читань могло б виступити філософське товариство, товариство «Знання», опорні кафедри вузів. Безпосередню участь в цій роботі повинні брати Інститут філософії АН УРСР, ІПК, філософський факультет КДУ.

Реалізація завдання світоглядно-методологічного озброєння майбутніх спеціалістів на основі глибокого вивчення актуальних проблем соціального розвитку, що розв'язуються партією на сучасному етапі, за своєю суттю змикається з загальним завданням підвищення ефективності викладання філософії. Тут виявляється нерозривність підвищення ідейно-теоретичного змісту занять з удосконаленням методики викладання.

Серед усіх методичних форм і засобів оптимізації учбового процесу слід насамперед виділити головну ланку, в якій ідейно-теоретичний зміст і методична форма зливаються в нерозривне ціле. Це — проблемне навчання. Нам здається, що останнім часом навколо цієї важливої справи виросло чимало непотрібних нашарувань і схоластичних мудрувань. Виявилася, зокрема, тенденція визначати проблемність лекції чи семінару за формальними ознаками, коли вся суть проблемності зводиться до штучного створення так званих проблемних ситуацій. Розгортаються нескінченні суперечки навколо того, що розуміти під проблемною лекцією. На нашу думку, вихідні директивні вказівки щодо цього цілком точні. На XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев говорив: «В сучасних умовах, коли обсяг необхідних для людини знань різко і швидко зростає, вже неможливо робити головну ставку на засвоєння певної суми фактів. Важливо прищеплювати вміння самотійно поповнювати свої знання, орієнтуватися у стрімкому потоці наукової і політичної інформації»¹³. Гадаємо, немає потреби щось тут пояснювати. У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про дальший розвиток вищої школи вказується: «Домагатися, щоб лекції носили проблемний характер» і далі, через кому, конкретизація: «відображали актуальні питання теорії і практики, сучасні досягнення суспільного і науково-технічного розвитку, сприяли поглибленій самотійній роботі»¹⁴. Цілком ясно, що йдеться насамперед про теоретичний зміст викладання, про виведення розглядуваних проблем на рівень їх розробки в сучасній науці, про висвітлення на лекціях і семінарах останніх здобутків філософського осмислення актуальних питань сучасної практики, а також про вироблення у студентів вміння (і бажання!) самотійно працювати з науковою літературою.

¹³ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі зовнішньої і внутрішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС 24 лют. 1976 р.— У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1976, т. 5, с. 526—527.

¹⁴ Коммунист, 1979, № 11, с. 6.

Безперечно, сказане не виключає, а, навпаки, передбачає необхідність розробки специфічно методичних питань—методичних прийомів постановки та теоретичного розгортання проблем, створення учбових проблемних ситуацій, методики самостійних завдань та ін. Але необхідно категорично підкреслити, що проблемне викладання — не придумування казусів, пасток, хитромудрих парадоксів, мета яких — будь-якою ціною активізувати мислення студентів. Проблемне викладання — це відтворення в теорії та учбовому процесі реальних великих проблем життя, з якими має справу наука, а також висвітлення та аналіз реальних форм і засобів їх розв'язання¹⁵. «У центрі і на місцях, — підкреслював у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові товариш Л. І. Брежнев, — в усіх ланках, в усіх осередках народного господарства повинно зростати розуміння проблем, що постають, повинні краще виявлятися і використовуватися наявні можливості»¹⁶. Проблемне викладання філософії має стати одним із джерел зростання такого розуміння.

Марксистсько-ленінська філософія, як і всяка інша теоретична дисципліна, не тільки повинна викладатись проблемно. Не менш важливим є те, що вона дає розуміння вихідних методологічних основ самого проблемного навчання. Послідовне проведення соціально-практичного підходу в розкритті філософських проблем дозволяє показати «земне походження» цих проблем, висвітлити їх як теоретичну трансформацію суспільно-практичних проблем, довести теоретичний аналіз до розуміння шляхів розв'язання та практичної реалізації розглядуваних проблем. Матеріалістична діалектика як логіка і теорія пізнання дає змогу усвідомити і сформулювати саму проблему як виявлену суперечність реальної дійсності і пізнання, дає метод сходження від абстрактного до конкретного, єдності історичного і логічного в розгортанні проблеми. Оволодіння викладачами діалектико-матеріалістичною методологією постановки і розв'язання теоретичних і практичних проблем, нові зразки якої наявні в рішеннях XXVI з'їзду КПРС, становить неодмінну умову здійснення проблемного викладання.

Здійснення проблемного навчання слід розглядати у взаємозв'язку з усіма іншими методами оптимізації та інтенсифікації учбового процесу. Останніми роками педагогіка вищої школи і, зокрема, методика викладання суспільних наук досягли певних успіхів. Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР займає активну позицію стосовно організації науково-методичної роботи і запровадження її результатів у практику викладання у вузах республіки. Так, Мінвуз УРСР узагальнив досвід розробки і застосування структурно-логічних схем і учбово-методичних карт і в січні 1979 року рекомендував усім кафедрам республіки їх запровадження в учбовий процес. Створений при міністерстві колектив під керівництвом заступника міністра Л. О. Каніщенко розробив конкретні методичні рекомендації по складанню та використанню в учбовому процесі структурно-логічних схем і учбово-методичних карт.

В ІПК при КДУ здійснюються наукові дослідження нових методів оптимізації учбового процесу, вивчається та узагальнюється передовий педагогічний досвід кафедр республіки, видаються збірки «Вопросы общественных наук», присвячені методиці викладання суспільствознавства, на базі опорних кафедр проводяться науково-практичні та методичні конференції — в минулому році такі конференції відбулися в Запоріжжі та Чернівцях. Кафедра філософії ІПК разом з Українською сільгоспакадемією у 1978—1979 роках видали чотири випуски «Методических рекомендаций по применению наглядных пособий в преподавании марксистско-ленинской философии», в 1980 році разом з Київським

¹⁵ Див.: Изучение материалов XXVI съезда КПСС в курсе марксистско-ленинской философии, с. 5.

¹⁶ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу., с. 61.

інженерно-будівельним інститутом — «Структурно-логіческие схемы учебного процесса по марксистско-ленинской философии». Нещодавно вийшов 46-й випуск «Вопросов общественных наук», присвячений новим методам викладання марксистсько-ленінської філософії.

Нагромаджено значний методичний досвід на кафедрах філософії Київського, Львівського, Харківського, Дніпропетровського, Донецького університетів, Харківського інституту радіоелектроніки, Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту та інших. Тут немає можливості докладно висвітлити роботу кафедр. Науково-методична комісія з філософії при Мінвузі УРСР проводить постійну роботу по вивченню і узагальненню передового досвіду та розробці на цій основі рекомендацій кафедрам.

Разом з тим робота, що здійснена та здійснюється, виявляє проблеми, які підлягають першочерговому обговоренню та розв'язанню. Розглянемо деякі з них.

Почнемо з того, що результати науково-методичних досліджень, які є втіленням праці і практичного досвіду великої кількості людей, видаються мізерними тиражами і фактично не доходять до споживача. Вище названі методичні праці кафедри філософії ІПК видані тиражем 500 примірників, хоча в ІПК кількість слухачів лише по кафедрі філософії 150 чоловік на рік. Кафедра філософії ІПК готова подати до друку великий методичний посібник з нових форм навчання обсягом 20 друкованих аркушів. Але видавництво «Вища школа» категорично відмовляється мати справу з наочними посібниками.

Як зазначав кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України, секретар ЦК Компартії України О. С. Капто на республіканській нараді завідуючих кафедрами суспільних наук, частина методичних розробок на кафедрах написана на досить низькому рівні. Багато наочних посібників з філософії, що видрукувані як централізованим способом, так і кафедрами вузів, настільки недосконалі, що здатні тільки дискредитувати наочну форму навчання. Справді, будь-який сумлінний викладач завжди бореться проти всіляких моментів, що відвертають увагу, проти розглядання, наприклад, непотрібних малюнків. Видані з метою наочності плакати, що мають ілюструвати вельми складну тематику, яка вимагає напруження думки, пропонують поряд зі змістовними текстовими положеннями малюнки, які мають суто побічне відношення до справи. Чи допомагає, наприклад, малюнок мавпи краще усвідомити положення «від живого споглядання — до абстрактного мислення — від нього до практики?».

Звертає на себе увагу та обставина, що в усій науково-методичній літературі відсутнє експериментальне обґрунтування методів, які рекомендуються до запровадження в практику викладання. За доведення їх ефективності править і приймається сам факт їх наявності та застосування. Було б набагато переконливішим, якби відповідно до давно вже вироблених методик педагогічного експерименту провели протягом якогось часу чи з якоїсь певної теми заняття із застосуванням усіх рекомендованих методів і без них і за науково розробленими об'єктивними критеріями порівняли знання студентів. Саме собою зрозуміло, що експеримент має силу доказу, коли його в принципі можна повторити і коли він повторений неодноразово. Тоді вдалося б без усяких упереджень і зайвих емоцій встановити, чи справді застосування структурно-логічних схем, учбово-методичних карт, технічних засобів навчання, наочних посібників та ін. допомагає засвоювати філософію та формувати світоглядну переконаність студентів.

Лишається спірним питання про доцільність і межі застосування машинного контролю знань студентів з філософії. Крім того, є низка нерозв'язаних питань у зв'язку з вимогами щомісячної атестації студентів. Не можна перетворювати семінарські заняття в просте опитування студентів з метою виставлення оцінок. Тут доцільні такі форми

контролю, як колоквиуми і контрольні роботи. За перевірку контрольної роботи студента заочного відділення викладачеві виділяється три чверті години, а на стаціонарний такий облік роботи не передбачено. За рахунок якого часу викладачеві проводити контрольні роботи?

Суспільству не байдуже, куди спрямовується енергія, на що йде час викладача, оскільки від ступеня доцільності їх витрачання залежить ефективність викладання філософії. Адміністрування і формалізм у розв'язанні питань про форми оптимізації учбового процесу неприпустимі. Необхідна серйозна практична перевірка на ефективність будь-якої форми, що рекомендується. Такою ж мірою неприпустима при оцінці роботи викладачів (замість змістовного аналізу їх праці, визначення справжнього впливу їх зусиль на формування світоглядної культури студентів) формальна фіксація наявності чи відсутності методичних засобів, що потребуються. Необхідно навчитися — і сучасна емпірична соціологія в принципі дає таку можливість — зіставляти час, який викладач витрачає на різні види і форми учбово-виховної діяльності, з тим реальним ефектом, який вони дають. Не можна забувати, що вирішальну роль у справі виховання світоглядних переконань студентів відіграє особистість викладача, його професійна підготовка, ерудиція, особиста переконаність, горіння, власна життєва позиція, його людська привабливість і вміння впливати на думки та почуття вихованців.

Завдання викладання філософії не зводяться лише до озброєння майбутнього спеціаліста необхідною сумою знань, не обмежуються вони і виробленням тільки вміння застосовувати ці знання. Необхідне перетворення філософсько-світоглядного знання у переконання та їх практична реалізація у посвякденній життєдіяльності індивіда. В досягненні цієї мети філософія є одним із найважливіших компонентів усєї системи виховання особистості як громадянина. Тут ми спинимося лише на одній проблемі, яка, на наш погляд, недостатньо усвідомлюється і розв'язується на всіх рівнях народної освіти.

Перетворення світоглядного, соціально-політичного, етичного знання в переконання нерозривно пов'язане з формуванням відповідних почуттів. Мало знати теоретичні положення про патріотизм, інтернаціоналізм, обов'язок, сумлінність тощо. Необхідно мати відповідні почуття патріотизму, інтернаціоналізму, обов'язку, сумлінності. З педагогічної практики нам відомо, що людина може на «відмінно» скласти екзамен з філософії і бути ущербною в громадянському відношенні. Без формування певного почуття різні ланки виховного механізму можуть не взаємодіяти одна з одною. Не має сенсу звертатися, наприклад, до сумлінності людини, у якій не сформоване це почуття. І розумна думка, і добре почуття можуть залишитися лише побажанням, якщо у людини відсутня достатня сила волі для їх практичної реалізації. Отже, виховання соціально-духовних якостей особистості повинне включати до себе формування трьох сфер людського духу — розуму, почуття і волі в їх нерозривній єдності і гармонії.

В цьому плані у нас, на жаль, є великі недоробки. Учбові програми усіх рівнів освіти — від початкової школи до вузу — спрямовані головним чином на формування розумових здібностей. Стосовно формування почуттів і волі, то воно здійснюється начебто «за спиною» учбово-педагогічного процесу і віддано в розпорядження самодіяльності в найгіршому розумінні цього слова, не ґрунтується на науково розроблених програмах. Й винні в такому стані справ значною мірою філософи: він є наслідком багатолітньої односторонньої гносеологістсько-раціоналістської орієнтації нашої філософії. Саме філософи повинні створити методологічні основи гармонійного формування усіх сфер духовного світу особистості, впровадити в масову свідомість ідею необхідності цілеспрямованого формування поряд з розумовими здібностями, почуття та волі. В розробку науково обґрунтованих програм формування почуття і волі мають включитися психологи та педагоги.

Нарешті, хотілося б висловити деякі міркування з приводу підвищення кваліфікації філософських кадрів. В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» поставлено завдання «удосконалювати підготовку, підвищення кваліфікації та атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів»¹⁷.

Серед різноманітних форм підвищення кваліфікації філософів однією з найважливіших є Інститут підвищення кваліфікації при КДУ, який проводить значну роботу з слухачами. Разом з тим у роботі ІПК з філософами є проблеми, які ми можемо розв'язати при сприянні Мінвузу. У вузах республіки працюють викладачі з п'яти філософських дисциплін — діалектичного і історичного матеріалізму, етики, естетики, логіки і наукового атеїзму. Логікам ми взагалі ніяк не допомагаємо, Етиків і естетиків збираємо в одну групу, хоч це досить різні спеціальності. В деякі набори етиків, естетиків і атеїстів прибуває менш ніж по 10 чоловік, внаслідок чого не можна створити окремого учбового потоку. Пропонується таке рішення. Виходячи із реальної чисельності викладачів з цих дисциплін на Україні, планувати у певні роки повноцінні набори не менше 15 чоловік окремо з етики, естетики, логіки та атеїзму. Для логіків, ймовірно, достатньо було б робити один набір в 3 чи 5 років. Етиків і естетиків, гадаємо, доцільно збирати через рік.

Викладачів з атеїзму потрібно рівномірно розподілити по навчальних роках і семестрах. Треба, виходячи з пропозицій кафедр і реальних розрахунків, створити п'ятирічний план підвищення кваліфікації викладачів України з усіх філософських спеціальностей (де б точно визначався термін перебування в ІПК викладачів персонально), який після затвердження його Мінвузом УРСР був би обов'язковим для виконання всіма вузами республіки.

Вирішальним фактором підвищення професійного та кваліфікаційного рівня викладача є його науково-дослідницька робота. Це питання заслуговує окремого обговорення. Тут же слід звернути увагу на деякі моменти. Необхідно поліпшити координаційну роботу, активніше залучати викладачів невеликих периферійних кафедр до розробки актуальних тем, що досліджуються провідними науковими центрами. По лінії проблемних рад є факти, коли викладачі пропонують, а кафедри їм затверджують неактуальні, анахронічні теми. Інститут філософії, філософський факультет й ІПК при КДУ, великі опорні кафедри повинні більш активно допомагати викладачам у визначенні тематики і проведенні наукових досліджень. В особливо несприятливому становищі у нас перебувають викладачі етики, які працюють по одному на кафедрах. Їх робота фактично ніяк не координується через відсутність на Україні наукового центру з етики. А саме вони, етики, повинні були б займатися розробкою теоретичних основ перетворення світоглядного, соціально-політичного знання в переконання. Гадаємо, назріла потреба створити в Інституті філософії відділ етики, який міг би стати центром консолідації розпоршених по республіці спеціалістів з цієї дисципліни.

Тільки на шляху органічного поєднання науково-дослідницької роботи з практикою учбового процесу, навчання з вихованням викладачі філософії можуть виконати свою роль наставників мудрості, вихователів комуністичної світоглядної культури у студентів наших вузів.

* * *

Важнейшим условием выполнения задач, встающих перед преподавателем философии в свете решений XXVI съезда КПСС, является укрепление связи преподавания с практикой коммунистического строительства, сокращение разрыва между теоретическим со-

¹⁷ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, с. 170.

держанням учебного процесса и современным состоянием научных философских исследований. Сформировать научное коммунистическое мировоззрение, выработать диалектико-материалистическую культуру мышления у будущих специалистов в процессе преподавания философии возможно только путем последовательного проведения принципов коммунистического идеала, партийности, практики, раскрытия социально-гуманистического содержания марксистско-ленинской философии и ее специфики как теоретического решения мировоззренческих проблем. Изложение каждой темы должно иметь выход в фундаментальные проблемы человеческого бытия, завершаться выработкой определенных мировоззренчески-ценностных и мировоззренчески-целевых установок. Важнейшим средством повышения теоретического уровня преподавания философии и его связи с жизнью на данном этапе является органическое введение материалов XXVI съезда КПСС в учебный процесс. Способом улучшения качества преподавания, где тесно переплетаются вопросы повышения идейно-теоретического и методического уровней, является внедрение проблемного преподавания философии. В процессе учебно-воспитательной работы мировоззренческое знание должно трансформироваться в убеждение и реализоваться в активной жизненной позиции. В связи с этим подчеркивается необходимость разработки методологических основ и создания научно-обоснованных программ формирования умственных, эмоциональных и волевых способностей личности в их единстве и гармонии. Решающую роль в учебном процессе по философии играет личность преподавателя. Только тесная органическая взаимосвязь между научно-исследовательской, учебной и воспитательной работой преподавателя обеспечивает эффективность преподавания философии в вузе.

Г. О. ДАВИДОВА

ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЯК ЗАКОН РОЗВИТКУ

Узагальнення пройденого людством шляху і осмислення теперішнього в його справді історичній перспективі, під кутом зору можливостей нового типу соціального прогресу, радикально відмінного від попередніх, актуалізує постановку проблем, що виявляють глибинну діалектику історичного процесу: зв'язок нового і старого, майбутнього і минулого, заперечення, подолання — і повернень, повторень, суперечливого співвідношення в розвитку спадкоємності і поступальності, цілісності і відкритості, єдності й розвитку. Перелічені моменти стосуються таких істотних сторін процесу розвитку, які в своєму органічному взаємозв'язку становлять специфічний зміст фундаментального закону діалектики — заперечення заперечення.

Відомо, що перше формулювання цього закону як закону всезагального розвитку здійснив на об'єктивно-ідеалістичній основі Гегель. У філософії діалектичного та історичного матеріалізму закон заперечення заперечення матеріалістично переосмислюється і тлумачиться як закон розвитку матеріального світу і людської предметної діяльності, а на цьому ґрунті — і мислення, пізнання. «Істинні закони діалектики, — писав К. Маркс, — є вже у Гегеля — щоправда, в містичній формі. Треба звільнити їх від цієї форми»¹. За Ф. Енгельсом, заперечення становить «надзвичайно загальний і саме тому надзвичайно широко діючий і важливий закон розвитку природи, історії та мислення»². В. І. Ленін у статті «К. Маркс» починає виклад основних рис діалектичного розуміння розвитку саме з закону заперечення заперечення: «Розвиток, який ніби повторює пройдені вже ступені, але повторює їх інакше, на вищій базі («заперечення заперечення»), розвиток, так би мовити, по

¹ Маркс К. Йосифу Діцгену.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 32, с. 433.

² Енгельс Ф. Діалектика природи.— Там же, т. 20, с. 135—136.

спіралі, а не по прямій лінії»³. У «Філософських зошитах», перелічуючи основні моменти, що характеризують об'єктивну діалектику і її відображення в пізнавальному процесі, В. І. Ленін включає до них «повторення у вищій стадії певних рис, властивостей etc. нижчої і повернення нібито до старого (заперечення заперечення)»⁴.

В нашій літературі певний час існувало якоюсь мірою недооцінювання закону заперечення заперечення і навіть трактування його як пережитку гегельянства, залишку гегелівської термінології. Це не могло не позначитись назагальному рівні розуміння цього закону і його місця й ролі в системі діалектико-матеріалістичної філософії. Нині інтерес дослідників до нього зростає⁵. Проте треба визнати, що йому ще не приділяється та увага, яка відповідає його значенню, глибині змісту і дійсним світоглядним і методологічним потенціям.

Дослідження закону заперечення заперечення має значні труднощі, зумовлені його надзвичайною складністю і багатогранністю. Якщо закон єдності і боротьби протилежностей вказує на джерело розвитку, а закон переходу кількісних змін в якісні і навпаки — на один із аспектів механізму виникнення нового в ході розвитку, то закон заперечення заперечення охоплює цілісну форму і внутрішню структуру процесів розвитку у взаємозв'язку його основних фаз, єдиний механізм його піднесення на основі розв'язання суперечностей в синтезі⁶. Завдяки своєму інтегративному характеру він концентрує в собі суперечності процесів розвитку, утворюючи живий ритм діалектичної поступальності, органічно пов'язуючи такі протилежні моменти, які за однобічного і метафізичного підходу «розпадаються» і здаються несумісними.

Це стосується насамперед співвідношення заперечення і заперечення заперечення. Чи можна зберегти заперечення, заперечуючи його, чи не стає заперечення, яке само себе заперечує, чимось протилежним собі, чи не втрачає воно при цьому свою реальну силу і функцію? За цим питанням стоїть глибока суперечливість процесу розвитку, в якому навіть його власний момент — заперечення — реалізується у формі, що суперечить йому як заперечення себе. Подібні питання постають під час аналізу таких характерних моментів розглядуваного закону, як повернення до вихідних пунктів, повторення пройдених ступенів. Якщо хід розвитку визначається зміною старого новим, рухом уперед до майбутнього, то повернення, повторення є те, що повертає процес до старого, назад, до минулого. Але чи справді можна заперечити старе, повертаючись до нього, відновляючи його? Чи справді можна долати минуле, повторюючи його, включаючи його так чи інакше в майбутнє?

Сучасні буржуазні і ревізіоністські критики матеріалістичної діалектики з числа прибічників так званої негативної діалектики саме й намагаються протиставити заперечення запереченню заперечення, довести несумісність закону заперечення заперечення з справжньою критичною позицією, з революційною установкою на радикальний, безкомпромісний розрив зі старим, минулим, яка реалізується тільки «тотальним запереченням», «великою відмовою». Але такий висновок із діалектики названого закону свідчить лише про те, що в своєму мате-

³ Ленін В. І. Карл Маркс.— Повне збір. творів, т. 26, с. 48.

⁴ Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки».— Там же, т. 29, с. 188.

⁵ Огляд вітчизняної філософської літератури, присвячений аналізу закону заперечення заперечення, його різних аспектів і зв'язків з іншими законами діалектики (Див.: Харин Ю. А. Закон отрицания отрицания.— Философ. науки, 1979, № 4, с. 110—119).

⁶ У філософських працях з діалектики, як правило, відзначається цей, більш загальний, інтегративний характер закону заперечення заперечення, який за багатством свого змісту, за охопленням істотних сторін процесу розвитку можна порівняти з діалектичним методом в цілому. «Ні закон переходу кількісних змін в якісні і навпаки, ні закон єдності і боротьби протилежностей не дають загальної, синтетичної картини розвитку... Застосування закону заперечення заперечення дозволяє охопити і зрозуміти процес розвитку в його повноті і конкретній цілісності» (Див.: История марксистской диалектики. От возникновения марксизма до ленинского этапа.— М., 1971, с. 226).

ріалістичному, науково-філософському трактуванні він не може бути зрозумілим в межах буржуазної філософської свідомості: відмовляючи законові заперечення заперечення в критичності, представники «негативної діалектики» лишаються, по суті, в полоні його гегелівського тлумачення, тобто не йдуть далі тієї його ідеалістичної містифікації, яка позбавляє його справді критичної сили і революційного смислу, перетворюючи в кінцевому підсумку в засіб філософського розкладу й відновлення наявної емпірії⁷.

До речі, з синтетичним характером закону заперечення заперечення пов'язана і складність його виявлення, яка породжує часом і у марксистських авторів сумніви в його всезагальності. Цей закон виявляється лише в рамках, в контексті цілісного процесу розвитку, тобто дослідження його потребує вміння вичленити такий об'єктивний процес, знайти той особливий поворот, або ракурс, в якому зв'язок досліджуваних конкретних явищ постає як специфічний зв'язок розвитку, утворюваний розгортанням діалектичної суперечності і її розв'язанням у синтезі.

Всебічне дослідження закону заперечення заперечення — насамперед під кутом зору його ролі в послідовному проведеному принципу історизму, який концентрує в собі світоглядно-методологічну специфіку матеріалістичної діалектики, — особливо актуальне в сучасній історичній ситуації, яка потребує глибокого філософського осмислення суперечливого ходу людської історії, закономірної єдності її якісно відмінних етапів, її минулого і майбутнього.

Розглянемо деякі основні аспекти закону заперечення заперечення, що виражають особливості процесу розвитку як діалектичного взаємопроникнення заперечення і повернення, спадкоємності і піднесення (поступальності), цілісності і відкритості; висвітлимо роль цього закону в усвідомленні історичності світу і людського буття.

Повернення в розвитку. Заперечення заперечення як істинна форма діалектичного заперечення. Філософська і наукова думка віддавна зафіксувала той факт, що в процесах розвитку є повернення, повторення, рухи по колу. Однією з найбільш давніх і характерних форм філософського усвідомлення цього факту була ідея кругаобігу. Вона дістала своє логічне вираження в понятті субстанції, «первоначала» як того, з чого все виходить і в що все повертається. Таке первоначало, містячи в собі абсолютну можливість всієї багатоманітності вияву просторово-часових процесів світу, виступало гарантом його незнищеності. Водночас тут в оберненій формі усвідомлюється трійстий ритм процесу розвитку як безконечного повторення циклів свого роду «заперечення заперечення»: вихідне єдине — різноманітність множинностей — повернення в єдине.

У матеріалістичних концепціях ідея кругаобігу пов'язувалась з темою вічності матерії. В найзагальнішій формі — як вираження субстанціональної єдності світових явищ, спільності їх походження — її успадковує і науковий матеріалізм, який визначає вічний круговорот рухомої матерії⁸. Визнання повторюваності, циклічності, мірності світових процесів — один із засобів осягнення об'єктивного зв'язку речей, закономірної єдності світу і його самотуття. «Світ, єдиний з усього, не створений ніким з богів і ніким з людей, а був, є і буде вічно живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає». Відомо, що В. І. Ленін оцінив цей фрагмент Геракліта як «дуже хороший виклад начал діалектичного матеріалізму»⁹.

⁷ Див.: Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 140—141.

⁸ Див.: Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 333.

⁹ Ленін В. І. Конспект книги Лассаля про філософію Геракліта.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 293.

Однак для античної філософії була характерна абсолютизація круговороту, кругового руху існуючого. У цьому виявилась істотна обмеженість античної форми діалектики — її неісторичний характер. Циклічна концепція розвитку і часу стверджує в кінцевому підсумку незміненість світу, в якому майбутнє є лише проекцією минулого¹⁰.

Як ми вже відзначали, в самій ідеї повернення міститься більш-менш усвідомлена троїстість ритму розвитку: щоб відбулося повернення, потрібні вихідний етап і відхід від нього — його заперечення; повернення виступає в цьому розумінні запереченням заперечення. Завдяки цьому ідея повернення відображувала контури закону заперечення заперечення, будучи осмисленням розвитку через форму троїстості, або тріади. Проте сама по собі форма тріади не гарантує осягнення об'єктивної діалектики розвитку: через метафізичну абсолютизацію повернення, особливо в контексті ідеалістичного світоспоглядання, вона перетворюється в засіб глибокої містифікації і навіть заперечення розвитку.

Це наочно виступає в релігійно-теологічних побудовах і містичних доктринах, в яких заперечення бога розуміється так, що воно з самого початку містить у собі заперечення першого заперечення, тобто утвердження бога: справжньою суттю і метою заперечення виявляється абсолюте утвердження заперечуваного. Антиісторична сутність таких концепцій виражається в характерному трактуванні відношення заперечення і повернення: заперечення тут підпорядковане абсолютній суті і абсолютній заданості перетворення, тобто позбавлене фактично конструктивного змісту і продуктивної сили. Сутність антиісторизму — не в самому по собі визнанні повернення, а в метафізичному і містичному тумаченні його, яке мало цілком певне земне коріння.

Те, що ідея повернення — в її найрізноманітніших формах і варіантах — пронизує історію культури, виступаючи істотним елементом філософських уявлень про рух, розвиток, історію, зумовлене тим, що вона, так чи інакше, відображує реальну особливість об'єктивної діалектики розвитку. «Рух і Werden, — відзначає В. І. Ленін, — взагалі кажучи, можуть бути без повторення, без повернення до вихідного пункту і тоді такий рух не був би «тотожністю протилежностей». Але і астрономічний і механічний (на землі) рух і життя рослин і тварин і людини — все це вбивало людству в голови не тільки ідею руху, а й саме рухи з поверненнями до вихідних пунктів, тобто діалектичного руху»¹¹.

Однак в дійсних процесах розвитку відбувається не абсолютне (повне) повернення — не відносне, часткове, не точне повторення — а повторення на певному рівні: те, в що повертається процес, відрізняється від початкової форми, вихідна точка і точка повернення не збігаються, і це їх розходження, дистанціонування є таким змістовим прирощенням процесу, в якому виявляється конструктивна сила діалектичного заперечення. «Істинне — природне, історичне і діалектичне — заперечення якраз і є (яке розглядається з боку форми) рушійне начало всякого розвитку: поділ на протилежності, їх боротьба і розв'язання, причому... на основі набутого досвіду знову досягається первісний вихідний пункт, але на вищому ступені»¹². Узятє в конкретному контексті розглядання діалектичної суперечості, повернення втрачає містичне забарвлення, теологічні нашарування, значення якоїсь абсо-

¹⁰ «Еллінська свідомість обернена в минуле; світом править доля, якій підвладні не тільки люди, а й боги, і, отже, не лишається місця для історичного розвитку... незважаючи на розвиток філософської думки, античний світ не створив філософської історії: світоспоглядання древніх не сприймало історію як драму — поприще для розгортання свободи волі людини» (див.: Гуревич А. Я. Время как проблема истории культуры. — *Вопр. философии*, 1969, № 3, с. 109).

¹¹ Ленін В. І. Конспект книги Лассалья про філософію Геракліта. — *Повне зібр. творів*, т. 29, с. 290.

¹² Енгельс Ф. Діалектика природи. — *Маркс К., Енгельс Ф. Твори*, т. 20, с. 592.

лютної напередвизначеності, яка повторює весь процес назад, у минуле. Він реалізується в тому синтезі протилежних моментів певного процесу розвитку (його позитивної, консервативної і негативної руйнівної сторін, «тези» і «антитези»), який розв'язує суперечність і завжди виступає як нова змістова єдність. Роль ідеї повернення в розвитку виявляється в тому, що діалектичне заперечення реалізується саме через заперечення заперечення, з його допомогою. Інакше кажучи, діалектичного заперечення у власному розумінні — як моменту зв'язку, моменту розвитку¹³ — немає без заперечення заперечення: ліквідувавши друге, не можна втримати перше.

Перше заперечення саме по собі ще не виражає специфіки розвитку, не виявляє його спонтанного моменту. Тільки через заперечення заперечення суперечність справді розгортається як руййна сила певного процесу розвитку, даючи певний позитивний результат, щось нове. Інакше кажучи, перше заперечення ще не дає єдності процесу: лише завдяки його неподільності з другим формується ця єдність, яка спирається на «вдержанні позитивного». Це органічну неподільність першого і другого заперечень спеціально підкреслював Ф. Енгельс: «Я повинен не тільки що-небудь піддати запереченню, але й знову зняти це заперечення. Отже, перше заперечення треба зробити так, щоб друге лишалося або стало можливим»¹⁴. Діалектична природа першого заперечення (його причетність до розвитку) виявляється і підтверджується саме його зв'язком з другим, необхідним відношенням до другого, можливістю другого. Отже, заперечення заперечення утворює специфічну структуру діалектичного заперечення як чинника, що зумовлює цілісність і поступальність процесу розвитку.

«Ні в одній галузі не може відбуватися розвиток, який не заперечував би своїх попередніх форм існування»¹⁵, — писав К. Маркс. Та в тому-то й річ, що справжнє заперечення «попередніх форм існування» здійснюється їх переходом в таке інше, яке в свою чергу знімається поверненням нібито до старого, що завершує відносно самостійний виток розвитку. Абсолютність діалектичного заперечення підтверджується саме його творчим значенням, його роллю в змістовому розгортанні процесу, а це означає — включеність в конкретний цикл заперечення заперечення: від заперечення до «єдності» із ствердженням, — «без цього діалектика стане голим запереченням, грою або скепсисом»¹⁶.

Розкриття цієї особливості розвитку, яка реалізується законом заперечення заперечення, особливо актуальне в наш час, коли матеріалістичній діалектиці протиставляються суб'єктивістсько-волюнтаристські концепції розвитку, які однобічно підкреслюють переривність, стрибки, «чисту» спонтанність, безпередумовність, перетворюють заперечення з моменту зв'язку — в момент абсолютного розриву, з моменту розвитку — в момент, що цілком руйнує і внутрішню єдність процесу, тобто фактично зводить діалектику — під виглядом удержання її радикальності — саме до «голого заперечення, гри в скепсис». Тим часом справді критична позиція — це не просто відмова, зречення, неприйняття: це також уміння «проводити позитивну роботу для створення нового світу»¹⁷, що неодмінно потребує спиратись на розвиток успадкованої основи історичного процесу.

Заперечення — важливий елемент діалектики, яка, за визначенням К. Маркса, включає його в позитивне розуміння існуючого. Але воно — не обрив спадкоємного зв'язку зі старим, не «голе ніщо»: воно виконує

¹³ Див.: Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки». — Повне зібр. творів, т. 29, с. 192.

¹⁴ Енгельс Ф. Діалектика природи, с. 136.

¹⁵ Маркс К. Моралізуюча критика і критизуюча мораль. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 286.

¹⁶ Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки», с. 193.

¹⁷ Маркс К. Листи з «Deutsch-französische Jahrbücher». — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 351.

справжню конструктивну функцію як умови вивільнення нового «з надр старого». Його конкретність, визначеність виражається в змістовому зв'язку його і з тим, що заперечується, і з тим, що народжується у формі нового синтезу як результат розв'язання старих суперечностей. У реальних процесах розвитку виникнення історичних передумов для нового є водночас відмирання старої форми: «коли капітал — не який-небудь певний капітал, а капітал взагалі — тільки ще утворюється, процес його утворення є процес розкладу і продукт розпаду суспільного способу виробництва, який передує йому»¹⁸. В свою чергу матеріальні і духовні елементи нового суспільства, що виникають в рамках капіталізму, засвідчують початок розкладу умов капіталістичного способу виробництва, які виступають як такі, що «усувають себе». Внутрішні суперечності виражають минаючий характер певного предмета (процесу) саме тим, що містять тенденцію його переходу в своє інше. Тому не достатньо тільки констатувати суперечності — потрібно «пояснити їх походження, розвиток і тенденцію»¹⁹, тобто довести визнання протилежностей і їх боротьби до розкриття способу їх розв'язання в синтезі, який дає початок якісно новому процесові.

Закон заперечення заперечення пов'язує породження нового з поверненням немовбито до старого, вихід в майбутнє — з «заходом» в минуле, з повторенням певних рис пройденого: повернення до старого виявляється формою здійснення сходження. У цьому плані цікава полеміка В. І. Леніна з опортуністами II Інтернаціоналу з питання про так званий примітивний демократизм перемігшого пролетаріату. Заперечуючи їм, В. І. Ленін писав, що вони зовсім не зрозуміли того, «що, по-перше, перехід від капіталізму до соціалізму неможливий без певного «повернення» до «примітивного» демократизму.., а по-друге, що «примітивний демократизм» на базі капіталізму і капіталістичної культури — не те, що примітивний демократизм в первісні або в докапіталістичні часи»²⁰. Відновлюваний на новому рівні, на якісно іншій, більш розвинутій основі, «примітивний демократизм» (в умовах Росії того часу) включався в процес створення нового суспільства, і повернення до нового виступало умовою і органічним моментом руху вперед.

Отже, заперечення заперечення не зводять на ніщо діалектичне заперечення, не притупляє його і не позбавляє критичної сили, але реалізує його як чинник, який бере участь — через повернення немовбито до старого — в народженні справді нового.

Заперечення заперечення і є іманентний ритм розвитку; як «розв'язувальна форма руху суперечності і її конкретний результат»²¹, воно виражає цілісний хід розгортання діалектичної суперечності (Ф. Енгельс підкреслює: «...розвиток через суперечності, або заперечення заперечення,— спіральна форма розвитку»²²), яка в своєму розв'язанні — в синтезі — дає поштовх дальшому рівневі на основі зародження нових суперечностей. Вносячи в розвиток елемент циклічності, повернення немовбито до старого не ліквідує його поступальності: кінець одного циклу стає початком іншого — і процес в цілому набуває форми розімкненої спіралі, яка поєднує рух по колу і висхідній. Кожний цикл заперечення заперечення виявляється повернутим вперед, відкритим для майбутнього, включеним так чи інакше в безмежне самооновлення світу.

Єдність спадкоємності і поступальності, цілісності і відкритості розвитку. Специфіка процесів розвитку

¹⁸ Маркс К. Теорії додаткової вартості.— Там же, т. 26, ч. 3, с. 486.

¹⁹ Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму.— Повне зібр. творів, т. 2, с. 217.

²⁰ Ленін В. І. Держава і революція.— Там же, т. 33, с. 41.

²¹ Днів.: Історія марксистської діалектики. От виникнення марксизма до ленинського етапу, с. 222.

²² Енгельс Ф. Діалектика природи, с. 323.

полягає в тому, що вони відбуваються не як лінійний рух (ковзання від одного до іншого, витягування ланцюжка далі і далі), а замикаються певною мірою на себе, відтворюючи свої умови, свої особливі передумови як власний результат. Капітал, виникнувши, створює, писав К. Маркс, передумови, які є вже не *«умовами виникнення капіталу, а результатами його буття»*. Для свого становлення капітал більше не виходить з передумов, але він сам уже наявний і, виходячи із самого себе, сам створює передумови для свого збереження і зростання²³. Цим елементом кругообігу створюється наступна єдність процесу, яка втілюється в його конкретно-всезагальній основі, або субстанції, яка не є чимось одвіку даним і незмінним, але безперервно виробляється, відновлюється і збагачується ходом самого процесу.

В. І. Ленін у «Філософських зошитах» звертає особливу увагу на цей — всезагальний, субстанціональний — аспект розвитку, в якому дістає своє істотне вираження його діалектичний характер. Показовий уривок з Гегеля, який В. І. Ленін наводить, відзначаючи, що він «дуже непогано підводить свого роду підсумок тому, що таке діалектика»: «Загальне становить основу; тому поступальний рух не повинен прийматись за якусь течію від якогось другого до якогось другого. Поняття в абсолютному методі *зберігається* в своєму інобутті, загальне — в своєму відособленні, в судженні і реальності; на кожному ступені дальшого визначення загальне піднімає вище всю масу його попереднього змісту і не тільки нічого не втрачає внаслідок свого діалектичного поступального руху і не залишає нічого позаду себе, але несе з собою все набуте, і збагачується і ущільнюється всередині себе»²⁴.

Особливість гегелівської діалектики (зумовлена і наявним у ній «величезним історичним чуттям» і водночас її панлогізмом) полягала у висуненні на перший план субстанціонального характеру розвитку, злитості процесу з його всезагальною основою, яку Гегель тлумачив ідеалістично, зводячи її до духу, тобто в матеріалістичній інтерпретації — до відчуженого від людини і містично перетвореного в самостійний суб'єкт абстрактного мислення. Гегель абсолютизував цей момент розвитку внаслідок чого розвиток позбавився своїх дійсних суб'єктів і постав як розгортання якогось одвічно існуючого змісту: в ході розвитку «покладається лише те, що вже є в собі»²⁵; весь процес розгортається в наперед заданих межах: «подібно до того, як зародок містить у собі всю природу дерева, смак, форму плодів, так і перші вияви руху віртуально містять у собі всю історію»²⁶. Тут гіпертрофовано момент збереження, а заперечення зведено до якогось опосередковуючого моменту, який зникає під час повернення до початку, тобто воно позбавлене дійсного конструктивного значення, не є джерелом народження справді нового, а є лише засобом самоутвердження вихідної уявної позитивності.

Проте ця гегелівська містифікація аж ніяк не може бути підставою для недооцінювання, а тим більше нехтування субстанціонального аспекту розвитку. Разом з виникненням процесу розвитку як такого неодмінно зароджується його загальна основа, яка акумулює і «відкладає» в собі його минуле, внаслідок чого і стає можливою специфічна саме для процесу розвитку діалектика поступальності і повернення, піднесення і наступності, одиничного і загального, безпосереднього і опосередкованого. Тому, до речі, в межах такої теоретичної моделі, як робінзонада, неможливо проникнути в істинний механізм розвитку, в його історичні виміри.

²³ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1858 годов.—Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, ч. 1, с. 448.

²⁴ Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки», с. 196.

²⁵ Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук.—Соч. М.; Л., 1929, т. I, с. 226.

²⁶ Гегель Г. В. Ф. Философия истории.—Соч. М.; Л., 1938, т. 8, с. 18.

Якщо розуміти розвиток лише як лінійний ряд змін якогось одиничного об'єкта, випадають з поля зору ті чинники, елементи, внутрішні «пружини» процесу, за допомогою яких формується його спадкоємна єдність, «удержується» його минуле, утворюється змістовий зв'язок сходження. Лишається поза увагою той аспект розвитку, який складається немовби «за спиною» одиничних об'єктів, але саме через взаємодію з ним вони й можуть бути дійсними носіями процесу. Цей аспект розвитку нерозривно пов'язаний з таким істотним моментом закону заперечення заперечення, як зняття, за допомогою якого й утверджується субстанціальна основа процесу, нагромаджуючи в собі енергію його розгортання. Закон заперечення заперечення розкриває свою силу, свою специфічну дію в діалектичній взаємозумовленості наступності і поступальності. «Діалектика взагалі полягає в запереченні *першого* положення, в заміні його *другим* (у переході першого в друге, в указанні зв'язку першого з другим etc.)»²⁷. Завдяки цьому процес розвитку постає як збіг заперечення — і вдержання, руху вперед — і оберненого руху, дальшого визначення початку — і його обґрунтування, наближення до нього. Тут поступальність реалізується через повернення як безперервне відновлення внутрішньої єдності процесу. Так, в закономірному розвитку суспільного цілого, економічній формації «всяка передумова суспільного виробництва є разом з тим і його результат, а всякий його результат виступає разом з тим і як передумова»²⁸. Цим збігом протилежних рухів (змиканням «кінця» з «початком» і «початку» з «кінцем») і створюється відносна цілісність процесу розвитку як умова його продовження і самовизначення. В діалектичному взаємозв'язку наступності і піднесення провідною стороною є піднесення, але базою її можливостей є спадкоємно утворювана субстанціальна основа процесу.

У цьому зв'язку заперечення можна розглядати як чинник, що зумовлює специфіку часу розвитку — історичного часу. Оскільки розвиток виступає як процес водночас і піднесення і повернення, остільки в ньому минуле, теперішнє і майбутнє не є такими моментами, які лише послідовно змінюють один одного: вони, навпаки, приймають і зумовлюють один одного. В діалектичному розвитку наявне не просто витікання» майбутнього від минулого, а їх суперечливе змикання, і чим вищою є форма розвитку, тим глибше майбутнє «захоплює» минуле як свій потенціал. Тому показником рівня розвитку є не тільки здатність творити нове, а й здатність удержувати, асимілювати старе — тобто широта і глибина тієї субстанціальної основи, на яку даний момент спирається і яка визначає в кінцевому підсумку його можливості і межі.

Характерна особливість часу розвитку, пов'язана із спіральною формою процесу (розгортання його через заперечення заперечення — повернення нібито до старого), полягає в тому, що тут минуле «працює на майбутнє». Опора на минуле і вихід до майбутнього передбачають одно одне і переходять одно в одне. Таке розуміння дозволяє не тільки теоретично пояснити процеси, що відбуваються, але й дають основу для вибору способів дії, практичного творення нового. Яскравий приклад — розв'язання В. І. Леніним практичної проблеми становлення нової, соціалістичної культури в боротьбі з течією пролеткультівців, які намагалися створити «чисту» пролетарську культуру, не «заплямовану» впливом експлуататорського світу, — тобто метафізично протиставляли, відривали один від одного нове і старе, майбутнє і минуле і через це прирікали себе в кінцевому підсумку на безплідне руйнування. В. І. Ленін, розкриваючи неспроможність цієї, по суті реакційної, утопії, писав: «Не вигадка нової пролеткультури, а *розвиток* кращих зразків, традицій, результатів *існуючої* культури з точки зору світогляду марк-

²⁷ Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки», с. 192.

²⁸ Маркс К. Теорія додаткової вартості, с. 502.

сизму і умов життя і боротьби пролетаріату в епоху його диктатури»²⁹. Зростання можливостей майбутнього діалектично опосередковується нагромадженням минулого. Конкретні процеси розвитку, реалізуючи одні можливості, лишають поле нездійснених можливостей. Повернення назад, до вихідних пунктів, до початку і є немовбито формою вичерпування нереалізованих можливостей. Діалектика старого і нового не зводиться до того, що нове заперечує старе, прориває його, виходить за його межі тощо; ця діалектика тонша і глибша: старе є не тільки щось здійснене, минуле — воно містить у собі багатство невиявлених якостей, нерозкритих тенденцій, «нерозбуждених» потенцій і в цьому розумінні становить потенціал нового, фонд його піднесення.

Іноді ще трапляється однобічна оцінка закону заперечення заперечення, яка акцентує увагу на його ідеалістичному, гегельянському трактуванні; вона має під собою ту реальну підставу, що закон цей — саме через його синтетичний характер — виявився найбільшою мірою містифікованим, деформованим логікою спекулятивної конструкції: Гегель застосував його до побудови філософської системи як абсолютно завершеного в собі цілого. Однак в цьому виявився не тільки ідеалістичний схематизм гегелівської діалектики: тут є також раціональне зерно, яке полягає в тому, що форма розгортання філософського змісту, рух думки, який відтворює всезагальну «архітектоніку» буття, повинні відповідати всезагальному ритму діалектичного руху, який виражається запереченням заперечення як актом «самоздійснення всякого буття»³⁰.

Помилка Гегеля полягає не в тому, що він використав закон заперечення заперечення в логічній організації філософського матеріалу, філософського світобачення; помилка його — в хибності вихідного пункту, в тому, що він починає не з реального буття, а з абстракції буття, «розвиває свою думку не з предмета, а конструює свій предмет на зразок мислення, що закінчило свою справу, — до того ж закінчило її в абстрактній сфері логіки»³¹. Гегель виходить із загальних логічних визначень, тобто з того, що саме є похідним, вторинним продуктом попереднього заперечення (відчуження людської сутності). Це — такий початок, який не містить в собі дійсної енергії саморуху, тому і весь цикл заперечення заперечення виявляється містично зміщеним, позбавленим реальної основи, зсунутих на фазу: «те, що повинно бути вихідним пунктом, стає містичним результатом, а те, що повинно було б вийти як раціональний результат, стає містичним вихідним пунктом»³². Рух, що починається з абстракції, повертається — через заперечення заперечення — до абстракції, відновлює абстракцію, і результатом виявляється рух абстрактного мислення в самому собі, «діалектика чистої думки». «Нежиттєвість, недійсність вихідного пункту, початку дістає своє необхідне і характерне вираження в тому, що розвиток в гегелівській діалектиці «має абсолютний кінцевий пункт»³³.

В цьому моменті особливо наочно виявляється принципова відмінність матеріалістичної діалектики від гегелівської. В гегелівській діалектиці розвиток має абсолютний кінець, в матеріалістичній — він абсолютно виключається. Це питання не другорядне і не формальне. Навпаки: в ньому сплітається в складний вузол цілий комплекс проблем, що стосуються найважливіших методологічних і світоглядних аспектів діалектики: проблеми початку (вихідного пункту циклу заперечення заперечення як всезагальної формули діалектичного руху), субстанції і суб'єкта, цілісності і історизму.

²⁹ Ленін В. І. Начерк резолюції про пролетарську культуру. — Повне зібр. творів, т. 41, с. 442.

³⁰ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року, с. 142.

³¹ Маркс К. До критики гегелівської філософії права. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 219.

³² Там же, с. 248.

³³ Гегель Г. В. Ф. Лекції по історії філософії. — Соч. М.; Л., 1932, т. 9, с. 39.

Закон заперечення заперечення в його матеріалістичному трактуванні дозволяє зрозуміти «коло» розвитку як принципово розімкнене, діалектично співвіднести такі необхідні характеристики розвитку, як цілісність і відкритість. Тут заперечення заперечення розв'язується в такий синтез протилежностей, який дає вихід у нове, включає в себе змістове прирощення як результат реального опосередкування боротьби протилежних сторін. І якщо в гегелівській концепції розвитку його субстанціональна основа наперед визначена і незмінна, то в марксистській концепції ця основа створюється кожним кроком історичного розвитку. Це означає, що в матеріалістичній діалектиці цілісність і історизм не тільки не виключають одно одне, а взаємопередбачають: цілісний підхід є умова історичного, а історичний — умова цілісного.

Історична суть і світоглядна функція закону заперечення заперечення. Дослідження закону заперечення заперечення неодмінно має аспект розкриття його зв'язку з людською історією і, відповідно, з філософським усвідомленням суспільно-історичної природи людини, історичності людського світу.

У будь-якій філософській концепції розвитку так чи інакше відображаються відношення людей до умов свого існування, міра їх соціальної активності (самодіяльності), характер їх реальної участі в історії. Цей «людський підтекст» особливо помітно виявляється в тлумаченні таких моментів розвитку, які входять у зміст закону заперечення заперечення. Як ми вже відзначали, абсолютизація таких рис розвитку, як повернення, повторення, циклічність, була філософським відображенням і санкціонуванням відношення людей до умов свого буття як до того, що лежить цілком в межах минулого: світ тут уявляється фактично закритим для майбутнього, позбавленим історії як поля породження нових можливостей. З другого боку, визнання світу таким, що розвивається, змінюється за змістом, є розімкненням, відповідає усвідомленню людиною специфіки свого буття як історичного.

Якщо порівняти різні форми діалектики (скажімо, античну, гегелівську і марксистську) за рівнем відображення ними сутності (об'єктивного механізму) розвитку, то можна констатувати збільшення елементів історизму, глибини проникнення в чинники, що конституують специфічну діалектику старого і нового, минулого і майбутнього, даності і можливості, — це відповідало, в кінцевому підсумку, переходу до більш розвинутих форм суспільної практики, які відкривають простір для людської активності.

Діалектичне бачення світу пов'язане з історичним самоусвідомленням людей, розвиток якого, природно, має своєю передумовою відповідну суспільно-практичну основу. Те, що закон заперечення заперечення був уперше чітко сформульований лише Гегелем, зумовлене глибоким історичним змістом його діалектики, яка відобразила — в абстрактно-спекулятивній формі — становлення людини в праці³⁴. К. Маркс, розкриваючи сутність гегелівських побудов, відзначав, що тут за запереченням і запереченням заперечення приховується «відчужене розуміння дійсного опредмечування людини, дійсного присвоєння нею своєї предметної сутності шляхом знищення відчуженого визначення предметного світу»; з одного боку, Гегель знаходить об'єктивну основу категоріального змісту в діяльності самоопредмечування, з другого, цей «дійсний живий акт» — змістова, конкретна, чуттєва діяльність — дістає у нього абстрактне, беззмістовне вираження, зводиться до зв'язків логічних категорій, відірваних від дійсної людини і дійсної природи, «цей рух у його абстрактній формі, як діалектика, розглядається як *істинно людське життя*»³⁵.

³⁴ Див.: Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року, с. 154.

³⁵ Там же.

Матеріалістичне трактування закону заперечення заперечення, яке вивільнює його глибокий діалектичний зміст, виступає насамперед в іншому, радикально відмінному від гегелівського, розв'язанні й проблемі «початку» — того вихідного позитивного, яке — через заперечення заперечення — відновлюється на новому рівні як «посилка», яка «штовхає в перед»³⁶. Перенесення розвитку на реальний ґрунт, повернення йому його дійсних суб'єктів відкрили можливість науково-філософського розуміння найскладніших аспектів розвитку, що виражаються законом заперечення заперечення. Головне полягає в тому, що включення даного закону в матеріалістичний контекст дозволяє справді розгорнути «негативну», революційно-критичну сутність діалектики, тобто розвинути останню як форму послідовно історичного світорозуміння.

Закон заперечення заперечення — як закон реального буття — є також законом мислення, яке не породжує із себе цей закон, але підпорядковується йому остільки, оскільки відтворює в своєму русі «діалектику речей». Всезагальність закону заперечення заперечення лише виражається в тому, що він є й закон мислення, пізнання, але аж ніяк не корениться в цьому факті. Дійсним підтвердженням його всезагальності є не те, що він може бути представлений у вигляді якоїсь абстрактної логічної схеми, а навпаки — конкретність його дії, яка виражає розгортання своєрідних суперечностей реальних процесів, тобто виявляє «специфічну логіку специфічного предмета» (К. Маркс).

Закон заперечення заперечення, охоплюючи загальну форму, цілісний ритм розвитку (фази якого можуть мати найрізноманітніші просторово-часові параметри залежно від конкретно-всезагальної основи процесу), дозволяє виходити до узагальнень широкого історичного масштабу, осягати глибинний зв'язок якісно різних і таких, що послідовно заперечують один одного, ступенів процесу розвитку і внаслідок цього розкривати його об'єктивну тенденцію, що виводить за межі даного стану. Тому він не тільки не суперечить критичному розумінню існуючого в перспективі майбутнього, а становить найважливішу умову такого розуміння і революційно-творчої діяльності, яка спирається на нього.

* * *

Осмысленне исторических перспектив общественного развития под углом зрения возможностей нового типа социального процесса, радикально отличного от предыдущих, выдвигает проблемы, связанные с анализом действия законов материалистической диалектики в сфере природной и социальной реальности. Трудности, возникающие в определении методологических и мировоззренческих функций закона отрицания отрицания, обусловлены прежде всего интегративным, синтетическим характером его проявления. Последнее обстоятельство нередко порождает у некоторых исследователей сомнения относительно его всеобщности. Между тем этот закон, схватывая целостную форму и внутреннюю структуру развития, может быть осмыслен только в контексте целостного процесса развития, путем выделения такого объективного процесса, в котором связь изучаемых конкретных явлений подается как специфическая связь развития через разрешение диалектических противоречий в синтезе. В силу своего интегративного характера закон отрицания отрицания не противоречит диалектическому отрицанию и критическому отношению к действительности, а, наоборот, является необходимым условием последнего как основы революционно-творческого преобразования мира.

³⁶ Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки», с. 196.

В. Д. ЛИТВИНОВ

ІДЕЇ ПРОСВІТНИЦТВА У ПРАЦЯХ Ф. ПРОКОПОВИЧА

Багатовікову писану історію Києва як економічного, культурного, політичного центру Давньоруської держави доповнюють не тільки археологічні знахідки, але й нові рукописні матеріали та документи. Зокрема, значно розширює наші уявлення про роль Києва в науковому житті східної Слов'янщини XVII—першої половини XVIII ст. рукописна спадщина професорів Києво-Могилянської академії (350-річчя від дня заснування якої виповнюється також у 1982 році). Це передусім — трактати з філософії, курси риторик, поетик та ін., що читалися студентам академії. Кількість їх досить значна. Наприклад, ще й нині в ЦНБ АН УРСР зберігається близько 200 риторик і стільки ж курсів філософії.

Відомий професор Києво-Могилянської академії — Ф. Прокопович. Його філософська спадщина була опублікована у видавництві «Наукова думка» протягом 1979—81 років. Але подальші пошуки увінчуються новими знахідками, що доповнюють портрет Прокоповича як видатного діяча в історії вітчизняної культури початку XVIII ст. Великим був його потяг також до історії. Так, уже 1705 року він вводить до лекційного курсу риторики спеціальний розділ «Про метод писання історії», де звертається до методологічних проблем історії, зокрема, з'ясовує питання про сутність історії та основні напрями її розвитку. Особливий інтерес виявляє Прокопович до вітчизняної історії. Йй він присвятив чимало своїх творів. Хронологічно першою була трагікомедія «Владимир», де висвітлюються події X ст., які відбуваються в Києві напередодні введення християнства на Русі київським князем Володимиром Святославичем. Пізніше, перебуваючи в Петербурзі, він пише низку історичних праць, наприклад: «Реестр государей российских от самого Рурика до государя императора Петра Великого, которых счисляется 33» (1719 р.) та «Собрание от летописателей краткого вѣдѣния от началства великих монархов российских, на престолѣх государственных бывших, по степеням и по лѣтам здѣ описуемым».

Для написання цих і інших історичних праць Прокопович використовував найліпші тогочасні рукописні зібрання літописів і джерел, які до нас не всі дійшли. Так, наприклад, Прокопович подає невідомий нам з інших джерел рік заснування Києва: «...Київ создан от пришедших от диких поль трех братьей Кіа, Щека, Харева, который во своя имя создал лѣта 5938 или 430»¹. Звідки взята ця дата — невідомо.

Прокопович-історик мав вплив на формування історичних поглядів В. М. Татищева і М. В. Ломоносова, які при написанні своїх творів послуговувалися зібраними філософом історичними джерелами. А «Короткий російський літописець з родоводом» Ломоносова (1760 р.) «за стилем, методом викладу і загальною характеристикою історичного процесу дуже близький до «Родовідного розшуку...» Ф. Прокоповича².

Середньовічних учених, та навіть ще й гуманістів епохи Відродження, історія власної країни майже не цікавила. Великий інтерес до вітчизняної історії стали виявляти лише просвітники. Тому історичні

¹ Собрание от летописателей...— В кн.: Прокопович Ф. Філософські твори: в 3-х т. К., 1981, т. 3, с. 313.

² Мойсеева Г. М. Історичні праці. Там же, с. 485.

праці Прокоповича — ще одне підтвердження просвітницького характеру його світогляду.

Актуальність аналізу ідей просвітництва пояснюється тим, що ця сторінка вітчизняної історії філософії ще недостатньо вивчена, особливо що стосується раннього етапу вітчизняного просвітництва XVII—початку XVIII ст. Важливим джерелом для його розгляду є велика рукописна латиномовна спадщина Києво-Могилянської академії, дослідження якої, власне, щойно розпочате.

Осмислюючи ці джерела, не можна не помітити історичної обмеженості просвітників, які не розуміли рушійних сил суспільного розвитку. Однак на той час діяльність просвітників була історично прогресивною.

Просвітницька ідеологія, апогей розвитку якої в Західній Європі припадає на другу половину XVIII ст., була спадкоємницею попередніх ідейних рухів — гуманізму, реформації та ідей епохи барокко, яке в нашій країні «мало просвітницький характер»³. Просвітники щиро прагнули до популяризації знань, культури серед широкого загалу, виступали за світський характер суспільного життя. В поширенні освіти та наукових знань, ідей добра, справедливості вони вбачали єдиний засіб суспільного поступу — економічного, соціального, юридичного. Просвітники цінували людину не за належність до того чи іншого стану, а за розум. Вони вірили в людину, в її велике покликання. Причиною ж усіх нещасть, на їхню думку, є невігластво⁴.

Як і всяке суспільне явище взагалі, просвітництво не могло виникнути раптово, воно мусило пережити муки народження і становлення. Просвітницький рух виник і розвивався як ідеологічне відображення тих соціально-економічних процесів, які характеризують перехід мануфактурного періоду розвитку капіталістичного виробництва до машинного. Саме тоді продуктивні сили суспільства стали дедалі більше потребувати рішучого технічного прогресу, основаного на висновках науки, насамперед природознавства.

Процес розвитку капіталістичних відносин відбувався, як відомо, у постійній боротьбі з феодальним ладом. Тому й просвітництво, як ідеологія буржуазії, було по суті ідеологією антифеодальною.

Утвердження просвітництва відбувалося повільно, в сутичках з конфесіоналізмом, в «боротьбі з феодальною і попівською силою середньовіччя»⁵ та шляхом проникнення в саму християнську церкву. Останнє дає відповідь на питання, чому в XVII і в першій половині XVIII ст. ідеологами просвітництва нерідко були духовні особи.

Ранній етап просвітництва багато чим відрізняється від просвітництва другої половини XVIII ст. Він має чимало рис, притаманних гуманізові епохи Відродження та реформації, оскільки, як вже відзначалося, теоретичні концепції просвітників є продовженням і розвитком ідей Відродження. Західноєвропейський гуманізм XV—XVI ст., за висловом Ф. Енгельса, уже був першою формою буржуазного просвітництва і набрав розвитку саме у творах просвітників XVIII ст.⁶

Буржуазні відносини в різних країнах ніколи не були однаково зрілими. Не однаковими, отже, були й умови для виникнення та розвитку просвітницької ідеології. Тому проблема загальної періодизації

³ Лихачев Д. С. Заключение.— У кн.: История русской литературы X—XVII веков. М., 1980, с. 457.

⁴ Докладніше про це див.: Шипанов И. Я. Философия русского просвещения (вторая половина XVIII века). М., 1971, 285 с.; Дорошевич Э. К. Философия эпохи просвещения в Белоруссии. Минск, 1971, 298 с.; Проблемы русского просвещения в литературе XVIII в. М.; Л., 1961, 272 с.; Осипова Е. В. Философия польского просвещения. М., 1961, 253 с.; Ничик В. М. Из истории отечественной философии конца XVII—начала XVIII века.— К., 1978, 298 с.

⁵ Ленін В. І. Ще одне знищення соціалізму.— Повне збір. творів, т. 25, с. 48.

⁶ Енгельс Ф. Зовнішня політика російського царату.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 20.

просвітництва донині залишається не повністю розв'язаною. Вона залежить від остаточного вирішення питання про соціально-економічний рівень розвитку тої чи іншої країни у певні періоди, а точніше — від остаточного з'ясування питання про час виникнення і ступінь зрілості буржуазних відносин по окремих країнах.

Зародженням ідей просвітництва на Україні деякі дослідники вважають час появи братств⁷. Справді, вже тоді на Україні існувала певна соціально-економічна база у вигляді елементів капіталістичного способу виробництва, з'явився значний процент відносно вільного, чи незначною мірою залежного від феодалів населення — дрібної буржуазії, ремісників, торговців та ін., які були зацікавлені в поширенні освіти. Але тоді, так би мовити, шар гумусу виявився ще занадто тонким, щоб пагони просвітництва, які з'явилися на ньому, змогли розвинутися у древо просвітництва. Це стало можливим лише дещо пізніше. На початку XVIII ст. створюються сприятливіші умови для пожвавлення економічного і соціально-політичного життя на Україні, значно розвиваються міста, торгівля, промисли, мануфактура тощо. Як наслідок зростає потреба в освічених людях, в різних фахівцях.

Визначну роль у розвитку вітчизняного просвітництва і, зокрема, у поширенні освіти, відіграла Києво-Могилянська академія, яка від дня свого заснування стала арсеналом ідейної зброї українського народу в боротьбі проти експансії католицизму й уніатства, була центром політичних і культурних взаємин між Україною, Росією та Білорусією.

Вихованці Києво-Могилянської академії не стояли осторонь потреб суспільного життя, а брали непосредно участь у підготовці вітчизняних кадрів — вчителів, лікарів, юристів, дипломатів, перекладачів, фахівців, що знаються на торгівлі, друкарстві, військовій справі тощо. Вони активно включилися в боротьбу за освіту широкого загалу.

Значного поширення серед просвітників набирає у цей час ідея залежності суспільного поступу від поширення освіти. Особливе місце щодо цього належить Прокоповичу, який виявився таким чином одним з попередників визначних просвітників 2-ї половини XVIII ст., наприклад К. А. Гельвеція, що також вважав освіту і знання справжнім джерелом могутності і добробуту людей⁸. Так уже в трагікомедії «Владимир» (1705 р.) під личиною боротьби християнства з поганством Феофан зображує актуальну для його часу боротьбу просвітництва з невіглаством, які в нього ототожуються відповідно: перше — з прогресом, а друге — з застоєм. У суперечці з грецьким «філософом» невіглас-жрець Жеривол, не вміючи заперечити щось по суті, відповідає лише лайкою, криками та погрозами. Як Володимирові, так і всім іншим стало зрозуміло, що це є наслідком неосвіченості. Боротьба закінчується перемогою «філософа», тобто перемогою просвітництва над невіглаством⁹.

Апологією освіти є й інший твір Прокоповича «Разговор гражданина з селянином да пивцем или дячком церковным». Тут автор в популярній діалогічній формі розтлумачує питання про переваги знання над невіглаством. Селянина зображено впертим невігласом, який нічого не хоче знати і заявляє: «Батьки он наші не вміли письма, а хліб достатній їли, і хліб тоді краще родив бог, аніж тепер, коли грамотних латинників помножилося... Я і без письма хліб їм»¹⁰. Громадянин, прихильник освіти, у своїх відповідях крок за кроком спростовує докази

⁷ Берков П. Н. Основные вопросы изучения русского просветительства. — Проблемы русского просвещения в литературе XVIII в., с. 11; Winter E. Frühaufklärung. Berlin, 1966. S. 321; Компан О. Під опікою Клію. — Вітчизна, 1981, № 6. с. 171—178.

⁸ Гельвецій К. А. О человеке. — Соч.: В 2-х т. М., 1974, т. 2, с. 286.

⁹ Прокопович Ф. Владимир. — В кн.: Прокопович Ф. Соч. М.; Л., 1961, с. 147—206.

¹⁰ Прокопович Ф. Разговор гражданина з селянином да пивцем или дячком церковным. — ЦНБ АН УРСР, відділ рукоп., шифр. ДА/ЗООП, арк. 432 зв., 419 зв.

селянина й доводить їхню неспроможність. «Істи — каже він, — уміє і худоба... Але не хлібом єдиним живе людина»¹¹. Невігластво, на думку громадянина, далеко не є таким безневинним, яким хоче показати його селянин. Людина, що може вчитись, але не хоче, винна й перед собою і перед суспільством. Так, на аргумент «півця», що невігластво не творить гріха, громадянин відповідає: невігласи не хочуть вчитись, «аби їм безпечно було творити зло й беззаконня за своїми похотями, немовби в незнанні закону»¹².

Прокопович виступає не за абияку освіту, а за ту, що служить громадському поступові. Адже грамотних, на його думку, розвелось чимало, та не всіх такими називати можна. Деякі вміють лише читати й писати і тим дуже хваляться. Якщо ж і розмовляти ще вміють латиною, тоді вважають себе дуже мудрим, пишються цим і зневажають усіх, хто не знає латини. Серед таких, як вважає Прокопович, «воістину й гірші за невігласів є»¹³.

У розглядуваному діалозі Прокопович чи не першим серед вітчизняних просвітників висуває ідею суцільної грамотності. Так, коли «півець» запитав: хіба всім треба бути грамотними? — громадянин відповів: «Майже всім. Бо, що перешкоджає всім грамоті вчитись, або письмом знати»¹⁴.

Просвітники безмежно вірили у перетворюючі можливості освіти і відводили їй виняткову роль в житті суспільства, «в його просуванні до загального блага і справедливості»¹⁵. Багато думок про користь і необхідність освіти «для блага вітчизни» знаходимо у відомому творі Ф. Прокоповича «Духовний регламент», де автор говорить, що ґрунтовна освіта дає всіляку користь вітчизні і є «немов коренем чи насінням, або основою». Але при цьому, каже він, треба пильно дивитися, щоб те навчання було справді добрим і ґрунтовним.

Як ідеолог просвіченого абсолютизму Прокопович вважав науку головним засобом для досягнення могутності і розквіту держави. Найбільш переконливим доказом практичної користі від науки є, на його думку, ряд перемог, одержаних над ворогами після відомих нововведень Петра I в російській армії і флоті. «Відомо всьому світові, — пише він, — яка злиденність і неміч була воїнства руського, коли воно не мало правильного собі вчення і як незрівнянно примножилася сила його... коли царська величність Петро I навчив тее потрібних правил. Те ж розумій і про архітектуру, і про лікування, й про політичний уряд, і про всі інші справи»¹⁶.

Прогресивним розвитком суспільства, на думку просвітників, рухає боротьба розуму проти невігластва і забобонів. Не був винятком у цьому й Прокопович, який виступав не проти релігії взагалі, а лише проти віри, що ґрунтується на забобонах і невігластві.¹⁷ Коли немає світла вчення, — писав він, — не може бути доброго стану в державі й церкві. не може не бути «неладу й багатьох сміху гідних забобонів, а ще ж і розбрату, і найнерозумніших ересей», які аж ніяк не спричинені науками. Бо, як стародавні еретики «казилися», так і російські розкольники жорстоко «казяться» не від учення, а від дурощів і невігластва. «І якщо поглянемо через історію немов через підзорні труби на минулі віки, то побачимо все гірше в темних, а не у світлих ученнях часах»¹⁸. Але тепер, на жаль, продовжує мислитель, того, хто в науці гідний похвали, намагаються очорнити в очах народу й державців. І це роб-

¹¹ Там же, арк. 419 зв.

¹² Там же, арк. 402—403.

¹³ Там же, арк. 423 зв.—424.

¹⁴ Там же, арк. 418.

¹⁵ Наливайко Д. С. Искусство: жанры, стили, направления. Киев, 1980, с. 171.

¹⁶ Прокопович Ф. Духовный регламент. Киев, 1823, с. 73, 76—77.

¹⁷ Ничик В. М. Феофан Прокопович. М., 1976, с. 119—120.

¹⁸ Прокопович Ф. Духовный регламент, с. 74—75.

лять обскуранти, які кажуть, що в країні усе гаразд. «До того дійшло, що сліпі сліпих водять... І в баб'ячі побрехеньки ліпше вірять»¹⁹. Відсутність освіти, на думку Прокоповича, породжує не тільки невігластво, але й жорстокість, яка від природи не властива людині. «Рід наш жорстокий і безславний, і письмен ненавидці в цьому винні»,— писав він у трагікомедії «Владимир» (с. 181).

Прокопович виявляє чудову обізнаність з науковим і культурним поступом Західної Європи. При цьому він з властивою гуманістам категоричністю характеризував епоху середньовіччя як епоху застою в науці: «Знати ж подобає, що від 500 до 1400 року, тобто протягом 900 років, по всій Європі всі майже вчення у великій убогості й невмілості були. Так що в найліпших авторів, які у цей час писали, дотепність бачимо велику, а світла великого не бачимо». Позитивно оцінюючи загалом здобутки епохи Відродження і досить точно встановивши його хронологічні рамки, мислитель водночас дав критичну оцінку деяким негативним сторонам цього могутнього руху, що з часом охопив усю Європу: «По 1400 році почали виявлятися вельми цікаві до того ж умілі вчителі, й поволі багато Академій значно більшу, навіть від давніх тих Августівських років, велику силу виявили. Чисельні, проте, училища в попередньому болоті лишилися. Тому в них риторики й філософії, й інших учень ймена ті самі, а суть не та. Причини того різні, але заради короткості тут не згадую»²⁰.

Думки про потребу й користь освіти для суспільного поступу знаходимо також у листах Ф. Прокоповича. «Хай освіта хвилює вік, досить протилежного!»,— пише він у листах до професорів Києво-Могилянської академії, щойно по прибутті до Петербурга²¹. Постійно нагадує, щоб «учився і не знеохочувався» своєму учневі й другові Я. Маркевичу, і ставить його навіть зразком до наслідування: «О, якби за твоїм прикладом найкращим у всіх з'явився потяг до знань і до навчання, всупереч тиранії традиційного погляду. Але бачимо, що робиться щось інше. Всі прагнуть навчати інших, а самі не хочуть вчитися... Таким чином... світ, занурившись у безпросвітний морок невігластва, хоче показати себе вельми вченим»²².

Жадоба до знань у Прокоповича була сталою і не зменшувалася до самої смерті. «Освічена людина,— писав він у Духовному Регламенті,— ніколи вчитись не перестане, хоча б Матусаїлів вік проживла» (с. 79).

Нещодавно в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР знайдено дві раніше невідомі промови Прокоповича латинською мовою: 1) «Промова, в якій православний оратор закликає народ християнський до покарання прибічників еретиків не силою зброї, а лише переконанням»²³; 2) «Промова про заслуги науки, що прирівнюються до заслуг зброї»²⁴. Останню він виголосив напередодні початку занять в Академії слухачам риторичного класу.

У цій промові Прокопович виступає захисником і пропагандистом наукових знань, без яких люди «навіть очевидні речі сприймають немов сліпі» (арк. 505). Багато місця відводить він піднесенню достоїнств

¹⁹ Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. СПб, 1862, т. 2, с. 520—521, 524.

²⁰ Прокопович Ф. Владимир, с. 78.

²¹ *Epistolae illustrissimi ac reverendissimi Theophanis Procopovicz variis temporibus et ad varios amicos datae nunc primum in unum corpus collectae et suo ordine digestae.* Mosqua, 1776, Ep. N 6.

²² *Ibid.*, N 20.

²³ [Procopovicz Th.]. *Oratio in qua orthodoxus orator populum christianum exhortatur ad sumendam vindictam de hereticorum fautoribus [...]* idque non vi nec armis sed sola hereticorum vituperatione faciendum suadeo.—ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, шифр 504/1723П, арк. 507—510.

²⁴ [Procopovicz Th.]. *Oratio de laudibus literarum cum armorum laude comparatis.*—ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, шифр 504/1723П, арк. 495—506.

філософії, риторики, поетики, які, завдяки красномовству «прийдуть до співвітчизника нашого і додадуть світла його невченій душі» (арк. 505).

Особливо яскраво виявляється гуманізм Прокоповича у ставленні до воєн, спричинених прагненням людей до панування над іншими. Будучи прихильником теорії «природного права», Прокопович, однак, засуджує «війну всіх проти всіх» як природний стан людини. Мир, на його думку, є найпершою потребою всіх.

У промові гостро засуджуються війни, що навіть при щасливому їх завершенні — перемозі, несуть стільки горя і сліз «матерям, дружинам і сім'ям» (арк. 499). Застосування зброї він виправдовує лише у випадку захисту від нападів ворогів. Подібну думку, як відомо, обстоював пізніше російський просвітник І. А. Третяков²⁵.

Прокопович був видатною фігурою у вітчизняній науці початку XVIII ст. Тому його особа привертала і досі привертає увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників. Їх висновки далеко не однозначні. Ідеї, висловлені Прокоповичем у промові, як і інші, знайдені останнім часом матеріали, є ще одним свідченням просвітницького характеру його діяльності, яка виявилася передовсім у заснуванні світської школи; у написанні низки підручників, по яких тривалий час училися не лише в Росії, а й за кордоном; у створенні вже згаданого діалогу «Разговор гражданина з селянином да пивцем или дячком церковным», який є, власне, апологією освіти. Крім того, Прокопович очолював «учену дружину» Петра I, до якої входили визначні прогресивні діячі того часу; підтримував А. Кантеміра, М. В. Ломоносова та ін.; брав участь у розробці проекту Петербурзької Академії наук і комплектуванні її вченими. Найздібніших учнів своєї школи Прокопович посилав з рекомендаційними листами вчитися за кордон, зокрема, до Німеччини²⁶.

Праця Прокоповича на ниві просвітництва була не марною. Йому значною мірою завдячує своїм розквітом вітчизняне просвітництво другої половини XVIII ст.

Нижче подаємо текст «Промови про заслуги наук, що прирівнюються до заслуг зброї» у перекладі з латинської.

Промова про заслуги наук, що прирівнюються до заслуг зброї

Нещодавно, юнаки сумнінні, я міркував як би переконливіше розповісти про благородні науки. Але тоді точилася жорстока війна, тому доводилося дбати не стільки про красномовний виклад, як про захист наукових знань, невіддільних від джерела Муз²⁷. Нині недружній Музам Марс²⁸ веде війну поза межами нашої вітчизни. Проте велика слава Муз, до якої, звичайно, всі линуть з великим бажанням, у нас не в пошані і, здається, нею навіть нехтують. Студенти надають перевагу військовій справі, — особливо жорстокі за звичаєм і марнославні, які своє шанують і славлять, ним тішаться, його до небес підносять. Та Марсові не слід присвячувати все життя! Ним захоплюються переважно в дитячому віці!

Інших наук [студенти] також не цураються і навіть старанно їх вчать та вихваляють. Але перевагу все ж надають полиску зброї, піклуються більше про своє зовнішнє вбрання, ніж про внутрішню людяність. Це стосується переважно юнаків марнославних і невірніважених. Байдужі до наук, вони [тікають] з гімназій і збираються в таборах, сподіваючись там здобути більше слави у майбутньому. Ці їх вчинки і раніше мене хвилювали, і тоді мені було гірко, але ще прикріше стало, коли побачив, що багато хто за ними услід пішов. Адже, я певний, наукові заняття принесуть Вам зиск також немалий. До того ж, знайте, мужі вельми мудрі, що собою Ви прикрашаєте це обійстя. Я дуже порадію, якщо зможу показати у своїй промові наскільки мистецтво

²⁵ Щ и п а н о в І. Я. Філософія руского просвещения, с. 276.

²⁶ Див., наприклад: Прокопович Ф. Філософські твори: В 3-х т. К., 1981, т. 3. с. 262—263.

²⁷ Музи — богині мистецтв і наук у давньогрецькій міфології.

²⁸ Марс — бог війни у давньоримській міфології.

миру шляхетніше за мистецтва війни, наскільки слава наук переважає військові подвиги.

Ті, що прагнуть захити військової слави,— до якої не байдужі навіть любомудри,— почали мене, здається, вже зневажати. І навіть ви, якщо трапиться зручна нагода [підете за ними], бо в марності цієї слави дуже мало обізнані. І тоді думка про славу наук таких неофітів, як я, стане для Вас нічого не вартою. Проте,— починаючи від засновників колегії,— вже багато хто переконався, що це визначне місце²⁹ можна піднести не чим іншим, як Вашими ж власними знаннями, а також дбайливістю і мотливістю.

А тепер про достоїнства наук. Більш гідна та наука, яку не ваблять військові оздоби. І це справедливо. Того ж і від Вас чекаю, юнаки старанні, і вірю. Бо як тільки зважусь на розмову про це, самі заявляете, що свідомі того і поділяєте мою думку. Саме тому нещодавно, коли набирали велике військо для майбутньої війни, Ви не відгукнулися на звуки [воєнних] труб, а по сигналу нашої гімназії сюди зібралися. І надалі так чиніть. А я буду захищати Вас від [слабкостей] Ваших; звільню Ваш розум і буду говорити не стільки до Вас, як на захист Вас; не так піклуватимусь про свої уподобання, як про те, щоб Ваші зміцнювати. Одначе попереджаю, слухачі, що не прагну применшувати чи послаблювати також величі військової доблесті за рахунок вихвалання наук. Знайте, що я величі зброї не заперечую, але перевагу віддаю все ж таки наукам.

Воїстину величезні заслуги Марса. Велика в ньому для людей потреба і зиск не малий в людському житті. Голосна надміру і власному гуркоту подібна слава його. Зброєю відбиваємо напад ворогів на державу і помщаємось за образи, зброєю кордони держави розширюємо. Завдяки зброї вороги нас бояться, а друзі нами захоплюються. Тому нас і у власній країні шанують, і поза межами славлять, і потомки вічно пам'ятати будуть. Завдяки зброї і за допомогою нашого повелителя [саме його!] держава стала могутньою і роздається в усі боки. Ніщо так не дивує і не страшить людей, як пущена в хід зброя. Заслуги зброї, як гадаю, настільки переконливі, що вихвалянню її достоїнств не слід присвячувати всю промову цілком. Сила зброї багато більша від сили, якою можуть похвалитися музи. [В цьому] я твердо переконаний, але поки що годі.

Зброєю, проте, й зашкодити собі можна. Тому слід прагнути також до наукових знань. Без сумніву. Адже розквіт наук, якщо не повністю, то, певно, більшою частиною своєї слави зобов'язаний славі зброї. Але якщо наукові заняття так зобов'язані військової доблесті, то і зброя без наук не може бути славною і переданою на вічну пам'ять потомкам. Заслуги того й другого можна легко зважити і порівняти немов вагу на терезах.

Серед речей трапляються одні цінні самі по собі — інші за допомогою інших речей. І завжди одне здається більш гідним, а інше — менш [...].

Виходячи з різниці подібного становища, так само слід зважувати й ораторське мистецтво, яке є більш визначним, бо приємне й бажане в людському житті саме по собі. Тому його, безумовно, слід вважати першим. Від того, чи тягне до нього необхідність чи вигода, чи спонукає випадок, воно може бути і слугою і супутником. Ораторське мистецтво, звичайно, саме по собі є корисним, але поступається [зброї] необхідності в житті.

Та переходимо, нарешті, до зброї і наук. Передусім про бажання вдаватись до зброї. Але невже є охочі братися за неї без потреби? І чи не краще, якби потреби у зброї взагалі не було? Таким чином, якщо ми вдаємось до зброї, це ще не означає, що бажано цього, швидше, що нас змушують до цього. Часто, бо нечестивість громадян або несправедливість ворогів змушують нас озброюватися. Якби ми не робили цього, то чужий меч або знищив би нас безоружних, або перетворив на дикунів. Але хіба в такому стані ми були б нещасними? А може найщасливішими? Бо якого ще щастя можна чекати в цьому житті, де [чатує на нас] стільки небезпек і нещасть.

Але уявіть собі, мудреці стверджують, що таке життя люди вже колись вели, доки наші праотці не осквернили природу своїм гріхом. [Був це] воїстину золотий вік, коли на думку поетів, текли молочні ріки, але чистішою за молоко була тоді в людей щирість душі; медом струмилися тоді дерева, але [понад все] шанувались найсолідша

²⁹ Мається на увазі Києво-Могилянська академія.

товариськість і дружба. Шанувались не блиск золота, а непорочність життя, безтурботне здоров'я і здорова безтурботність. [Люди тоді насолоджувалися] миром і тривалим спокоєм. В такому стані не було позовів, не вирувала злоба, не чинилась несправедливість, не осквернялась [Феміда].³⁰

А чи була в ціні зброя?.. Чи ми вирішили говорити лише про славу військової доблесті, а про війну не згадувати? Адже трапляється, що [зброя] не лише [роз'єднує] людей, але й здружує. Тому, хоч ми й бачимо причину сумного стану нашого в війні, але в той же час самі зброєю захищаємося від несправедливості одних і нею ж збиваємо лиху з інших. Ось чому зброя виробляється! Ось із-за чого пускається в хід сумне мистецтво війни! Неспокійний стан світу кличе, найбільша необхідність спонукає, надзвичайне нещастя слізною молитвою, щоб ми озброювалися.

Бо, що таке властиве війні, як далеко воно простягається і куди тягне природу [людини]? Чому вона не відлякує, не страшить і не турбує? Адже війна залишає після себе стільки суму, що порівняно з нею нічого згубнішого не буває для роду людського. Єдине щастя від зброї — перемога. Її з великою радістю зустрічаємо, з оваціями славимо. Вона сама, кажу, є матір'ю таких радощів, що майже всю свою зовнішність має осяяною. Але питаю, чи була коли перемога, що не приносила в своєму тріумфі найжорстокішого суму стільком матерям, стільком дружинам, стільком сім'ям?

І ми дбаємо про військові справи, але хай ніхто не закине мені, [що я вихваляю] жорстоку насолоду Ганнібала, який, кажуть, побачивши калюжі крові і роздерті трупи, стрибав на радощах, немов відкрилося перед ним прекрасне видовище. Якщо він повністю не втратив людської подобі то, мені здається, аби воїни не злякалися такого виду, він прикинувся, що захоплений цим побойщем, і що бачить у нім, буцімто, велич перемоги. Та, коли йому, — жахаючись навіть, — справді здалося це приємним, то Ганнібал, — хай муж цей вибачить мені на слові, — не людина, а звір якийсь або потвора африканська. [Сам] час [тепер] вимагає, щоб ми перевірили цінність нашого мистецтва також стосовно лівійця³¹⁻³².

Того більше, кажуть, бажати слід, що само по собі приємне, само по собі корисне, само по собі гідне і прекрасне. Тепер же більш приємне для наших занять [те], що хоч і стосується справи пізнання, але і [...] надзвичайно веселить душу. Так, якщо тілу приємна їжа, то для душі звичайно — пізнання, з тою лише різницею, що їжею можна насититися, а знанням — ніколи.

[Подібна] радість приходить, коли ми набуваємо знань [іноземних] мов. Тоді, будучи, наприклад, українцями [...] ми стаємо в той же час ніби родичами і римлян, і греків, і неначе побували у них на батьківщині.

Така ж приємність з'являється, коли прагнемо до священних і божественних знань поезії. Скільки тут солі! Скільки краси, насолоди й чарівності! Не випадково і не дарма античні поети, — знайте, — вигадали геліконських³³ муз, з благословення яких, — не випадково, повторюю, — винайдені ліра, кіфара, плектр і тисячі інших інструментів, що приємно усолоджують. Цим [вони] хотіли показати, що породжувані поезією образи бажані для [людської] душі.

Та чи не час вже і про достоїнство оратора сказати? Приємною мовою, ніби [світло] він обилутує душі слухачів, переповнюючи їх радістю; [...] заманує і збуджує різними афектами; викликає за бажанням аплодисменти. Переносить їх то до Риму, то до Афі, до Індії, Африки чи Азії, а то і в давно минулі часи. Промовою оратор мінливу фортуна на свій бік схилив, долю війни [вирішує] і до перемоги приводить. Немов у якомусь театрі він очевидячки показує то персів, то мідян³⁴, то інші найбільші держави або квітучі й непереможні народи, і ніби сам репрезентує їх героїв — Ганнібалів, Фабіїв³⁵, Сципіонів³⁶, Маріїв³⁷, Леонідів³⁸ та багатьох інших. І нас, слухачів, робить байдужими до пліток, пристрастей, суму.

³⁰ Феміда — богиня справедливості у давньогрецькій міфології.

³¹⁻³² Лівійцем Прокопович, очевидно, вважає Ганнібала.

³³ Гелікон — гора в Греції, на якій, за свідченням давньогрецьких міфів, проживали музи.

³⁴ Мідяни — мешканці міста Мідей, що у Фрігії.

³⁵ Фабій (помер 203 р. до н. е.) — давньоримський полководець.

³⁶ Сципіон (помер 183 р. до н. е.) — давньоримський полководець, переможець Ганнібала.

³⁷ Марій (помер 86 р. до н. е.) — давньоримський полководець.

³⁸ Леонід — цар Спарти (з 491 р. до н. е.).

А чи можна змовчати про те, з якою приємністю філософія відкриває нам свої види? Боже безсмертний! Як незвичайно важко для невчених про щось філософствувати, щось досліджувати: їм незбагненно, як, не сходячи з місця, людина може охопити розумом багато чого поза собою. Найдосвідченіше створіння — людина шукає в надрах землі багатства, плавить метали, досліджує морські глибини, та й не тільки це: прагне злетіти до хмар; завзято вивчає причини дощу, граду, вітру, бурі і близканки. Навіть саму небесну сферу подумки прагне пізнати... : намагається пояснити рух зірок, їх число, а також рух небесних тіл і круговий рух тіл. Тому відома легенда про політ Дедала³⁹, — якщо це насправді було, — вже нікого не дивує.

Таку ж здатність має, гадаю, і божественна теологія. Завдяки їй ми ніби одержуємо можливість вирватися із власного тіла і, полинувши вгору, ввійти до таємничого, позбавленого пристрастей дому бога тричі найкращого і всемогутнього, щоб споглядати дух, самого царя [небесного] і, навіки покинувши земні насолоди, вічно втішатися [небесними]. О, воістину дивовижне і єдинопідробне блаженство мудрості! Але навіщо мені роздумувати про достоїнство майбутніх благ, якщо тому всеодно мало хто вірить?

Мені здається, що будь-яка наука може бути найгіднішою, якщо про неї постійно кажуть теж саме, що відомий оракул красномовства Туллій⁴⁰ сказав про поетичне мистецтво (Ціцерон⁴¹. На захист Архія): «Науки, — говорить, — юнаків насичують, старих вдовольняють, у часті прикрашають, в нещасті дають сховище і втіху; вдома — розважають, не шкодять поза домом, ночують з нами, мандрують, господарюють». Тобто, якщо ми присвятимо себе наукам, то [нам] не пошкодить плин часу, не зробить чужоземцем зміна місця, не зрадить ласкава доля і не зламає зла. Ми будемо спокійно зносити тисячі всіляких зручностей, незручностей і небезпек.

Тому перестаю дивуватися, [коли бачу], що шанувальників наук чи завдяки [їхнім] книгам, чи з-за їх мудрування, вважають [безсмертними]. Навіть ті, хто займався іншими справами і до мудрувань вдавалися не часто, скуштувавши солоду наук, починали відчувати до всього іншого деяку відраду.

Відомо [наприклад], що дослідник природи Пліній⁴² так захоплювався читанням, що коли хоч трохи часу проводив без книги, сумував, ніби втратив велике багатство.

Це ж саме спонукало Діогена відмовитися від усіх спокус долі, знехтувати насолодами і віддати перевагу життю в діжці: його турбувало (за свідченням Ієроніма⁴³) лише те, щоб якась нерозумна думка не потурбувала його при розміркованні. Він же (тобто Ієронім. — В. Л.) і Стільпона⁴⁴ показав серед руїн гнучого міста спокійним і безтурботним: все він згубив, але виявив багатство надміру. Так от, коли супроводжуючи його, учень запитав: «Чи не згубив чогось? — відповів: нічого, бо все своє [завжди] маю при собі! О слова, гідні філософа! Бо, що може втратити той, хто численні багатства має в голові?»

Але навіщо далеко ходити: ось відомий і всім любий Сократ. Засуджений ареопагом, він з незворушним видом випив приготувану йому отруту. При цьому він не тільки не виявив ляку, але щоб ніхто не побачив його сліз, навіть прискорив смерть. Хіба цей вчинок не гідний всілякої похвали? Найхоробріші герої боялися смертного часу, а філософ не злякався.

Таких прикладів дуже багато. Ось що читаємо, наприклад, про [фароський] вчинок⁴⁵ Марса (Марія. — В. Л.). Побачивши, що насувається небезпека і більшість утікає з поля бою, [сам] кинувся навтіки. Приставши в безнадійності до берега і сховавшись серед болот, він, гірко плачучи, випрошував багатств у нікчемних людей. [Хіба можна його порівняти] з Сократом? Марій — переможець стількох народів, підкорив Карфаген і Іспанію, мав незліченне військо, але з трепетом підкорився долі і не зміг за прикладом Сократа з веселим видом померти. Що їх зробило протилежними? А от що: перший бачив, що все його [багатство] зостанеться і по смерті при ньому, а тому [спо-

³⁹ Дедал — міфічний будівник Критського лабіринту; батько Ікара, разом з яким, буцімто, здійснив політ за допомогою змайстрованих крил.

⁴⁰ Туллій — див. Ціцерон.

⁴¹ М. Туллій Ціцерон (106—43 рр. до н. е.) — давньоримський оратор, письменник і державний діяч.

⁴² Пліній (23—79 рр. н. е.) — римський природодослідник, автор «Історії природознавства» в 37 книгах.

⁴³ Ієронім (330—419 рр.) — відомий богослов і вчитель Зах. церкви.

⁴⁴ Стільпон (перша пол. IV ст.) — давньогрецький філософ.

⁴⁵ Йдеться про морську поразку Марія біля узбережжя о. Фарос.

кійно] пішов з життя. Другому ж було шкода розлучатися з розкішним [життям на землі] і йти в інше життя [без них].

І ще треба мати на увазі (про це вже говорили і, як здається, переконливо), що є приємні [багатства], а є корисні. Але що може бути приємнішим, за почуття задоволення, навіть у тому випадку, коли багато втрачено? Є протє багато благ, створених науками, які служать не злу, а добру. Один їх перелік зайняв би надто багато часу: вони всім доступні і для обох життів придатні. Але, чи на це короткочасне життя поглянеш, чи на те, вічне, побачиш, що обоє користуються допомогою наук.

По-перше, чому люди від дикого і грубого способу життя перейшли до цивілізованого? Чому ввели справедливе право? Чому зрозуміли, що необхідно прагнути до спільного для всіх добра? Чому встановили закони, возвели міста і створили інші зручності? А все завдяки науці, що володіє даром красномовства.

Багато письменників з Туллієм на чолі незмінно повторюють (і це треба відзначити!) відому байку про Амфіона ⁴⁶— засновника Фів. Так от, вони розповідають, що завдяки співу поета камені прийшли в рух і самі по собі склалися у міські мури.

Що ж стосується людей, то вони були звірами дикими й жаливими, і внаслідок лінощів мали душі подібні до твердого каменя. Але не стільки завдяки кіфарі, скільки приємному і мудрому красномовству того мужа рухані, перейшли від кочового життя до осідлого.

Винахідницею всілякого корисного для життя людей мистецтва (належне якому ми віддаємо і мудрості його не заперечуємо) була воістину вельми славна Афіньська республіка, найбільша шанувальниця наук. Присвоївши собі [право першості] у винайденні майже всіх наук, вона пишається створенням і зрощенням під захоплення і подив усіх [народів]. Мені певно і дня б не вистачило, якби я став перелічувати й інші блага.

Отож, науки сприяють здобуванню знань, дають поради у вихованні престолонаслідників і царів, і допомагають міським урядовцям у розв'язанні різноманітних справ: при зустрічі послів, укладанні договорів, при врученні нагород, вихованні благородних діянь, виправленні вад і багато в чому іншому,— навіть у відверненні лиха, як особистого, так і суспільного. Всього в одній промові й охопити неможливо!

[Це] і самі, коли хочете, у повсякденному житті помічаєте. [Пізніше] побачите також, що найвишуканіші ласки [не тільки] повелителя, [але] і служниці, і цариці приходять і невідступно йдуть за нами услід лише завдяки вченості. Тому Платон розважливо називав найшчасливішою ту республіку, де або правлять філософи, або філософствують царі.

Але чи достатньо проглядається користь знань в громадському правлінні тут, на землі,— у житті, яке є лише підготовкою до істинного, вічного,— кажу,— і божественного життя? Так, достатньо. Хоча сам бог, трічі найкращий і наймогутніший, не запропонував нам такого зручного правління, однак, своїми пречистими ділами, особливо завдяки дарованій науці, дав можливість самим все пізнати. Тому Антоній Великий ⁴⁷ і сказав, що «цей світ — його книга».

Хто не бачить, яка користь від науки! [І хоча] невчені люди теж можуть споглядати порядок речей,— однак деякі речі від них немов закриває морок. І якщо морок [в їхніх душах] не розсіяти світлом знань, то навіть очевидні речі вони будуть сприймати немов сліпі.

Нині людина поривається до знань і починає глибше досліджувати природу; вивчає шлях зірок, прагне збагнути як збираються в первісній матерії якимось дивним способом протилежні сили; в повітрі досліджує чергування вітрів, дощ, сніг, град, а на землі — ріки, рослинність, каміння, тварини, їх різноманітність, рід, число, а також дивовижні життєві сили природи. Таким чином, ми, безумовно, все більше пізнаємо веліч наймудрішого творця по його справах...

Такі ж думки філософського розуму (якщо [він] звучить найсолідше поезією, або красномовними вустами гримить) прийдуть завдяки красномовству до співвітчизника [нашого] і додадуть світла його невченій душі.

Про теологію взагалі говорити нема чого. Багато благ має церква завдяки красномовству, що служить немов муrom, що захищає державу Христа. І в той же час [воно] є найсильнішою машиною що трощить [...] еретиків. Завдяки красномовству

⁴⁶ Амфіон — міфічний засновник грецьких «семивратних» Фів.

⁴⁷ Антоній Великий (нар. бл. 250— пом. 356 р. н. е.) — засновник чернецтва.

[церква] не лише землю, але, здається, і [самі] небеса потрясає. А також одним ударом всю гігантську машину еретиків розвалює і до самого пекла запроторює. Розважливо, до речі, зробити той, хто гукне їм, уподібнившись голосу [який] стіни навколо нечестивого Ієрихона⁴⁸ раптом всі одразу зруйнував. Або, якщо ласка, слід згадати рикання лева із землі іудейської⁴⁹. Перед голосом цим всі монстри еретиків здригаються і розбігаються.

Велика мені, слухачі, нагода трапилась, нагадати [Вам], як наші батьки й діди, з теологією і красномовством обізнані, хоробро відбивали нападки [ворогів], що ляляли нас, як змовників, найганебнішими словами⁵⁰...

⁴⁸ Ієрихон — одне з найдавніших міст Палестини. За біблійною легендою фортечні мурі його впали від звуку священних труб.

⁴⁹ Іудея — південна частина Палестини.

⁵⁰ Йдеться, очевидно, про полеміку між православними і католиками, яка точилася на Україні в XVI—XVII ст.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ФІЛОСОФІЯ І СОЦІАЛІСТИЧНА КУЛЬТУРА

Зростаючий інтерес філософів і соціологів до проблем світогляду, творчості, культури характерний для наукового життя не тільки в нашій країні, а й у країнах соціалістичної співдружності, зокрема в Чехословаччині. Так, видавництво Словацької академії наук видрукувало цікаву монографію доктора філософії Даліміра Гайка «Філософія і соціалістична культура».

Культуру можна розглядати як міру опанування людиною природи — міру, яка, з одного боку, відповідає об'єктивному ступеню розвитку суспільства, а з іншого — спричиняє потребу людини вийти за межі цього ступеня, потребу в її творчо-перетворюючій активності. Цивілізацію ж автор визначає як сукупність явищ і речей, ідеалів і цінностей, які є складовими елементами способу життя більшості людей у даному суспільстві і, як такі, тяжіють до стереотипізації і стандартизації. Як атрибути певної цивілізації, вони константні і є немов би застиглими відображеннями процесу розвитку культури, його відбитками на соціумі. Таким чином, культура ототожнюється автором передусім з позитивно-творчим, перетворюючим началом, з прогресом цивілізації. У тому чи тому «цивілізаційному середовищі» культура виконує функції безпосереднього рушія розвитку суспільства, хоча, ясна річ, і вона сама залежить від цього середовища, бо зумовлена певним соціально-історичним типом цивілізації, соціально-економічними умовами і класовими відносинами у суспільстві, його духовним життям. Ці чинники прямо визначають хід історичного процесу гуманізації культури, який — поряд із адосконаленням «цивілізаційного середовища» — є, зазначає Д. Гайко, головною метою культурного процесу.

Виходячи з таких передпосилок, автор

аналізує соціалістичну культурну революцію як необхідний елемент будівництва нового суспільства. Він слушно зауважує, що її сенс аж ніяк не зводиться до демократизації культури, особливо такої, яку ототожнюють із демократизацією споживання культури, забуваючи про демократизацію її творення. Отож, культурна революція не завершується якимось одним актом (скажімо, поширенням грамотності чи організацією загальної освіти тощо). Вона є тривалим, процесом, супутнім становленню розвитку, визріванню соціалізму. Якщо на початкових етапах вона полягає у найбільшому поширенні знань, моральних норм і цінностей тощо, тобто в умасовленні культури, то на наступних — революційний характер цього процесу виявляється у свідомих, цілеспрямованих якісних змінах самого соціального середовища, у всемірному розвитку комуністичної цивілізації. На цих, сучасних нам етапах головною метою соціалістичної культури є «внесення радикальних змін у сприйняття кожною людиною світу і в її ставленні до нього», тобто, пояснює Д. Гайко, в такій організації процесу збагачення соціалістичної культури, коли нормою стає активне (а не пасивне) її сприйняття, творча участь кожного працівника в культурно-історичному процесі, у зміцненні й розвитку комуністичної цивілізації. Така функціональна спрямованість соціалістичної культури спричинюється і її критеріями, які є і (з іншого боку) фактично критеріями всебічного розвитку особи, творчих потенцій людини. У цьому розумінні, підкреслює автор, визначення культури як смислу людського існування набуває реального соціального змісту, бо культура соціалістичного суспільства якраз і надає багатою особистісного змісту життю кожної людини.

Монографія Д. Гайка — ґрунтовна наукова праця, яка робить помітний внесок у дослідження проблематики культури.

* H a j k o D. *Filosofia a socialisticka kultura.* — Bratislava: VEDA, 1980. — 112 с.

ТРИБУНА МОЛОДОГО НАУКОВЦЯ

А. Й. МІЛЛЕР

КАТЕГОРІЇ ПРИЧИННОСТІ В ПОНЯТІЙНОМУ АПАРАТІ КРИМІНОЛОГІЇ

На ХХVІ з'їзді КПРС підкреслювалося, що побудова нового суспільства немислима без прискореного розвитку науки. Зокрема, вказувалося, що в галузі суспільних наук, поряд з іншими завданнями, потрібно розробляти проблеми зміцнення правової основи державного і суспільного життя, що нерозривно пов'язане з питаннями посилення режиму соціалістичної законності й правопорядку.

У Звітній доповіді ЦК КПРС ХХVІ з'їзду партії відзначено, що «у більшості своїй радянські люди працюють чесно, з душею. Вони по праву і розумно користуються різноманітними благами, які дає їм суспільство, бережуть і примножують наше народне надбання. Але є у нас і такі особи, які прагнуть якнайменше дати, а якнайбільше урвати від держави. Саме на ґрунті такої психології і з'являються егоїзм і міщанство, користоловство, байдужість до турбот і справ народу. Чималої шкоди суспільству, сім'ї завдає пияцтво, яке, відверто кажучи, ще лишається серйозною проблемою»¹. У зв'язку з цим ставиться важливе соціально-кримінологічне завдання — «...всіма організаційними, фінансовими, юридичними засобами міцно закрити всякі щілини для дармоїдства, хабарництва, спекуляції, для нетрудових доходів, будь-яких посягань на соціалістичну власність»².

У здійсненні цього відповідального завдання неабияку роль покликана відіграти кримінологічна наука, що вивчає природу злочинності, її детермінанти, особистість злочинця і на цій основі розробляє заходи щодо запобігання злочинам. Водночас відомо, що злочинна поведінка є окремий або особливий випадок соціальної поведінки. Ось чому розв'язання кримінологічних проблем неможливе без звернення до більш загальних суспільствознавчих понять і категорій.

Учений, розв'язуючи конкретні проблеми своєї галузі знання, так чи інакше має виходити з загальних положень філософського характеру. «Хто береться за часткові питання без попереднього розв'язання загальних, — писав В. І. Ленін, — той неминуче буде на кожному кроці несвідомо для себе «натикатися» на ці загальні питання»³. Це методологічне положення особливо важливо мати на увазі тоді, коли поняття окремої науки становлять конкретизацію філософських категорій.

У кримінології одним з центральних є поняття причини і умови злочину. Що ж потрібно розуміти під причинами злочинів, а що під їх умовами? Який зміст цих понять? В чому полягає відмінність між ними? На жаль, доводиться констатувати, що в кримінологічній теорії на ці питання досі немає чіткої відповіді і вони продовжують викликати чимало суперечок. Більше того, часто ми стикаємося з фактами переплутування названих понять і підміною одного з них іншим. Особ-

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС ХХVІ з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали ХХVІ з'їзду КПРС. К., 1981, с. 76.

² Там же, с. 71.

³ Ленін В. І. Ставлення до буржуазних партій. — Повне збір. творів, т. 15, с. 350.

ливо чітко це простежується в поясненні причин і умов злочинів неповнолітніх.

Так, одні кримінологи до причин злочинів неповнолітніх залічують: 1) негативні впливи в сім'ї; 2) несприятливе побутове оточення, зв'язки і контакти за місцем проживання, навчання або роботи; 3) тривалу відсутність певних занять у неповнолітніх, що залишили навчання; 4) збіг ряду обставин, які зумовлюють неправильну реакцію підлітка; 5) підбурювання з боку дорослих злочинців; 6) негативний вплив книжок і кінофільмів, що виражають чужі нашому суспільству життєві ідеали і цілі. Умовами злочинів неповнолітніх вони вважають: бездоглядність, хиби навчально-виховної роботи загальноосвітньої школи і професійно-технічних учбових закладів, недоліки в організації трудовлаштування і виховання на виробництві, в організації культурного дозвілля, в діяльності правоохоронних органів⁴.

Інші вчені гадають, що несприятливі умови в сім'ї, побуті, колективі можуть бути причинами злочинів за наявності певних умов: якщо в підлітка невелика сила волі або втрачений соціально-етичний самоконтроль над учинками⁵. Є автори, які недоробки в сімейному і шкільному вихованні, дефекти в організації побуту і дозвілля, негативний вплив найближчого оточення залічують не до причин, а до умов правопорушень неповнолітніх. Причинами ж правопорушень, на їхню думку, є пережитки минулого, тобто чужі нашому суспільству егоїстичні приватновласницькі погляди, традиції і звички, які перейшли до нас у спадок з буржуазного світу⁶.

Як бачимо, під причинами і умовами правопорушень маються на увазі різні обставини. Буває і навпаки — тому самому явищу (обставині) відводять неоднакову роль у генезисі правопорушень (скажімо, алкоголізм вважають то причиною правопорушень, то їх умовою, то криміногенним чинником, то супровідним явищем)⁷.

Уявляється, що будь-яке наукове дослідження передбачає насамперед орієнтацію в основних поняттях, якими доводиться при цьому оперувати. Такі поняття, як причини і умови правопорушень, є конкретизацією аналогічних категорій матеріалістичної діалектики. Тому без належного з'ясування змісту філософських категорій «умова» і «причина» не може бути й мови про їх наукову інтерпретацію і застосування в кримінології. Як справедливо відзначає В. М. Кудрявцев, «радянська кримінологія не створює ніякого «свого» особливого поняття причинного зв'язку, відмінного від розуміння причинності в діалектичному й історичному матеріалізмі. Вона лише конкретизує це поняття стосовно розглядуваних явищ і процесів»⁸.

Причинні зв'язки є одним із різновидів відношень детермінації. Як відомо, детермінація у філософському її розумінні — це такий спосіб взаємодії, за якого виникнення одного явища визначається, опосередковується іншими явищами⁹. Відношення детермінації на одній стороні має різні детермінуючі чинники (детермінанти), а на другій — детермінований (похідний) результат. Процес детермінації має такі складові елементи: 1) умови; 2) діяльність і 3) дія (наслідок, результат)¹⁰.

⁴ Див., наприклад: Звирбуль В. К., Клочков В. В., Кузнецова Н. Ф. и др. Кримінологія. М., 1979, с. 198—202.

⁵ Див., наприклад: Шабанов Ю. В. Предупреждение правонарушений среди несовершеннолетних. Минск, 1969, с. 8.

⁶ Див., наприклад: Остроумов С. С. Некоторые вопросы изучения правонарушений среди несовершеннолетних. — В кн.: Изучение и предупреждение правонарушений среди несовершеннолетних. М., 1970, с. 16—18.

⁷ Див.: Теоретические проблемы предупреждения правонарушений несовершеннолетних / И. П. Лановенко, Ф. А. Лопушанский, В. В. Скибицкий и др. Киев, 1977, с. 17.

⁸ Кудрявцев В. Н. Причинность в кримінологии. М., 1968, с. 5.

⁹ Див.: Кедров Б. М. О детерминизме. — Филос. науки, 1968, № 1, с. 41.

¹⁰ Див.: Парнюк М. А. Принцип детерминизма в системе материалистической диалектики. К., 1972, с. 93.

Перші становлять сукупність тих безпосередніх чинників, від наявності яких залежать виникнення, існування, зміна або зникнення даного явища. Те чи те явище виникає там і тоді, де й коли визріли відповідні передумови, й існує остільки, оскільки є певні умови. Характерною особливістю умов як моменту в процесі детермінації є те, що вони самі по собі не можуть перетворитися в нову дійсність; вони лише роблять її можливою. «Умови,— відзначає Гегель,— пасивні, вживаються як матеріал для предмета і, отже, входять у зміст предмета; вони також відповідають цьому змістові і вже містять всередині себе все його визначення»¹¹.

Від поняття «умови», як правило, відрізняють поняття «середовище», яке включає до себе не тільки чинники, що виступають умовами, але й чинники нейтральні, які лише співіснують з певним явищем¹². Це положення особливо важливе для кримінологічних досліджень, бо в будь-якому соціальному середовищі треба виявити як криміногенні чинники, що є умовами здійснення правопорушень, так і інші чинники — нейтральні або ті, що протистоять криміногенним.

Умовою будь-які чинники виступають тільки тому, що їм притаманні такі властивості, завдяки яким вони зумовлюють відповідні характеристики явища, що виникає. Той або інший чинник стає даною умовою лише стосовно того явища, в якому він використаний як будівельний матеріал. «Коли ми говоримо про умови існування деякої речі,— писав Гегель,— то під цим розуміємо двояке: деяке наявне буття, деяке існування, взагалі щось безпосереднє, і деяке призначення цього безпосереднього бути знятим і слугувати для здійснення іншого»¹³.

Отже, певні чинники, що існують самі по собі, в процесі детермінації стають щодо зумовленого ними явища умовами. Наявність умов означає, що явище ще тільки можливе, перебуває в потенції. Ця можливість перетворюється в дійсність завдяки діяльності, яка властива такому елементові процесу детермінації, як причина.

Отже, причина являє собою активний початок, який переводить умови в нову річ, у наслідок. Наслідок — це породжена причиною за відповідних умов нова дійсність. Саме активний характер причини виділяє її зі всієї сукупності необхідних і достатніх умов виникнення того чи іншого явища. Сила причини, її саморух пояснюються внутрішньою суперечливістю речі, єдністю і боротьбою протилежностей. Причина є спричинюючий чинник, а дія (наслідок) — породжена причиною нова дійсність. Причина може бути зрозуміла тільки через її наслідок, і навпаки, природу наслідку можна з'ясувати лише через його причину, бо вони є внутрішню протилежними, але єдиними сторонами процесу детермінації. «Річ,— зауважував Гегель,— стає через свої властивості причиною, а причина полягає в тому, що вона зберігає себе як дія»¹⁴. Отже, причина виступає не як щось зовнішнє до дії (наслідку), а як сторона, що його породжує, спричинює. Причому ця дія аж ніяк не є результатом однієї лише причини; вона також визначається умовами, залученими до процесу детермінації.

У світлі викладеного помилковим є погляд, згідно з яким та сама дія (наслідок) може породжуватися різними причинами, бо в «дії немає нічого, чого немає в причині, і причина є причина лише в дії»¹⁵. Не можна погодитись і з твердженням про існування нескінченного ланцюга причинності. Тут, як і в попередньому випадку, охоплюються

¹¹ Гегель Г. В. Ф. Наука логіки. Соч. М.; Л., 1930, т. 1, с. 251.

¹² Див.: Парнюк М. А. Там же, с. 100.

¹³ Гегель Г. В. Ф. Там же, с. 245.

¹⁴ Гегель Г. В. Ф. Наука логіки.— Соч. М., 1937, т. 5, с. 582.

¹⁵ Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: В 2-х т. М., 1973, т. 2, с. 107. У нашій кримінологічній літературі широко послугуються такою ідеєю, що «кожна причина породжує кілька наслідків, а кожен наслідок є результат дії кількох обставин (ряду причин і умов)» (Кудрявцев В. Н. Причинність в кримінології, с. 9).

тільки зовнішні відношення між причиною і наслідком і не враховується той факт, що причина і наслідок є лише один із аспектів відношень детермінації, що причинний зв'язок є таким доти, доки одне явище спричинює інше, що причина і наслідок існують одночасно як дві протилежні сторони єдиного процесу. У згаданих твердженнях порушуються вимоги основного закону діалектики про єдність і боротьбу протилежних сторін (причина ↔ наслідок), оскільки вважається, що одна протилежність існує до початку існування іншої і у відриві від неї. Але причина без дії (наслідку) не є причиною. «Причина,— підкреслював Ф. Енгельс, — яка не діє, не є зовсім причина»¹⁶.

Спричинюючи дію, річ перетворює себе в причину, а остання завжди співвідноситься тільки з дією (наслідком) і визначає себе через дію, однаково як дія визначає себе лише через причину. Критикуючи погляд метафізиків на причину і наслідок як на застигли, ізольовані одне від одного явища, Ф. Енгельс писав: «Чого всім цим панам бракує, так це діалектики. Вони завжди бачать тільки тут причину, там — наслідок. Вони не бачать, що це пуста абстракція... що весь великий хід розвитку відбувається у формі взаємодії»¹⁷.

За Гегелем, «взаємодія полягає в тому, що те, що є дією, з протилежного боку є причина, а те, що причина, з протилежного боку є також і дія»¹⁸.

Щоб правильно зрозуміти причинну детермінацію, потрібно чітко розмежовувати причину від умови, з'ясувати, яке між ними співвідношення. Той факт, що причина не діє поза і без наявності відповідних (необхідних і достатніх) умов, ніяк не означає, що причина і умови ідентичні за своїм змістом і функціями. Що стосується кримінологічних проблем, то, як відзначив В. М. Кудрявцев, «перебільшувати значення умов, що сприяють злочину, перетворюючи їх у причини, — все рівно, що вважати причиною пожеж погану роботу пожежної команди»¹⁹.

Для виникнення певного явища необхідні відповідні умови, які самі по собі ще не породжують, а роблять його лише можливим. Щоб дане явище виникло, потребується активний чинник — причина, яка становить панівну над умовами діяльність. Своєю дією причина залучає умови до продукування наслідку, виступаючи його творцем із матеріалу умов. Те, що залежить у новій дійсності від причини, є її дією (наслідком), а що від умов — зумовленим.

Важливо підкреслити, що поняття причинності вужче за поняття детермінізму, оскільки воно відображає зв'язок між явищами тільки в певному відношенні, спрощуючи їх загальну взаємодію. «...Людське поняття причини і наслідку завжди трохи спрощує об'єктивний зв'язок явищ природи, лише приблизно відображаючи його, штучно ізолюючи ті чи інші сторони одного єдиного світового процесу»²⁰. Причина є причиною тільки у взаємозв'язку з даним наслідком, у якомусь одному відношенні. В інших відношеннях їх зв'язок має інший характер. Тому детермінація не зводиться лише до причинних відношень. Останні є тільки одним із її моментів²¹. Детермінація включає в себе й такі

¹⁶ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 527.

¹⁷ Енгельс Ф. Конраду Шмідту, 27 жовт. 1890 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 397.

¹⁸ Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет, т. 2, с. 108.

¹⁹ Кудрявцев В. Н. Причины конкретного преступления.— Сов. юстиция, 1970, № 22, с. 7. Водночас цей автор припускає, що в широкому значенні умови також є причинами події, бо без них «вона не могла б відбутися» (Причинність в кримінології, с. 10). Гадаємо, що в будь-якому випадку умови не треба ототожнювати з причинами, бо вони виконують специфічні функції в процесі детермінації подій, явищ, речей.

²⁰ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 146.

²¹ Див.: Руткевич М. Н. Диалектический материализм: Курс лекций для философских факультетов. М., 1973, с. 401.

різновиди взаємозв'язку, як зв'язок станів, функціональні зв'язки та ін. Проте глибокий розгляд детермінації потребує звернення до причинності, бо за своєю природою вона є генетичним зв'язком — причиною породжує наслідок.

Закон причини і наслідку є універсальним. Водночас у кожній формі руху матерії (механічній, фізичній, хімічній, біологічній і соціальній) він має свої особливості. В чому ж полягає специфіка причинності в суспільному житті? Ніби відповідаючи на це питання, Ф. Енгельс писав: «...Історія розвитку суспільства в одному пункті істотно відрізняється від історії розвитку природи... В історії суспільства діють люди, які обдаровані свідомістю, чинять обдумано або під впливом пристрасті, ставлять собі певні цілі. Тут ніщо не робиться без свідомого наміру, без бажаної мети»²².

К. Маркс і Ф. Енгельс показали, що в основі людської життєдіяльності лежить свідоме предметно-практичне перетворення навколишнього світу. В предметно-чуттєвій практиці марксизм знайшов ту клітинку, де матеріальне і ідеальне, об'єктивне і суб'єктивне перебувають в нерозривній єдності, де людина реально розв'язує виниклі суперечності між необхідністю і свободою, сутністю і існуванням, сущим і повинним. Відсутність у матеріальній дійсності того, що міститься в потребах, інтересах і цілях людини, є тією головною суперечністю, яка виступає безпосереднім джерелом її активності. «...Світ не задовольняє людину, і людина своїм діями вирішує змінити його»²³.

Саме буття людини є така суперечність між людиною і об'єктивним світом, яка постійно розв'язується і сама себе відновлює. «Реальним базисом особистості (людини) є сукупність її суспільних за своєю природою відношень до світу, але відношень, які реалізуються; а реалізуються вони її діяльністю, точніше, сукупністю її багатоманітних діяльностей»²⁴. Тому встановлення причинних зв'язків у сфері соціальної поведінки можливе тільки через практичну діяльність особи. «Завдяки діяльності людини, — писав Ф. Енгельс, — і обґрунтовується уявлення про причинність, уявлення про те, що один рух є причиною другого»²⁵.

Людська діяльність завжди є спричинюючою. Завдяки цьому людина творить і невинно перетворює свій матеріальний світ, свої способи спілкування, здібності і свідомість, тобто творить свою власну історію і саму себе. Людина — причина і результат свого буття. Ця думка чітко висловлена основоположниками марксизму: «Коренем є для людини сама людина»²⁶. Або ще: «Вихідною точкою для індивідів завжди служили вони самі, — взяті, звичайно, в рамках даних історичних умов і відносин»²⁷. Ідея самоактивності й самореалізації особи була також сформульована В. І. Леніним при конспектуванні книги Гегеля «Наука логіки»: «Це поняття (людина) є прагнення реалізувати себе, дати собі через себе самого об'єктивність в об'єктивному світі і здійснити (виконати) себе»²⁸.

²² Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 292.

²³ Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки». — Повне збір. творів, т. 29, с. 180.

²⁴ Леонтьев А. Н. Деятельность и личность. — Вопр. философии, 1974, № 4, с. 96.

²⁵ Енгельс Ф. Діалектика природи. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 506.

²⁶ Маркс К. До критики гегелівської філософії права. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 391.

²⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 71.

²⁸ Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки». — Повне збір. творів, т. 29, с. 180.

Якщо розглядати в такому контексті проблему антигромадської поведінки²⁹, то відзначимо насамперед, що вона за своєю природою не є позасуспільною, а становить лише її конкретно-історичний різновид. Вона підпорядковується тому ж законові причинності, що й соціальна поведінка взагалі.

Правопорушення, як і будь-який інший соціальний акт, не виникає само по собі, поза людиною. Воно завжди має свого матеріального носія — особу, яка відзначається свідомою активністю. Людина у своєму житті здійснює чимало найрізноманітніших дій, учинків. Однак, незалежно від того, буде той чи той учинок моральним або неморальним, подвигом або злочином, причиною його є відповідна дія особи, а не щось зовнішнє щодо неї. «Якщо людина посилається на те, що з істинної дороги її збили обставини, спокуси та ін., то цим вона хоче немов усунути від себе вчинок, але тим самим лише принижує себе до невідної істоти — істоти природи, тоді як насправді її вчинок завжди є її власним учинком, а не вчинком когось іншого, тобто не є наслідком будь-чого поза цією людиною»³⁰.

Виходячи з усього сказаного, було б неправильним вбачати причини тих чи інших правопорушень в будь-яких обставинах мікросередовища або конкретної життєвої ситуації. Конструкція такого причинно-наслідкового відношення по суті нехтує особою з її свідомістю і волею, відводячи їй тільки роль «центральної ланки, яка зв'язує причину і наслідок»³¹.

Особистість правопорушника не може пов'язувати «причину» правопорушення, яка нібито перебуває десь поза людиною і до початку учинення правопорушення, з наслідком (здійсненим правопорушенням). Причину і наслідок взагалі нічого не пов'язує і не розділяє, крім їх самих. Вони є діалектичною єдністю протилежностей, які одночасно взаємодіють, одне одного покладаючи і визначаючи. Причина є такою остійки, оскільки вона діє, викликаючи даний наслідок; як тільки причина припиняє діяти, вона перестає бути причиною.

Особистість правопорушника справді є центральною ланкою в учиненні правопорушення, але не тому, що вона пов'язує «причину» правопорушення (під якою розуміються певні обставини) з наслідком (самим правопорушенням), а тому, що певна дія (безчинність) особи саме і виступає в ролі причини відповідного правопорушення; саме ця дія і породжує правопорушення з сукупності відповідних криміногенних умов. Те, що міститься в причині, має статися з необхідністю. Правопорушення впливає з необхідністю не з обставин зовнішнього середовища, а з певної дії особи, яка цими обставинами лише зумовлена. Без наявності причини-дії, що спричинює кримінально-карані наслідки, немає і самого злочину. «Лише остійки, оскільки я проявляю себе,— писав К. Маркс,— оскільки я вступаю в сферу дійсності,—

²⁹ У широкому значенні антигромадська поведінка включає в себе: 1) порушення норм моральності й правил співжиття (аморальна поведінка); 2) некримінально карані правопорушення (протиправова поведінка); 3) порушення карних законів (злочинна поведінка). Усі різновиди антигромадської поведінки суперечать корінним інтересам і вимогам соціалістичного суспільства, однак найнеприпустимішим є злочинні посягання.

³⁰ Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет, с. 26.

³¹ Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии, с. 10. З часом позиція автора з цього питання відомою мірою модифікувалася. Рецензуючи книжку «Соціальна психологія особи», випущену видавництвом «Наука» 1979 р., він відзначає, що «лейтмотивом монографії є ідея соціальної активності особи, її відносної незалежності від безпосереднього впливу зовнішніх обставин». Далі рецензент визнає, що під час аналізу того чи іншого вчинку не потрібно переоцінювати роль зовнішніх подій і конкретних ситуацій у детермінації вчинку, оскільки, як пишуть автори згаданої праці, «зовнішні об'єкти стають спонуканими (помітимо, не причинами, а спонуканими, стимулами, що далеко не те саме.— А. М.) поведінки тільки через відношення до них суб'єкта». (Гов. государство и право, 1980, № 3, с. 147, 148).

я вступаю в сферу, підвладну законодавцеві. Поза своїми діями я зовсім не існую для закону, зовсім не є його об'єктом»³².

Між обставинами соціального середовища і здійсненим особою правопорушенням існує не причинний, а ймовірнісний зв'язок. Тут навряд чи можна говорити про наявність навіть жорсткого функціонального зв'язку, бо найшкідливіший вплив на особу необов'язково призводить до здійснення правопорушення, яке виникає внаслідок складної взаємодії усіх особистісних особливостей індивіда і чинників навколишнього середовища. Людина здатна активно вибирати соціально схвалювану лінію поведінки і протистояти негативним впливам. В. І. Ленін зазначав, що ідея детермінізму «анітрохи не знищує ні розуму, ні сумління людини, ні оцінки її дій»³³.

Вплив зовнішніх умов завжди опосередковується внутрішнім світом людини. Особа — не пасивний продукт обставин, не тільки об'єкт, але й суб'єкт суспільних відносин. Зовнішні чинники, що визначають людську поведінку, обов'язково мають трансформуватися в чинники свідомості, почуття, волі, тобто мають набрати форми внутрішніх стимуляторів, щоб стати детермінантами свідомої, цілепокладаючої діяльності. «...Всі спонукальні сили, які викликають її (людини — А. М.) дії, неминуче повинні пройти через її голову, повинні перетворитися у спонуки її волі»³⁴.

Суто людською якістю є можливість об'єктивації, тобто «відійти від безумовного панування теперішнього і особистого і підпорядкувати свою активність вимогам і запитам, які існують поза особистим і актуальним»³⁵. Злочин — вольовий акт. Свідомість, самосвідомість, цілепокладання виконують в ньому важливу регулюючу функцію в ході боротьби мотивів, прийняття рішення і його реалізації.

У кримінологічній літературі вже зверталася увага на те, що вбачати причини злочинів у несприятливому впливі зовнішнього середовища або в конкретній життєвій ситуації — отже, популювати поняття причини і умови. Так, В. Г. Танасевич відзначав, що, «незважаючи ні на яку важливість тієї чи тієї умови, хоч би як зростала роль тієї або іншої умови в загальному комплексі обставин, що зумовлюють вчинення злочину, за своєю природою умова не може бути причиною»³⁶.

Однак, визнаючи, що зовнішні обставини і конкретна життєва ситуація є не причинами злочинів, а умовами, що сприяють їх вчиненню, деякі автори впадають в іншу крайність, гадаючи, що такими виступають антисоціальні якості особи. Наприклад, Б. В. Волженкін пише: «Сам суб'єкт внаслідок тих чи інших якостей вибирає певний варіант поведінки серед об'єктивно можливих за даних умов. Скажімо, викривши дружину у невірності, одна людина розірве шлюб, інша — простить і буде продовжувати спільне життя, а третя — здійснить убивство»³⁷. Уявляється, що якими б не були погляди, ідейні мотиви і цілі особи, вони самі по собі нічого спричинити не можуть, в тому числі й убивство. «Ідеї взагалі нічого не можуть здійснити. Для здійснення ідей потрібні люди, які повинні застосувати практичну силу»³⁸.

³² Маркс К. Записки про найновішу прусську цензурну інструкцію. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 14.

³³ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне збір. творів, т. 1, с. 148.

³⁴ Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 296.

³⁵ Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки. Тбилиси, 1971, с. 192—193.

³⁶ Танасевич В. Г. Понятие причин, условий и обстоятельств, способствующих преступлению. — В кн.: Вопросы уголовного процесса и криминалогии. Душанбе, 1966, с. 121.

³⁷ Волженкин Б. В. О понятии причины преступления. — В кн.: Преступность и ее предупреждение. Л., 1978, с. 37.

³⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство, або критика критичної критики. — Твори, т. 2, с. 126.

Один лише намір здійснити злочин ще не є причина злочину, а тільки його неодмінна суб'єктивна передумова. Причина злочину — це конкретна дія, що заподіює кримінально карану шкоду, в якій об'єктивуються антигромадські мотиви, потреби, цілі, рішення особи. Не випадково, що один лише задум здійснити небезпечний учинок не визнається за кримінальним законом злочином. Злочинець — це людина не тільки з антигромадськими поглядами, настроями, бажаннями, але й така, що суспільно небезпечним способом приводить їх у виконання. Решта людей, хоч би якими погляди їх і помисли здавалися асоціальними, до злочинців залічена бути не може.

Останнім часом дедалі частіше став висловлюватися погляд, що злочин — це результат складної взаємодії зовнішніх (соціальних) і внутрішніх (особистісних) криміногенних чинників. Однак ці чинники нерідко трактуються як причини злочинів. Так, Н. С. Лейкіна пише: «До зовнішніх причин здійснення злочину належать несприятливі умови морального формування особи злочинця, а також ті умови ситуації, які викликали намір і об'єктивну можливість у даний момент зробити злочин. Внутрішні причини полягають в соціально негативних поглядах, інтересах, відношеннях, установках, орієнтації, що зумовили вчинення суспільно небезпечної дії»³⁹.

Неважко помітити, що в цьому тексті містяться як смислові суперечності, так і термінологічні неточності. Як відомо, зумовити явище, подію можуть тільки умови, а не причина, яка, володіючи активністю, явище, подію викликає, породжує з матеріалу умов. Згаданий автор ототожнює поняття причини і умови.

Такі ситуації у визначенні причин і умов правопорушень, треба гадати, виникають із-за того, що причинно-наслідкове відношення розглядається окремо від предметно-чуттєвої діяльності людини і поза нею. Це неминуче призводить, по-перше, до метафізичного розуміння причини і наслідку як застиглих, ізольованих один від одного моментів причинно-наслідкового зв'язку; по-друге, до того, що різним видам відношень залежності (функціональним, статистичним та ін.) надається значення причинно-наслідкових зв'язків⁴⁰.

У науковому дослідженні треба бачити різницю між діалектичним і метафізичним, звичайним розумінням категорії «причина». У повсякденному вжитку термін «причина» часто застосовують там і тоді, де й коли причини немає в її справжньому значенні. Так, кажуть: «Падіння цеглини — причина смерті людини, повітря болотистої місцевості — причина пропасниці. Але найближчим чином перше — причина тільки удару; друге — надмірної вологості...»⁴¹. Або, наприклад, можна почути, що пожежа відбувається з різних причин: недбалого поводження

³⁹ Лейкіна Н. С. Причины конкретного преступления и личность преступника в аспекте индивидуализации наказания.— В кн.: Преступность и ее предупреждение. Л., 1971, с. 127.

⁴⁰ Показовим щодо цього може бути трактування другорічництва (неуспішності) як причини правопорушень неповнолітніх. Твердити, що погана успішність у школі є причиною учинюваних підлітками правопорушень — отже, визнавати, що всі «двієчники» неминуче стають правопорушниками. Але кожен знає, що це далеко не так. Щоб не бути голослівним, пошлемося на дані соціологічного дослідження, проведеного Г. М. Миньковським. Він установив, що 60—70 проц. неповнолітніх злочинців були другорічниками. Однак у контингенті другорічників загалом на злочинний шлях стають не більше 4—5 проц. Одержані результати привели автора до висновку, що «це явище не може вважатися як таке, що має в осередку криміногенну спрямованість» (Миньковський Г. М. Основные направления и этапы развития исследования проблемы борьбы с преступностью несовершеннолетних.— Вопросы борьбы с преступностью. 1974, вып. 20, с. 44).

Немає сумніву, що між другорічництвом і правопорушеннями неповнолітніх існує не причинний зв'язок, а тільки певна кореляція, статистична залежність, яка нерівнозначна причинності. Тому другорічництво, або неуспішність, в школі — не причина правопорушень, а лише один із чинників, що їх зумовлюють.

⁴¹ Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет, с. 107.

з вогнем, короткого замикання, удару блискавки тощо. Насправді в цих випадках йдеться не про різні причини, а різних носіїв того самого руху як причини пожежі — виникнення високої температури і наявність пального матеріалу, що викликає реакцію окислення⁴².

Такі поняття, як «причина» і «наслідок» у звичайному і філософському розумінні мають різний зміст. У широкому, життєво-побутовому значенні причина і наслідок беруться окремо одне від одного (тут сама по собі причина — там сам по собі наслідок). У діалектико-матеріалістичній інтерпретації причина і наслідок — це дві сторони того самого відношення, єдність двох протилежностей, які існують одночасно (яка причина, такий наслідок, і навпаки). У буденному трактуванні причина і наслідок виступають відірваними одне від одного, оскільки під причиною розуміють не активність речі, не діяльність, яка вирізняється з сукупності умов і з їхнього матеріалу продукує нову дійсність (наслідок), а будь-який чинник або групу чинників, що є лише одними з умов, детермінантами даного наслідку. Ось чому на цьому рівні мислення допускається можливість існування множинності «причин» щодо того самого наслідку. Цим, зокрема, і пояснюється класифікація «причин» на головні й неголовні, корінні і вторинні, внутрішні й зовнішні, об'єктивні й суб'єктивні, загальні й конкретні, побічні й безпосередні, тимчасові й постійні, поважні й неповажні тощо. З погляду діалектики, кожен наслідок завжди має одну причину і багато чинників, що були його умовами. Бути зумовленим (детермінованим) і бути спричиненим (здійсненим) — це не те саме. У науковій теорії цю відмінність треба бачити й фіксувати у понятійному апараті.

В. М. Кудрявцев звернув увагу на те, що в кримінологічних дослідженнях нерідко визнають причинами злочинів ті соціальні явища, які заздалегідь мають негативний характер. Причому «саме визнання даного явища негативним є, як правило, підсумком ретроспективних оцінок, у результаті яких створюється «порочне коло» в аргументації: наприклад, встановлена кореляція між недостатньо високим рівнем освіти і злочинністю підлітків, отже, відсутність вищої чи середньої освіти є негативне (з кримінологічного погляду) явище, є недолік. Отже, це і є причина злочинності. Але далі дослідження здебільшого руйнують такі спрощені конструкції. Мабуть, дійсне співвідношення причин і умов складніше»⁴³.

Таке «порочне коло» в аргументації причин правопорушень існуватиме доти, поки причинно-наслідковий зв'язок буде пояснюватися з якихось зовнішніх щодо особи обставин або з її морально-психологічних характеристик, узятих у відриві від свідомо-вольової, предметно-чуттєвої діяльності. В суспільстві ніщо, в тому числі й правопорушення, не стається само собою або від чогось іншого, окрім діяльності людини. «Історія вся і складається з дій осіб...»⁴⁴, і причинно-наслідковий зв'язок в соціальній поведінці може обґрунтуватися тільки через практичні дії особи, які являють собою двоєдиний процес суб'єктивної об'єктивного й об'єктивної суб'єктивного. Надання ж соціальним або особистісним криміногенним чинникам, що зумовлюють вчинення злочину, ролі його причин пов'язане з буденним розумінням терміна «причина», який у цьому значенні досить міцно утвердився в понятійному апараті кримінологічної і кримінально-процесуальної наук, а також у законодавстві й судовій практиці⁴⁵.

⁴² Див.: Панцхава І. Д. Диалектический материализм. — М., 1958, с. 255.

⁴³ Кудрявцев В. Н. Проблемы причинности в криминалогии. — Вопр. философии, 1971, № 10, с. 79—80.

⁴⁴ Ленін В. І. Економічний зміст народництва. — Повне зібр. творів, т. 1, с. 386.

⁴⁵ Скажімо, в постанові Пленуму Верховного Суду СРСР від 3 грудня 1976 р. «Про дальше вдосконалення судової діяльності щодо запобігання злочинам» зауважується: «Необхідно ретельно перевіряти, чи виконана при провадженні дізнання і попереднього слідства вимога ст. 21 КПК РРФСР і відповідних статей КПК (Кримінально-процесуальний кодекс. — А. М.) інших союзних республік про виявлення причин і умов, що

У такому разі поняття причини і умови злочину вживаються по суті як ідентичні: і під причинами, і під умовами злочину маються на увазі якісь обставини. В чому ж тоді полягає між ними різниця? В силі впливу на зроблений злочин! Але причина відрізняється від умови не тим, що вона раніше або пізніше, більшою чи меншою мірою впливає на появу певного явища (злочину), а тим, що на відміну від умов вона *спричинює* дане явище (злочин).

Виходячи з діалектико-матеріалістичної інтерпретації причинності як моменту в процесі детермінації, можна дійти висновку, що причиною злочину є дія (бездіяльність) особи, що завдає шкоди або створює загрозу заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони.

Умовами злочину є криміногенні чинники соціального середовища (зовнішні детермінанти) і антисуспільні властивості особи (внутрішні детермінанти), які, взаємодіючи між собою, зумовлюють дію (бездіяльність), що завдає шкоди або створює загрозу заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони.

Немає причини — немає і наслідку. Немає дії, що завдає шкоди об'єктам кримінально-правової охорони, — немає і злочину. Яка причина — такий і наслідок. Який зміст дії, що завдає шкоди об'єктам кримінально-правової охорони, — такий і злочин. Те, що міститься в причині, має статися неодмінно. Злочин виникає з необхідністю саме з дії, що завдає шкоди об'єктам кримінально-правової охорони. Відповідь же на питання, чому особа вчинила ту чи іншу дію, що завдала шкоди об'єктам кримінально-правової охорони, дає системний аналіз тих зовнішніх і внутрішніх криміногенних чинників, які були включені в процес детермінації певного злочину і визначили його саме таким, а не іншим.

Кожен злочин має одну причину — дію особи, що завдала шкоди об'єктам кримінально-правової охорони, й низку об'єктивних і суб'єктивних чинників, які стали його умовами. Жоден з криміногенних чинників і навіть усі вони разом узяті самі по собі безпосередньо не спричинюють злочин (тобто не завдають кримінально караної шкоди), а тільки зумовлюють його.

Причина злочину, як і будь-якого іншого людського вчинку, має дискретний характер; вона є такою постільки, оскільки особа діє, спричинює даний наслідок. Переходячи в цей наслідок, причина перестає бути причиною, зникає як така до нової дії особи, яка як причина, у свою чергу, переходить у новий наслідок та ін. Діяльність людини, будучи за своєю природою спричинюючою, не є якимось безперервним у просторі і часі, безконечним процесом, а становить єдність перервного й неперервного, кінцевого й безкінечного. Інакше кажучи, вона складається з ряду відносно дискретних, самостійно зумовлених дій. Саме в цьому процесі з широкого кола соціально корисних дій, повсякденно здійснюваних особою, ми і відокремлюємо протиправні вчинки та виявляємо фактори, що їх зумовлюють.

Чинники, які зумовлюють правопорушення, можна класифікувати, залежно від обраного критерію, на кілька різновидів⁴⁶. Серед них наперед виділимо криміногенні чинники, що належать до умов середовища і до особи правопорушника, — різні дефекти в її інтелектуальній, емоційній і вольовій сферах. Соціальні чинники у свою чергу можна поділити на обставини, що: 1) зумовлюють формування антисоціальної орієнтації особи; 2) сприяють прийняттю рішення вчинити конкретне правопорушення і 3) полегшують можливість його здійснення.

сприяли вчиненню злочину. У випадку, коли ця вимога закону не була виконана, суд або суддя повинен жити заходів, що забезпечують з'ясування цих обставин (Збірник постановлений Пленума Верховного Суду СРСР 1924—1977 гг. М., 1978, ч. 2, с. 37).

⁴⁶ У тему цієї статті не входить докладний аналіз змісту криміногенних чинників. Це предмет спеціальних досліджень.

Значення різних факторів у детермінації правопорушення визначається не тільки їх природою, але й силою впливу, активністю і тривалістю впливу. Серед них можуть бути сильнодіючі й слабодіючі, короткодіючі й довгодіючі, епізодичні й постійні, головні й другорядні, вирішальні й привхідні. Між самими чинниками створюються дуже складні відношення; вони можуть сприяти одне одному, протидіяти і діяти паралельно, взаємно послаблюватися, посилюватися, урівноважуватися. Скажімо, нормальній атмосфері в сім'ї та навчальному колективі підлітка може протистояти негативний вплив членів неформальних груп (сусідів, дворових приятелів, сторонніх осіб), для яких характерний аморальний спосіб життя, і які показують приклади егоїзму, цинізму або безпосередньо втягують неповнолітнього у злочинну діяльність.

Фактори, що зумовлюють правопорушення, здебільшого сплетені в складний вузол. Тому питання про їх значення в детермінації правопорушень не можна ставити абстрактно. Щодо конкретного правопорушення потрібно виділити насамперед головні, вирішальні чинники, які визначають його сутність. Від них треба відрізнити другорядні привхідні фактори, які лише модифікують протиправний акт, прискорюють або уповільнюють його, сприяють чи стають йому на заваді. Окреме місце посідає так званий провокуючий чинник — привід як зовнішня обставина, яка дає спонукальний поштовх настанню вчинку, вже підготовленого іншими чинниками.

Підбиваючи підсумок, можна констатувати, що проблема причин злочинів водночас і проста й складна. Простота її полягає у визначенні, що причиною злочину є дія (бездіяльність) особи, яка завдала кримінально караної шкоди інтересам суспільства або інших громадян. Складність проблеми криється в тому, щоб показати механізм дії причини — встановити, при взаємодії яких чинників соціального середовища й індивідуальних властивостей особи виникає саме злочинна поведінка. Від того, що ми будемо надавати якимось обставинам зовнішнього середовища або морально-психологічним якостям особи ролі причин злочинів, ми не тільки не спростимо розв'язання даного питання, а, навпаки, заплутаємося в нерозв'язаних суперечностях, тому що в цьому випадку причин злочину може бути вказано стільки, скільки виявлено криміногенних, тобто пов'язаних зі злочинною поведінкою, факторів.

Пізнання механізму злочинної поведінки неможливе без вивчення конкретних злочинів і осіб, що їх учинили, без урахування особистісних характеристик злочинців і тих безпосередніх умов, у яких проходила їх соціалізація. Узагальнення цих даних дозволить виявити ті властивості особи, які пов'язані з антисуспільними формами поведінки і зі злочинністю. «Усреднюючи, типізуючи особистісні характеристики, ми ефективно здійснюємо пізнання саме криміногенних закономірностей і саме цим шляхом дістаємо «точки опори» для боротьби зі злочинністю»⁴⁷.

В умовах зрілого соціалізму боротьба за викорінення всяких правопорушень є невід'ємною передумовою комуністичного виховання трудящих, бо «чим вище піднімається наше суспільство у своєму розвитку, тим більш нетерпимими стають ще наявні відхилення від соціалістичних норм моралі. Користолюбство, приватновласницькі тенденції, хуліганство, бюрократизм і байдужість до людини суперечать самій суті нашого ладу. В боротьбі з такими явищами необхідно повною мірою використовувати і думку трудового колективу, і критичне слово преси, і методи переконування, і силу закону — всі засоби, які є в на-

⁴⁷ Миньковский Г. М. Личностный подход в криминологических исследованиях проблем борьбы с преступностью среди несовершеннолетних. — В кн.: Личность правонарушителя и проблемы предупреждения преступности несовершеннолетних. М., 1977, с. 15.

шому розпорядженні»⁴⁸. Ця вказівка з'їзду дістала свій розвиток у постановою ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (квітень 1979 р.) і «Про поліпшення роботи по охороні правопорядку і посилення боротьби з правопорушеннями» (серпень 1979 р.).

У нашій країні нині створюються нові передумови для всебічного, гармонійного розвитку людини і формування її активної життєвої позиції. У зв'язку з цим особливою актуальністю набувають дослідження реальних умов, в яких відбувається соціалізація особи, утвердження норм і принципів комуністичної моралі, а також ще існуючих її антиподів — рецидивів міщанської, приватновласницької психології. Ці проблеми не можуть не бути в полі зору кримінологічної науки, що вивчає етіологію правопорушень і розробляє заходи щодо їх запобігання.

Будь-які правопорушення, насамперед корисливі, виникають на основі приватновласницької психології, схильності окремих осіб до користолюбства, зневажливого ставлення до суспільних інтересів, до соціалістичних моральних і правових норм як загальних регуляторів соціальної поведінки і культурних цінностей.

Очевидно, що, пояснюючи протиправну поведінку, не можна обмежуватися лише сферою свідомості (так званими пережитками минулого), бо завжди виникає потреба встановити, чому свідомість правопорушників набула антисуспільної спрямованості, якими соціально-економічними та іншими чинниками вона була сформована. А для цього потрібно всебічно осмислювати реальні проблеми розвитку соціалістичного суспільства. Знаючи ці проблеми, можна знаходити оптимальні шляхи їх розв'язання. Ось чому з завданнями, висунутими Комуністичною партією, абсолютно не сумісні «боязнь відкрито ставити на обговорення актуальні питання нашого громадського життя, тенденція згладжувати, обминати нерозв'язані проблеми, гострі питання, замовчувати недоліки й труднощі, які існують в реальному житті. Такий підхід, схильність до парадності не допомагають справі, а лише утруднюють розв'язання наших загальних завдань»⁴⁹.

* * *

Борьба с любыми формами антиобщественного поведения, и особенно с его крайним проявлением — преступным поведением, является неотъемлемой предпосылкой коммунистического воспитания советских людей и формирования нового человека. В осуществлении этой программной задачи немаловажную роль призвана сыграть криминологическая наука, которая изучает природу преступности, ее детерминанты, личность преступника и на этой основе разрабатывает меры, направленные на предупреждение преступлений и иных правонарушений.

К одним из центральных в криминологии относятся понятия причин и условий преступлений. Что следует понимать под ними, в чем их специфика? Чтобы ответить на этот вопрос, нужно прежде всего четко уяснить содержание аналогичных философских категорий, конкретизацией которых они являются.

Исходя из диалектико-материалистического понимания причинно-следственной связи как момента в процессе детерминации, а также учитывая, что человек — это самоактивная, самоуправляемая и саморегулирующая система, нужно сделать вывод, что самые различные обстоятельства внешней среды, равно как и антисоциальные качества личности служат условиями преступления, его детерминантами. Причиной преступления является действие (бездействие) личности, причиняющее вред либо создающее угрозу причинения вреда объектам уголовно-правовой охраны. Условиями преступления являются криминогенные факторы социальной среды (внешние детерминанты) и антиобщественные свойства личности (внутренние детерминанты), которые во взаимо-

⁴⁸ Брежнев Л. И. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 87.

⁴⁹ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 р. К., 1979, с. 5.

дійствини между собой обусловливают действие (бездействие), причиняющее вред либо создающее угрозу причинения вреда объектам уголовно-правовой охраны.

Что касается профилактики преступлений, то, выявляя и нейтрализуя криминогенные факторы социальной среды, а также антиобщественные свойства личности, обуславливающие совершение преступления, мы тем самым устраняем подлинную причину преступления — исключаем возможность совершить действия, приводящие к преступному результату.

Вітаємо ювілярів!

Редакційна колегія і редакція журналу «Філософська думка» щиро поздравляють:

Заслуженого діяча науки Української РСР, члена-кореспондента АН УРСР, доктора філософських наук, професора Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка **Д. Х. Остринина** з 75-річчям від дня народження, 60-річчям громадсько-політичної діяльності і 50-річчям науково-педагогічної діяльності;

доктора філософських наук, професора Харківського державного університету, члена редколегії журналу «Філософська думка» **Ю. Ф. Бухалова** з 60-річчям від дня народження і 35-річчям науково-педагогічної діяльності.

І. В. БИЧКО

ПРОБЛЕМА ІСТИНИ В МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ

Сучасний рівень розвитку матеріального виробництва та суспільних відносин у нашій країні висуває перед теорією низку питань, що стосуються часамперед проблеми підвищення якості та ефективності діяльності у всіх сферах предметно-перетворюючої активності людини. І те, якою мірою наука, як зазначалось на XXVI з'їзді КПРС, «поряд з розробкою теоретичних проблем» зможе концентрувати свої зусилля «на вирішенні ключових народногосподарських питань, на відкриттях, здатних внести справді революційні зміни у виробництво¹», не в останню чергу зумовлюється чітким теоретичним усвідомленням суспільно сформованих практичних завдань. Водночас, підкреслювалося на з'їзді, наука й сама «повинна бути постійним «порухом спокою», показуючи, на яких ділянках намітилися застій і відставання, де сучасний рівень знань дає можливість йти вперед швидше, успішніше². Отже, йдеться про максимальну ефективність наукового пізнання, про здатність науки перетворюватися в безпосередню продуктивну силу соціалістичного суспільства.

Сказане актуалізує дослідження тих характеристик людського знання, що об'єктивно необхідні для його втілення у практику. Однією з головних таких характеристик є істинність теоретичного пізнання. Проблема істини, розглянута, як інтегративна риса пізнавального процесу, характеризує останній з боку відповідності теоретичних положень об'єктивній дійсності, з погляду внутрішньотеоретичних критеріїв істинності (логічна несуперечливість теоретичних припущень), а також під кутом зору перетворення дійсності згідно з науково розробленою програмою дії, що відбувається у сфері суспільно-практичної життєдіяльності людини.

Погляд на істину як на ціннісну ознаку знання притаманний філософії починаючи з перших кроків її теоретичного розвитку. Справжня мудрість з погляду найдавніших представників філософії полягає не просто у володінні великою кількістю різних свідчень, спостережень та ін., а у володінні знанням особливого роду — істиною. «Мислення — велике достоїнство, — вважав Геракліт, — і мудрість полягає в тому, щоб говорити істинне і щоб, прислухаючись

до природи, чинити з нею відповідно³. У цій характеристиці істини міститься не просто констатація її цінності, але й вказівка на джерело її специфічності — відповідність її змісту навколишньому світові.

Названа тенденція у філософському розумінні істини закріпилася як початкова її характеристика. Звичайно, розуміння самої «відповідності» знань світові дістало різне концептуальне забарвлення залежно від обраних тією чи іншою філософською системою базисних основоположень. Друга обставина, традиційно відзначена як специфічна ознака істинного знання, — це вказівка на незалежний від тих чи тих думок, схильностей і бажань характер змісту істини. Всі люди об'єктивно змушені визнавати ті чи ті об'єкти ріками, горами, містами та ін. Ще Сократ і Платон переконливо показали, що людина неминує приходити до певних істинних висновків, навіть якщо спочатку думала зовсім інакше, за умови, що вона міркує логічно й послідовно. Уявлення про об'єктивний характер змісту істини (поряд з її «відповідністю» навколишньому світу) є одним з найпоширеніших.

Зазначені характеристики істини протягом багатьох століть уявлялися чимось само собою зрозумілим. Проте спроба теоретичного дослідження їх змісту часто вже навіть в давнину призводила до скептичних поглядів. Нині ж скептицизм, агностичний релятивізм та ірраціоналізм неподільно панують у сучасній буржуазній філософії. Зрозуміло, гносеологічний песимізм сучасної буржуазної філософії значною мірою визначається чинниками соціально-класового порядку (їх ґрунт — загальна криза капіталізму), однак класовий інтерес сучасної буржуазії лише «закріплює» (надає характеру стійких світоглядних установок) те, що має своїм безпосереднім джерелом власне гносеологічні обставини. До таких обставин треба насамперед віднести незмінний крах численних спроб зафіксувати факт безпосереднього «збігу» знань і реальних предметів. Дж. Берклі з факту принципової неможливості збігу змісту загального поняття з будь-яким реальним предметом (Берклі демонструє це на прикладі поняття трикутника і реального трикутника) робить агностичні й скептичні висновки щодо існування матеріально-світу взагалі⁴. Такого збігу і справді бути не може, бо в протилежному разі повинен

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 51.

² Там же.

³ Фрагменти Геракліта. — В кн.: Матеріали Древньої Греції / Под ред. М. А. Диліанка. М., 1955, с. 51.

⁴ Див.: Берклі Дж. Трактат о принципах человеческого знания. — Соч. М., 1978, с. 158—163.

був би реально існувати такий трикутник, який одночасно був би і прямокутником, і тупокутником, і рівнобедренним та ін., тобто мав би той самий зміст, що й поняття трикутника. Але ж це є справедливим щодо будь-яких загальних понять, які «відповідають» тим чи тим реальним предметам, процесам і явищам (зміст понять «людина», «будинки», «стілі» та ін не збігаються зі змістом жодної реальної людини, будинку, стола та ін.). Більше того, якщо стосовно названих понять можна вказати на реальні предмети (трикутники, люди, столи), яким вони відповідають, то щодо змісту таких фундаментальних понять сучасної науки, як «ідеальний газ», «абсолютно тверде тіло» та ін., не можна навіть укаати на будь-який їх реальний корелят. З ідеалістичної інтерпретації цієї реальної обставини на початку ХХ ст. виникає ціла філософська концепція — фікціоналізм (Г.Файхінгер).

Отже, ідеалістичні концепції істини паразитували на труднощах, на які натрапляв домарксівський матеріалізм у спробах відповіді на одне з найважливіших питань теорії пізнання. Справедливо кваліфікуючи людську свідомість (ї, відповідно, знання) як відображення навколишнього світу, споглядальний матеріалізм неправомірно отожднював його з нижчими (механічною, фізичною та ін.) формами вияву цієї загальної властивості матеріального світу. Однак, як показали основоположники марксизму-ленінізму, свідомість, будучи формою відображення, притаманною якісно вищому рівню матерії — суспільному буттю, має специфічні риси, що кардинально відрізняють її від решти форм відображення. Це — активне, творче відображення. «Свідомість людини, — підкреслює В. І. Ленін, — не тільки відображає об'єктивний світ, а й творить його»⁵. Розглянемо основні риси творчого відображення світу в людській свідомості, усвідомлення яких необхідне для адекватного діалектико-матеріалістичного розуміння істини.

Активно-творчий характер відображення світу людською свідомістю має своєю найближчою предметною передпосилкою зміну природи людиною⁶. Отже, безпосереднім матеріальним чинником, що породжує людську свідомість, детермінує її і в свою чергу відображується в ньому, є не природа як така, а матеріальний, суспільно-історичний процес практичного перетворення світу. Ось чому К. Маркс так настійно підкреслював значення «людської чуттєвості», «практики», «суб'єктивності» для правильного розуміння справжньої функції наукового філософського знання: не тільки пояснити (тобто по суті лише відтворити наявний стан речей), але й змінити світ⁷.

Практична природа людської свідомості надає продуктам її діяльності — знанням — ряд найважливіших характеристик, без урахування яких стає принципово неможливим наукове розуміння істини. У практиці дістає своє вираження одна з найістотніших рис суспільної форми руху матерії, що відрізняє її від усіх попередніх форм, — цілеспрямований, активно-перетворюючий вплив на навколишній світ. У результаті предметно-практичної діяльності суспільної людини матеріальний світ цілеспрямовано перетворюється у світ людини, світ її культури. Але активне перетворення наявної дійсності з метою її пристосування до інтересів людини потребує для своєї реалізації такої форми відображення, яка відтворювала б не тільки наявну, але й майбутню, що нині існує лише як можливість, ситуацію. Інакше кажучи, виникнення суспільного буття і відповідної форми руху (безпосередньо вона виступає як практика) породжує необхідність у відображенні об'єктивної реальності не лише у формі дійсності, але й у формі можливості; така — якісно найвища — форма відображення і виникає у процесі становлення суспільного буття. Ця форма — людська свідомість.

Доцільний характер практичної діяльності, її постійна націленість на те, що не існує ще як наявне, дійсне буття, її детермінованість цілями — все це надає особливого характеру суспільному буттю, в структуру якого реально включаються не тільки дійсні, але й можливі компоненти реальності⁸. Нерозуміння останньої обставини у домарксистській філософській традиції, зокрема, в споглядальному матеріалізмі, й було одним із джерел труднощів, що виникли в спробах теоретичного осягнення істини. Це нерозуміння виявилось насамперед в ототожненні реальності лише з наявним буттям. Можливість при цьому або взагалі випадала з поля зору згаданої філософської традиції, або включалася в загальну карти-

⁸ Зрозуміло, можливість входить структурно і до складу досуспільних форм матеріального буття (аж до механічної матерії), однак реалізація можливостей у природному бутті здійснюється стихійно, тобто залежить від обставин, що склалися, а не спрямовується «внутрішньою активністю» механічних, фізичних та ін. систем. Сам же факт (хай навіть стихійної) реалізації можливостей на всіх якісних рівнях матеріального буття цілком природний, бо дійсність у «чистому вигляді» (без можливостей) не існує, не має смислу. Можливість і дійсність, як відомо, становлять нерозривну діалектичну єдність, — інша справа — конкретний спосіб взаємовідношення можливості і дійсності з певними формами руху матерії, і, відповідно, спосіб відображення їх конкретної єдності. В соціальній діяльності реалізація можливостей залежить від структури і характеру суспільних відносин, що виражають міру панування людей над предметними умовами власної діяльності. У капіталістичному суспільстві можливості соціального розвитку реалізуються стихійно, в соціалістичному — свідомо-планомірно, згідно з суспільно виробленими цілями й ідеалами.

⁵ Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Наука логіки». — Повне зібр. творів, т. 29, с. 179.

⁶ Див.: Енгельс Ф. Діалектика природи. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 507.

⁷ Див.: Маркс К. Тези про Фейербаха. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 4.

ну світу на правах якоїсь «несправжньої» — примарної «суб'єктивної» реальності⁹.

У діалектико-матеріалістичній філософській традиції можливість так само об'єктивно-реальна, як і дійсність, хоча, зрозуміло, її буттєвий статус відрізняється від статусу дійсності. Об'єктивна реальність можливості виявляється насамперед у сфері предметно-практичної діяльності, де вона виступає як детермінанта історичного розвитку. На відміну від природних процесів, істотною рисою яких є циклічні ритми, в суспільному процесі переважають лінійні ритми, внаслідок чого суспільний процес реалізується поступально, як прогрес. А це можливе лише тому, що детермінуючі чинники тут належать не тільки наявному (дійсному) стану речей, але й тому, що тільки можливо. В протинному випадку ми мали б справу з безперервним повторенням того, що вже є, внаслідок чого ніколи не могло б виникнути ніщо нове взагалі.

У формоутвореннях людської культури, в предметах з суспільно визначеною сутністю можливість опредметнюється як їх цільові функції, що утворюють спектр потенціальних застосувань цих предметів у рамках не тільки наявних, але й майбутніх об'єктивних ситуацій. Так, наприклад, найпростіше з існуючих на Землі знарядь — первісна кам'яна сокира виготовлялася не лише для безпосереднього використання «тут» і «тепер», а для виконання певних операцій у можливих предметних ситуаціях. У знаряддях людської діяльності немовби злиті в органічній єдності минуле (колективний виробничий досвід), теперішнє (безпосередня предметність знаряддя) і майбутнє — їх цільове призначення.

Названі моменти, які вказують на об'єктивну реальність можливості як структурного елемента суспільного буття, відображаються у змісті суспільної свідомості у вигляді таких її змістових елементів, яким у наявному (дійсному) бутті, на перший погляд, ніщо не відповідає. Але ж саме ці моменти і складають переважно творчий зміст нашої свідомості. Що являє собою цей зміст з погляду принципу відображення? Як, наприклад, пояснити появу в голові винахідника уявлення про щось нове (новий механізм чи машину), яке ще не існує як наявний предмет дійсного світу? Адже уявлення (ідеальний образ) машини або механізму існує, — отже, відображення є, а відображуваного (наявного машини або механізму) немає.

На це питання можна відповісти так. Хоча творчий зміст людської свідомості й справді не знаходить «відображуваного» у сфері дійсного (наявного) стану речей, це не означає, що вона (творча свідомість) взагалі нічого об'єктивно реального не відображає. Об'єктивна реальність, відобра-

жувана творчою свідомістю, — це насамперед сфера можливостей. Зрозуміло, що до цієї сфери належать перш за все реальні можливості, тобто такі, які за наявності достатніх об'єктивних і суб'єктивних чинників переводяться у дійсність.

Структура істинного знання, істини, що відображає багатопланове діалектичне взаємовідношення можливості й дійсності, не позбавляє знання цілісних характеристик. Діалектична багатоплановість і водночас єдність істини була вперше обгрунтована в марксистсько-ленінській філософії — істина є насамперед об'єктивна істина, вона ж виявляє характеристики абсолютності й відносності, ще один аспект її діалектичної структури — конкретність і кінець кінем її принципово історичний (не істина-результат, а істина-процес) характер. Саме таку багатомірну структуру істини розкривають основоположники марксистсько-ленінської філософії, критикуючи метафізично-позитивістські установки філософів, які зводили реальність лише до її дійсного модусу, а істину редукували до деякого одномірного утворення. Ф. Енгельс спеціально відзначає, що несуреренність людського мислення виявляється в його обмеженості дійсності: «Людське мислення, — пише Ф. Енгельс, — таке ж суверенне, як несуреренне, і його здатність пізнання така ж необмежена, як обмежена. Суверенне і необмежене за своєю природою, покликанням, можливістю, історичною кінцевою метою: несуреренне і обмежене за окремим здійсненням, за даною в той чи інший час дійсністю»¹⁰.

У своїй полеміці з Е. Дюрінгом Ф. Енгельс переконливо показує, що нехтування можливістю і зведення реальності лише до дійсногого її модусу неминуче призводить «філософію дійсності» (як іменував свою філософську позицію Дюрінг) до уявлення про істину як про абсолютно самотождну у своїй незалежності від просторово-часових характеристик, як зовсім неісторичну.

Погляд «філософії дійсності» неминуче призводить до розуміння істини як «абсолютно абсолютної» або, як любив висловлюватися сам Дюрінг, «істини в останній інстанції». Адже при редукації об'єктивної реальності тільки до дійсногого її модусу вона неминуче втрачає свій цілісно-діалектичний характер (як єдність можливості й дійсності), свою просторово-часову «об'єктивність» і може перетворитися у «вироджену» (без можливостей і історичних перспектив) феноменалістичну квазіреальність.

Таке феноменалістичне трактування об'єктивної реальності здійснюють, як відомо, представники позитивізму. В. І. Ленін на сторінках «Матеріалізму і емпіріокритицизму» переконливо показав, що відірвана від можливостей, піднесена до рангу «єдиної справжньої реальності» дійсність втрачає свій об'єктивний характер, перетворюється у феноменальну псевдореальність досвіду, складену з «комплексів відчуттів».

Сучасний позитивізм, ідучи в руслі односторонньої установки на феноменалістичне тлумачення реальності, приходить до уявлення про істину як про жорстко-однозначне від-

⁹ Поняття суб'єктивного у тій же традиції також мало відтінок чогось «фантомального» щодо «справжньої» реальності — дійсного. Додаючи цю ілюзію, К. Маркс у «Тезах про Фейєрбаха» спеціально зближує поняття «суб'єктивне» з такою реальністю, як «людська чуттєва діяльність» (Див.: Маркс К. Тези про Фейєрбаха: — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 1).

¹⁰ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20 с. 84.

творення наявного стану речей, як деяку «безпосередню даність».

В результаті, істина втрачає свою діалектичну багатомірність (з неї елімінується все те, що належить до можливісного аспекту пізнаної реальності) і «вироджується» у свою однімірну проекцію на площині «безпосередньо даного». Така «однімірна істина» (типовим прикладом її є дюрінгівські «істини в останній інстанції») має певний реальний зміст. Але він деформований феноменалістським «відсіченням» всього того, що «виходить за межі» безпосередньо даного. Саме цю обставину підкреслює у своїй полеміці з Дюрінгом Ф. Енгельс, кажучи, що навіть істинні положення, з яких нерідко починаються міркування Е. Дюрінга, через ідеалістично-метафізичне тлумачення їх як «істин в останній інстанції», неминуче перетворюються в заблудження. «Істина і заблудження, — пише Ф. Енгельс, описуючи вказану ситуацію, — подібно до всіх логічних категорій, які рухаються в полярних протилежностях, мають абсолютне значення тільки в границях надзвичайно обмеженої області... Як тільки ми станемо застосовувати протилежність істини і заблудження поза межами вищезазначеної вузької області, так ця протилежність зробиться відносною і, значить, непридатною для точного наукового способу висловлення. А коли ми спробуємо застосовувати цю протилежність поза межами зазначеної області як абсолютну, то ми вже зовсім зазнаємо фіаско: обидва полюси протилежності перетворюються кожний у свою протилежність, тобто істина стане заблудженням, заблудження — істиною»¹¹. На неприпустимість «однімірного» («абсолютно абсолютного») тлумачення будь-якої істини неодноразово вказував В. І. Ленін: «Всяку істину, — підкреслює він, — якщо її зробити «надмірною»... якщо її поширити за межі її дійсної застосовності, можна довести до абсурду, і вона навіть неминуче, при вказаних умовах, перетворюється в абсурд»¹²⁻¹³.

Отже, основоположники марксизму-ленізму, заперечуючи проти «однімірного» тлумачення істини, головну хибу такого тлумачення вбачають у надмірному «роздуванні» абсолютного або відносного аспекту цілісного змісту істини. Тим самим наголошуються на збереженні цілісності цього змісту, в якій втілено найфундаментальнішу рису істинного знання — його об'єктивність. Обстоюючи об'єктивний характер істини, основоположники марксизму-ленізму показують, що саме це не дозволяє «розповзатися» діалектичному багатству істини в релятивістському безмежжі «відтінків» і «аспектів», робить її вірогідним знанням; водночас об'єктивність (на протипагу об'єктивізму буржуазних тлумачень) не дозволяє замкнутися істині в однімірній категоричності догми, відкриваючи поряд з вірогідністю — цією фундаментальною рисою істини — її множинно-прогностичну функцію.

Позитивістське тлумачення істини має не тільки гносеологічні, але й соціально-класо-

ві основи. Однією з таких основ є історична регресивність капіталістичного суспільства, відтворення ним у ході своєї еволюції соціальних структур і суспільних відносин, глибоко ворожих справжньому розвитку гуманістичних основ буття людини. Тому інтерес буржуазних теоретиків орієнтований здебільшого на розробку частковостей, викоплювання зі всієї багатоманітності подій, лише «зручних» для ідеологічної боротьби з соціалізмом фактів і істин і нехтування тими, які показують капіталістичне суспільство у невигідному світлі. З цього випливає надмірна фактографічність філософських концепцій західних учених, неуміння (а іноді й небажання) побачити за безліччю фактів їх принципівний зв'язок з більш загальними закономірностями соціально-культурного розвитку суспільства. Дана обставина становить базис ідеалістичного характеру буржуазних концепцій істини, заміни істинного аналізу соціальної дійсності апологетичним.

Принципова неісторичність позитивістського розуміння істини призводить до отождивлення поняття «сучасне» з хронологічною одночасністю щодо теперішнього. В результаті, будь-яке історичне дослідження жорстко співвідноситься з хронологічно минулим і, природно, кваліфікується як «несучасне» і «неактуальне». Саме з таким розумінням пов'язане дещо зневажливе ставлення деяких представників наукового знання до історії своєї власної науки — мовляв усе, що було цінного в ідеях минулого, вже «увійшло» до складу «сучасного» знання, а що не увійшло — позбавлене будь-якої цінності. За всієї своєї «очевидності» для здорового глузду таке міркування може видатися переконалим хіба що для «некритичного позитивізму», бо численні факти з історії науки переконливо свідчать про значний творчий потенціал, що нерідко зберігають і ті ідеї минулого, які не увійшли в наявний склад знань. Так, коли ще на початку століття Е. Резерфорд і Ф. Содді переконалися, що в їх дослідах з торієм утворюється новий елемент — торій Х, тобто, що хімічні елементи можуть взаємно перетворюватися один в одного, вони були дуже занепокоєні. Адже це означало, що одна з фундаментальних ідей старої алхімії — ідея взаємоперетворення хімічних елементів, що не визнавалася вченими на початку ХХ ст. як «псевдонаукова», — виявилася надзвичайно плідною. Вони довго не наважувалися опублікувати результати своїх дослідів, не без підстав побоюючись звинувачень у «відродженні псевдонауки».

Досить показова у розглядуваному плані ленінська оцінка атеїстичних творів французьких матеріалістів XVIII ст. У статті «Про значення войовничого матеріалізму» В. І. Ленін показав, що ці твори набагато більше відповідають сучасним потребам, ніж деякі атеїстичні книги, написані у післяжовтневий період.

Позитивістське отождивлення «сучасного» з хронологічним теперішнім інтенсивно використовується буржуазними ідеологами для захисту віджилого суспільного ладу. З факту існування капіталізму в наш час робиться апологетичний висновок про «сучасність» буржуазного суспільства, тобто про відповідність капіталістичного ладу вимогам

¹¹ Там же, с. 87—88.

¹²⁻¹³ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне збір. творів, т. 41, с. 43.

сучасності, і, отже, про «прогресивність» капіталізму. Очевидно, що ця ідеологічна софістика ґрунтується на вихідному отождивленні понять «сучасне» і хронологічно «теперішнє». Але міркувати так — це однаково, що назвати «сучасним» феодальний і навіть первісно-общинний лад тільки на тій підставі, що й сьогодні в деяких кутках земної кулі ще зберігаються відповідні соціальні структури.

Багатозначність діалектичної структури істини, її причетність не тільки до дійсного, але й до потенціального модусу об'єктивної реальності, її історичність давно вже були в полі зору науково-філософського мислення, однак предметом пильної уваги останнього вони стають лише в ХХ ст., коли процеси соціального розвитку продемонстрували свою багатоманітність і варіативність. Неспроможність позитивістської концепції істини зумовлює як актуальність її діалектико-матеріалістичної критики, так і осмислення з інших теоретико-методологічних позицій даних наукового пізнання, які не можуть бути адекватно інтерпретовані у рамках метафізичного концептуального апарату позитивізму. Так, відоме «співвідношення невизначеностей», сформульоване В. Гейзенбергом, наочно продемонструвало незадовільність «традиційних» критеріїв оцінки істинного знання як принципово однозначного, показало, що строго наукове значення фізичного факту виявлюється істотно багатозначним. Ще «реальніше» неспроможність «одномірною» підходу до істини була продемонстрована в «принципі доповняльності» Н. Бора.

Альтернативна позитивістській методології концепція аналізу даних культурно-історичних дисциплін розробляється в ряді течій сучасної буржуазної філософії, зокрема у філософській герменевтиці. Герменевтика стала своєрідною реакцією буржуазної філософської свідомості на позитивістсько-сциєнтистську неспроможність розв'язання проблеми істини, що ставала дедалі очевиднішою. Герменевтика відкидає традицію науки Нового часу — звернення до єдиного позаісторичного розуму як універсального засобу приведення до «одного знаменника» духовних цінностей, що належали різним історичним епохам. Раціоналістично-споглядальному «одномірному» описові її пояснення реальності герменевтика протиставляє тлумачення і розуміння як засоби аналізу істинного смислу наукових висловлювань, формувань людської культури, взагалі — предметно втілених форм людської духовної і практичної діяльності, що існують у культурно-історичному контексті. Справедливо вказуючи на концептуальну багатомірність знання (насамперед безліч тлумачень істини), представники герменевтики (В. Дільтей, П. Рікер, М. Хайдеггер, Г. Гадамер та ін.), однак, метафізично абсолютизують цей реальний аспект істини. Так, виголошення Гадамером тези про «необхідність повернення діалектики в лоно герменевтики» по суті означає «плюралізацію» істини, а не відтворення її діалектичної багатоплановості. Адже джерело «багатомірності» істини, на думку представників герменевтики, полягає не в «багатомірності» (діалектичній різноманітності) самої об'єктив-

ної дійсності — специфічній єдності її дійсних і можливих аспектів, конкретно втілених у континуумі соціального (історичного) простору і часу, а у відмінностях індивідуального сприйняття суб'єкта. З цього випливає рівноцінність усіх можливих інтерпретацій реальності, що по суті отождивнює позицію герменевтики з позитивістським конвенціоналізмом, проти якого представники герменевтики виступають на словах. Позитивістська абсолютизація дійсності (що результується в ідеї «одномірної» істини) і герменевтична абсолютизація можливостей (що результується в ідеї «множинності» істини), як всякі крайності, сходяться. І це «сходження» легко проглядається в редуцтій реальності до мови, здійсненої представниками позитивістського «лінгвістичного аналізу» і екзистенціального герменевтики в особі пізнього М. Хайдеггера і його учня Г. Гадамера¹⁴. Позбавлена зв'язку з дійсністю, інтерпретована як вираження безлічі можливостей, істина перетворюється у Хайдеггера в «самостійне» (хоча і «феноменальне»), буття.

В чому полягає принципова відмінність критики позитивістського вчення про істину з боку герменевтики і з боку діалектико-матеріалістичної філософії? Герменевтична «опозиція» позитивістсько-«одномірному» тлумаченню істини виходить з принципово несумісних з монізмом діалектичного матеріалізму плюралістичних позицій. Реальна багатозначність істини в герменевтичному її зображенні тлумачиться як нібито цілком «природний» результат плюралістичного характеру самої реальності. Що ж до діалектичного матеріалізму, то він, відкидаючи позитивістсько-«одномірне» розуміння істини, категорично заперечує і герменевтично-плюралістичну його альтернативу. Багатоплановість і розмаїтість змісту істини марксистсько-ленінська філософія розглядає як результат діалектичного багатства і розмаїття об'єктивної реальності, тобто багатства і розмаїття в межах певної цілісності — матеріальної єдності світу, яка, за відомим висловом Ф. Енгельса, обґрунтовується не «парою фокусницьких фраз», а всім тривалім і важким розвитком філософії і природознавства.

Концептуально відокремлені у позитивізмі і герменевтиці моменти структури істини переосмислюються у конструктивно-критичному плані з позицій діалектико-матеріалістичної теорії істинного значення. Одним з її найважливіших аспектів є положення про історичність істини. В. І. Ленін неодноразово зазначав, що багатоплановість істини набуває однозначності лише в конкретних просторово-часових (також історичних!) рамках. Так, аналізуючи народницький демократизм у праці «Дві утопії», В. І. Ленін зауважує: «Хибний у формально-економічному розумінні, народницький демократизм є істина в історичному розумінні; хибний як соціалістична утопія цей демократизм є істи-

¹⁴ «Мова — це дім буття», — твердить М. Хайдеггер (Див.: Heidegger M. Platons Lehre von der Wahrheit. Bern, 1947, S. 61); «Буття... це мова», — підкреслює Г. Гадамер (Див.: Gadamer H. Wahrheit und Methode. Tübingen, 1960, S. 461).

на тієї своєрідної історично-обумовленої демократичної боротьби селянських мас, яка становить нерозривний елемент буржуазно-перетворення і умову його цілковитої перемоги»¹⁵. Тут наочно показаний діалектичний зв'язок теоретично вироблених істин з реальною практикою визвольної боротьби пролетаріату. Названа риса характеризує всю багатогранну лєнінську ідейно-теоретичну спадщину, виявляється буквально на всіх етапах революційної активності В. І. Лєніна. Це можна продемонструвати хоча б на прикладі залежності змісту тих чи інших практичних лозунгів від історичних параметрів конкретної ситуації революційної дії. Так, кажучи про лозунг «Вся влада Радам!» у жовтні 1917 р., В. І. Лєнін відзначає: «Бували періоди, бували моменти за пірвоку революції, коли цей лозунг не означав повстання. Може, ці періоди і ці моменти засліпили частину товаришів і змусили їх забути, що тепер і для нас, принаймні за половиною вересня, цей лозунг *рівнозначний закликowi до повстання*»¹⁶. У праці «Марксизм і повстання» В. І. Лєнін спеціально обгрунтовує Марксову тезу про повстання як мистецтво звязікою на якісну нерівноцінність історичних інтервалів часу з погляду їх придатності до збройного повстання. Липень—серпень 1917 року були несприятливі для повстання, а вересень—жовтень—зовсім навпаки. «Ждати не можна. Революція гине,—зауважував В. І. Лєнін.—Ставлячи питання так... ми *правильно врахуємо момент для початку повстання*»¹⁷. На кінець жовтня 1917 року В. І. Лєнін усе настійніше підкреслює якісну специфічність історичного моменту: «переломний момент революції безперечний», «революція переживає найбільший перелом», «загальнонаціональна криза назріла», «усе майбутнє російської революції поставлено на карту»—такими оцінками рясніють лєнінські сторінки цього періоду¹⁸. І коли деякі члени ЦК стали висловлюватися за те, щоб відкласти повстання до з'їзду Рад, В. І. Лєнін різко критикує їх, пояснюючи елементарне, з погляду науки про суспільство, положення про нерівноцінність часових інтервалів для протікання тих чи тих соціальних процесів: «Чекати з'їзду Рад,—пише В. І. Лєнін,—є цілковитий ідіотизм, бо це значить пропустити ти жні, а ти жні і навіть дні вирішують тепер усе. Це значить боягузливо *зрєктися* взяття влади, бо 1—2 листопада воно буде неможливе...»¹⁹. У листі ЦК, МК і ПК (14 жовтня) В. І. Лєнін ще раз підкреслює, що «прогання стає прямо-таки *злочином*», що «більшовики не мають права ждати з'їзду Рад, вони повинні *взяти владу негайно*... Гаятись—злочин. Ждати з'їзду Рад—дитяча

гра у формальність, ганебна гра у формальність, зрада революції»²⁰.

І кінець кінцем ввечері 24 жовтня у листі членам ЦК В. І. Лєнін закликає до негайного повстання, бо «тепер усе висить на волоску... Треба, що б то й не стало, сьогодні... вночі арештувати уряд, обезборювати перемігши, якщо чинитимуть опір) юнкерів і т. д. Не можна чекати!! Можна втратити все!!... ні в якому разі не лишати влади в руках Керенського і компанії до 25-го, ні-зачо; вирішувати справу сьогодні неодмінно ввечері або вночі. Історія не простить прогання революціонерам, які могли перемогти сьогодні (і напевно переможуть сьогодні), ризкуючи втрачати багато завтра, ризкуючи втрачати все»²¹.

Особливо очевидно світоглядно-методологічний потенціал марксистсько-лєнінських положень про історичну багатоплановість істини виявляється в аналізі проблеми справді діалектичного, багатомірного підходу до культурно-історичної спадщини минулого в процесі її засвоєння у теперішніх соціально-історичних умовах. Так, критичне переосмислення гегелівської діалектики здійснювалося основоположниками марксизму-лєнінізму не в порядку виявлення у змісті гегелівської філософії деяких «фрагментів» («раціональних зерен»), які просто «вилучалися» з гегелівського контексту і «перенеслися» в марксизм,—справа полягала насамперед у виявленні у складі гегелівської думки можливостей, не реалізованих самим Гегелем, але таких, що дають під час їх реалізації ті самі «раціональні зерна», про які говорили К. Маркс і В. І. Лєнін.

Ними було показано, що гегелівська ідеалістична діалектика і логіка цілком відповідають усій системі поглядів Гегеля. «Логіку Гегеля,—зауважує у зв'язку з цим В. І. Лєнін,—не можна *застосувати* в даному її вигляді; не можна *брати* як дає»²². Тільки наші ідейні супротивники, що виходять з «однозначного» уявлення про людське знання, намагаються звинуватити Ф. Енгельса у вульгарному погляді на гегелівську філософію як нібито таку, що складається з двох різних «частин»—революційного діалектичного методу і консервативної ідеалістичної системи. Немовби передбачаючи можливість такого прямолінійно-спрошеного тлумачення відповідного місця з праці «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», Ф. Енгельс, висловивши судження про протилежність між методом і системою Гегеля, спеціально застерігає, що він має на увазі не справжнє розуміння діалектики (як такої, що революціонує світ) самим Гегелем, а лише можливість такого розуміння, причому можливість ця може бути реалізована лише поза рамками гегелівської філософії, бо остання припускає тільки ту інтерпретацію діалектики, яка, власне, і була здійснена Ге-

¹⁵ Лєнін В. І. Дві утопії.— Повне збір. творів, т. 22, с. 114.

¹⁶ Лєнін В. І. Лист до товаришів більшовиків, які беруть участь в обласному з'їзді Рад Північної області.— Там же, т. 34, с. 367—368.

¹⁷ Лєнін В. І. Марксизм і повстання.— Там же, с. 234.

¹⁸ Див.: Лєнін В. І. Криза назріла.— Там же, с. 261, 262, 265.

¹⁹ Там же, с. 266.

²⁰ Лєнін В. І. Лист до ЦК, МК, ПК та членам Рад Пітера і Москви більшовикам.— Повне збір. творів, т. 34, с. 322.

²¹ Лєнін В. І. Лист членам ЦК.— Там же, с. 414—415.

²² Лєнін В. І. Конспект книги Гегеля «Лекції з історії філософії».— Повне збір. творів, т. 29, с. 221.

гелем. «Згадані вище погляди, — коментує Ф. Енгельс свою думку про революційний характер діалектики, — не дані Гегелем у такій різкій формі. Це є висновок, до якого неминує приводить його метод, але цей висновок ніколи не був зроблений ним самим з такою ясністю...»²³. «Ось чому, — висловує Ф. Енгельс, — ми в кінці «Філософії права» узаємо, що абсолютна ідея повинна здійснитися в тій станівій монархії, яку Фрідріх-Вільгельм III так уперто і так безрезультатно обіцяв своїм підданним, тобто, виходить, в обмеженому і поміркованому посередньому пануванні імущих класів, пристосованому до тодішніх дрібнобуржуазних відносин Німеччини... Таким чином, уже одні внутрішні потреби системи досить пояснюють, чому надзвичайно революційний метод мислення привів до дуже мирного політичного висновку»²⁴.

На відміну від буржуазної герменевтики, що розглядає багатозначність знання як результат індивідуальних особливостей сприйняття суб'єктом того чи того філософського (або будь-якого іншого) тексту, основоположники марксизму-ленінізму розглядають таку «багатозначність» як відображення об'єктивної діалектичної багатоплановості самого буття; причому деякі (що узгоджуються з вихідною позицією автора тексту) характеристики реальності реалізуються ним, ті ж, які не узгоджуються, лишаяються тільки як можливості, що включаються до контексту неактуально. Саме останні й виявляються у теоретичній спадщині досліджуваного автора при її (спадщини) марксистсько-ленінському аналізі, актуалізуються у вигляді невиявлених самим автором положень²⁵. Саме в цьому і полягає ленінський метод «матеріалістичного вичитування» Гегеля (і інших мислителів минулого), про що неодноразово згадає В. І. Ленін на сторінках «Філософських записів» й інших праць.

Підсумовуючи, відзначимо, що істина, будучи результатом пізнавального відображення об'єктивної реальності, не вичерпує свого змісту сферою безпосередньо даного в ньому. В зміст істини входить вказівка на її об'єктивне джерело — відображення об'єктивної, незалежної від людини і людства, реальності; на абсолютний (у межах відображення в істині наявної ситуації) характер самого змісту. Водночас, оскільки істина відображає не тільки наявний (дійсний) стан речей, але й сферу можливостей, то її наявний зміст в результаті реалізації можливостей виявляє нові межі її відносності, й так до безконечності. Діалектична багатоплановість, історичність істини

становить її найістотнішу характеристику, яку В. І. Ленін описує так: «Збіг мислі з об'єктом є процес: мисль (=людина) не повинна уявляти собі істину як мертвий спокій, як просту картину (образ), блідий (тьмянний), без прагнення, без руху...»²⁶. Отже, істина, будучи результатом пізнання, ніколи не є завершений, повний, цілком закінчений продукт пізнавальної діяльності. Істина завжди є процес.

Розглядає названі характеристики істини в діалектико-матеріалістичній філософії базується на цілісному розумінні істини, взятої в єдності багатоманітних своїх виявів на різних етапах розвитку сукупної пізнавальної діяльності. Отже, відзначені вище моменти утворюють конкретність змісту істини, що дозволяє характеризувати останній як такий, що поєднує в собі універсальність загальнофілософських положень з безпосередньо-конкретною смисловою розчленованістю. Тому діалектико-матеріалістична концепція істини має значний євристичний потенціал, дозволяючи виступати визначником істинності даних природничонаукового і гуманітарного пізнання.

Положення про конкретність істини, розглядуване в широкому соціально-історичному контексті розвитку наукового пізнання, дозволяє розширити рамки власне пізнавального відношення до рівня духовного освоєння дійсності, проаналізувати функції пізнання і в негносеологічних сферах людської активності, тобто в єдності з морально-вольовими і естетичними потенціями людської сутності. Істина, схарактеризована спочатку як тільки гносеологічна характеристика знання, тим самим залучає для оцінки знання культурно-історичні критерії його значущості, втілені в світоглядних ідеалах.

Аналізована в такій широкій культурологічній перспективі проблема істини перетворюється, з одного боку, в інтегративну характеристику знання, що безпосередньо свідчить про його «готовність» бути практично втіленим у реальність і служити людям, а з другого боку, свідчить про зв'язки істини з безпосередніми життєво-практичними орієнтаціями суб'єктів діяльності. З цього погляду проблема істини перегукується з проблемами життєвої правди і мудрості як невід'ємними компонентами соціально-історичного свідомства людства. Названі проблеми і поняття створюють віхи на шляху перетворення істинних знань у безпосередні життєві переконання особи, вони — ті компоненти, аналіз яких потрібен для виявлення закономірностей формування світоглядних переконань особи на різних вікових етапах її генезису. Дослідження згаданих вище питань стосується особливо актуальних нових завдань соціальної практики і теорії суспільства розвинутого соціалізму, на потребу вивчення яких філософською наукою вказувалося на XXVI з'їзді КПРС.

²³ Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 264.

²⁴ Там же, с. 265.

²⁵ Докладніше про це див.: Горський В. С. Историко-философское истолкование текста. Киев, 1981. 205 с.

²⁶ Ленін В. І. Конспект книги Фейербаха «Лекції про суть релігії». — Повне зібр. творів, т. 29, с. 163.

О. І. ВИШНЯК

СТРУКТУРА СИСТЕМИ ПОТРЕБ ОСОБИ

Всебічний і гармонійний розвиток особи соціалістичного суспільства, піднесення її матеріальних і духовних потреб визначається у матеріалах XXVI з'їзду КПРС як одне з найважливіших завдань у соціальній політиці партії, як новий крок на шляху конкретизації програмної мети формування нової людини. Як зазначив товариш Л. І. Брежнев у Звіті ЦК КПРС XXVI з'їздові партії, «ми маємо великі матеріальні і духовні можливості для дедалі повнішого розвитку особи і будемо нарощувати їх надалі. Але важливо разом з тим, щоб кожна людина вміла ними розумно користуватись. А це, в кінцевому підсумку, залежить від того, якими є інтереси, потреби особи. Ось чому в їх активному цілеспрямованому формуванні наша партія бачить одне з важливих завдань соціальної політики»¹.

У розв'язанні цього завдання великого значення набуває свідоме регулювання розмірів і якісної структури потреб особи, неодмінною умовою якого є вивчення їх реального стану і тенденцій розвитку, детермінуючих факторів, впроблення на цій основі поточних і довгострокових прогнозів їх зміни.

Прогнозування потреб, як і інші аспекти їх дослідження, передбачає використання певної класифікації потреб. Водночас очевидна необхідність розробки типології потреб, яка б відображала їх ієрархію, побудовану відповідно до історичної послідовності їх формування і ступеня складності².

Розміри потреб, зазначав К. Маркс, «кількісно відмінні і відмінні потреби внутрішньо зв'язані між собою в одну природну систему»³. Останню можна розглядати як певним чином організовану сукупність класів і типів потреб, що пов'язані між собою і підлягають деяким закономірностям формування і актуалізації, як складну, багаторівневу структуру, важливими засобами вивчення якої і є класифікація і типологізація.

Потрібно зазначити, що у конкретно-соціологічному дослідженні, особливо на його перших етапах, здебільшого переважають класифікації, побудовані за довільними критеріями, оскільки теоретичні принципи осмислення багатьох явищ перебувають у процесі становлення. Виділення явищ у певну категорію (вид, клас) на емпіричному рівні дослідження відбувається передусім за допомогою виявлення тих чи тих ознак, а впорядкування останніх здебільшого здійснюється інтуїтивно⁴. Теоретичне ж осмислення явищ, що підлягають соціологічному обстеженню, передбачає, зокрема, перехід від класифікації до типологізації. У зв'язку з цим активно обговорюється питання про специфіку типології як засобу наукового пізнання.

Деякі дослідники вважають поняття типу і класу ідентичними, що, на наш погляд, є неправомірним. Ми поділяємо думку про те, що типологія — «глибший метод систематизації порівняно з групуванням і класифікацією... Головним завданням типології є не тільки констатація факту існування більшої чи меншої різноманітності типів, а подання їх як ступенів розвитку явища і цим самим впорядкування їх між собою, зазначення переходу від нижчих типів до вищих»⁵.

У розробленні системи типів потреб особи зроблені тільки перші кроки. Аж до останнього часу використовувалися переважно однобічні класифікації, які здійснювалися на основі найрізноманітніших критеріїв. Наприклад, І. М. Чудінова виділяє такі, як

¹ Брежнев Л. І. Звіт ЦК КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 76.

² Див.: Б а б и н Б. А. О прогнозировании потребностей как системных объектов.— Пробл. соц. прогнозирования. Красноярск, 1977, вып. 3, с. 117—118.

³ Маркс К. Капітал. Т. I.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 341.

⁴ Див.: Методологические проблемы социологического исследования.— М., 1979, с. 54.

⁵ Див.: Мартынова Н. В. К вопросу о постановке задачи типологии.— В кн.: Распознавание образов. Тарту, 1972, с. 150.

генетичний, предметної спрямованості, ступеня насущності, часу задоволення, ступеня складності та ін.⁶ С. Штеггер (НДР) — дещо інші: за засобами задоволення, впливом на розвиток людської особи, формами задоволення, класовим характером, а також згаданий вже — за часом задоволення⁷. Найповніше критерії класифікації потреб особи подані у працях І. В. Бестужева-Лади і дослідників, які працюють разом з ним над цією проблемою. Вони запропонували субординацію критеріїв за їх значущістю — першого порядку, другого порядку тощо⁸. Однак усі згадані класифікації здебільшого містять два-три типи потреб, виділені за відповідним критерієм, вони надто глобальні, недостатньо диференційовані, їх важко застосувати у конкретно-соціологічних дослідженнях. Нез'ясованим лишається й питання про співвідношення різних класів потреб, виділених на основі різних критеріїв.

У радянській і зарубіжній марксистській літературі розроблені й більш диференційовані класифікації потреб. Так, наприклад, І. І. Чангли виділяє п'ять основних класів потреб особи: 1) в матеріальних благах; 2) праці; 3) знаннях; 4) спілкуванні; 5) красі⁹. Однак автор нічого не каже про критерії даної класифікації, зокрема, не пояснюється, як пов'язані між собою різні класи потреб.

Більш обгрунтованою видається класифікація потреб особи, що запропонована Р. В. Рывкіною. За основу тут правлять соціально-психологічні стани людини. Відповідно до цього критерію виділяються такі класи потреб: в психофізіологічній задоволеності; в матеріальному достатку; в соціальній активності; в самовиявленні; в стабільності; в незалежності; в спілкуванні з людьми; у визнанні та повазі; в знаннях та інформації¹⁰. Однак і в дослідженнях Р. В. Рывкіної з'ясовується передусім питання про те, як структурована система потреб особи, а не чому вона структурована саме так.

В останні роки в нашій соціологічній літературі значного поширення набула позиція, згідно з якою в основі типології потреб особи лежить система типів людської діяльності. «Очевидно, якщо потреби детермінують діяльність, то типологія потреб повинна бути ізоморфною типології різноманітних видів і форм діяльності»¹¹.

За основу типології потреб тут береться типологія людської діяльності¹², відповідно до якої виділяються такі типи потреб особи: 1) в речах; 2) знаннях; 3) цінностях; 4) спілкуванні; 5) красі. Однак, на нашу думку, ця типологія потреб має низку недоліків. По-перше, не з'ясовано, в які типи включати потреби в праці, у творчості, в суспільно-політичній діяльності, статусно-престижні потреби та ін. Ці найважливіші види потреб особи фактично випали из класифікації, запропонованої М. С. Каганом, А. В. Маргулісом, А. М. Хмельовим. По-друге, типологія людської діяльності, за М. С. Каганом, становить не ієрархізовану систему типів діяльності, а є лише частково впорядкованою класифікацією сторін, моментів єдиної людської діяльності, яка внаслідок цього не може виступати основою типології потреб особи. І, по-третє, кожний вид діяльності детермінується не однією конкретною потребою, а низкою потреб. При цьому «коло потреб суб'єкта, як правило, ширше кола виконуваних ним видів діяльності. Тому в рамках того чи того виду діяльності суб'єкт прагне задовольнити певну сукупність потреб»¹³. Більшість їх формуються і задовольняються фактично в кожному виді діяльності. Все це взагалі робить проблематичною можливість побудови типології потреб особи на основі типології видів і форм людської діяльності. Тому, на наш погляд, більш перспективним виявляється шлях типологізації потреб особи не на основі типології видів і форм людської діяльності, а на основі виявлення основних рівнів і форм соціальної активності осо-

⁶ Див.: Чудінова І. М. Основы классификации потребностей личности.— В кн.: Социологические проблемы личности. Красноярск, 1973, с. 82—108.

⁷ Див.: Stötzer S. Bedürfnisse und Interessen der Werktätigen in der Sphäre der gesellschaftlichen Produktion.— Dtsch. Z. für Philos., 1977, N 9, S. 1029—1042.

⁸ Див.: Прогнозирования в социологических исследованиях. М., 1978, с. 101.

⁹ Див.: Чангли И. И. Труд: Социол. пробл. теории и методологии исслед. М., 1973, с. 73.

¹⁰ Див.: Рывкина Р. В. Социолого-психологический подход в исследовании трудовой мобильности: Методол. пробл. социол. исслед. мобильности трудовых ресурсов. Новосибирск, 1974, с. 46.

¹¹ Див.: Каган М. С., Маргулис А. В., Хмельев А. М. Постановка проблемы потребностей в современной науке.— В кн.: Проблема потребностей в науке и эстетике. Л., 1976, с. 13.

¹² Каган М. С. Человеческая деятельность. М., 1974. 328 с.

¹³ Див.: Головаха Е. И. Структура групповой деятельности: Соц.-психол. анализ. К., 1979, с. 20.

би в процесі діяльності, детермінованих конкретними видами потреб. Плідність цього критерію полягає в тому, що він дозволяє виявити основні рівні (ступені) піднесення потреб особи, пов'язані з різними формами і ступенями активності особи. За такого підходу типологізація потреб особи може здійснюватись у два етапи, що відрізняються ступенем конкретизації типів потреб особи. На першому етапі за основу може правити Марксова думка про відмінність фізичних, соціальних та інтелектуальних потреб¹⁴, що має вже давню традицію осмислення в марксистській літературі, нею послуговуються як економісти так і соціологи¹⁵, також — щоправда в дещо іншій площині — психологи.

Однак лишаються нез'ясованими два питання: чи можна цю класифікацію потреб особи вважати і їх субординацією, ієрархією; який критерій лежить в її основі?

Деякі радянські вчені додержуються думки, що ідея ієрархії потреб взагалі неприйнятна щодо соціалістичного суспільства. А. І. Джидар'ян пише, що «міркування А. Маслоу з приводу ієрархії людських потреб стосується тільки сучасного капіталістичного суспільства»¹⁶, а Л. М. Коган і А. І. Іванько — що «прийнятнішим для побудови структури потреб... виступає не принцип ієрархії, а принцип домінант»¹⁷. З такими твердженнями важко погодитись, бо вихідним положенням марксистської історико-генетичної концепції потреб є принцип розвитку і піднесення потреб людини, а розкриття їх ієрархії якраз і фіксує рівень (ступені) піднесення потреб по щаблях їх розвитку і складності. К. Маркс відзначав, що «людина, накладаючи на певні предмети зовнішнього світу... штемпель «блага», дедалі більше порівнює ці «блага» між собою і ставить їх у певний ряд відповідно до ієрархії своїх потреб, тобто, коли хочете, «вимірює» їх»¹⁸. Очевидно принцип ієрархії покладено в основу типологізації потреб як фізичних, соціальних та інтелектуальних. Теоретичною основою типології тут є виділення трьох видів якостей речей і явищ дійсності — природних, соціально-функціональних (соціальних якостей першого порядку) і соціально-системних (соціальних якостей другого порядку, до яких належать духовно-практичні і духовні)¹⁹.

У першому випадку людина виступає як споживач предметів природно-фізичного світу, підтримуючи тим самим своє фізичне існування; в другому — як суб'єкт матеріальних соціальних відносин — виконуючи певні соціальні ролі і функції, і в третьому — як суб'єкт духовно-інтелектуальної і творчої діяльності.

У людини як певного суб'єкта специфічної діяльності формуються потреби існування (фізичне відтворення людини), функціонування (виконання певних соціальних ролей, обмін інформацією з іншими людьми та ін.), розвитку (соціально-культурний розвиток у процесі творчості і самореалізації особи).

Для соціологічного дослідження на рівні спеціальних соціологічних теорій зазначена типологія має бути конкретизована в напрямі виділення підрівнів у системі фізичних, соціальних та інтелектуальних потреб. Це — завдання другого етапу типологізації потреб особи.

Одну з таких спроб конкретизації здійснив І. В. Бестужев-Лада. Він визначив п'ять рівнів, виділивши два типи фізичних потреб, елементарні і соціалізовані, і два типи інтелектуальних — потреби пасивного і активного характеру²⁰.

Така типологія потреб дозволяє, на наш погляд, не тільки розкрити структуру потреб особи, а водночас простежити ступені їх розвитку по щаблях піднесення. Вона може використовуватися для конкретного соціологічного дослідження дії закону піднесення потреб людини. Це, звичайно, не означає, що ця типологія вже цілком доско-

¹⁴ Маркс К. Капітал. Т. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 226.

¹⁵ Радаев В. В. Потребность как экономическая категория социализма. М., 1969, с. 64; Миженская Э. Ф. Личные потребности при социализме. М., 1973, с. 21; Левин Б. М. Социально-экономические потребности: закономерности формирования и развития.— М., 1974, с. 47—48; Проблема формирования потребностей человека в условиях развитого социализма. Минск, 1978, с. 17—18. Прогнозирование в социологических исследованиях, с. 111.

¹⁶ Джидар'ян А. И. Эстетическая потребность. М., 1976, с. 38.

¹⁷ Иваницко Л. И., Коган Л. Н. О принципах классификации потребностей.— В кн.: Проблема потребностей в этике и эстетике. Л., 1976, с. 18.

¹⁸ Маркс К. Зауваження на книгу А. Вагнера «Підручник політичної економії».— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 369.

¹⁹ Див.: Кузьмин В. Д. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса. 2-е изд. М., 1980, с. 66—113.

²⁰ Бестужев-Лада И. В. Социолог о потребностях.— Наука и техника, 1972, № 9, с. 5—6.

нала і може бути безпосередньо застосована для програмування соціологічного дослідження потреб. По-перше, оскільки йдеться про типологію потреб особи, то з неї слід виключити потреби різних суспільних інститутів. По-друге, в ній конкретизується типологія К. Маркса стосовно фізичних та інтелектуальних потреб, але лишається недиференційованою найбільша група потреб особи — соціальні. Крім того, для фізичних потреб використано один критерій конкретизації, для інтелектуальних — інший.

У типології духовних потреб іноді використовують критерій ступеня і характеру активності індивіда, завдяки чому виділяють потреби активного і пасивного характеру освоєння і творення (творчості)²¹. На наш погляд, є сенс застосовувати його і в типології соціальних (а певною мірою — і фізичних) потреб особи для виявлення різних ступенів соціальної активності індивідів, детермінованої конкретними типами соціальних потреб. Виходячи з цього критерію, можна запропонувати типологію соціальних потреб особи, в якій вони розміщуються в порядку їх ускладнення і піднесення. Побудова такої типології необхідна для оцінки в конкретно-соціологічному дослідженні структури потреб особи, рівня їх піднесення.

Перший тип. Людина виступає як споживач предметів діяльності соціальних інститутів і організацій. Потреби на цьому рівні можуть бути названі інституціонально-споживними (потреба в ефективному функціонуванні транспорту, зв'язку, побутового обслуговування, охорони здоров'я, організації праці, у соціально-правових гарантіях).

Другий тип. Людина виступає як суб'єкт соціального спілкування. Цьому рівневі відповідають потреби соціального функціонування (у діловому спілкуванні, професійному визнанні та ін.).

Третій тип. Людина виступає як суб'єкт соціальних відносин і соціальної діяльності, який виконує певні соціальні ролі і має певне соціальне становище. Потреби на цьому рівні — статусно-рольові (посісти певне соціальне становище, виконувати певні соціальні ролі, потреба у праці певної якості та ін.).

Зазначимо, що статусно-рольові потреби дістають гіпертрофованого розвитку в умовах буржуазного суспільства, з цим і пов'язана та посилена увага, яку приділяють їм буржуазні соціологи і психологи, розробляючи різні концепції стратифікації і соціальної мобільності. Однак статусно-рольові потреби особи існують і у соціалістичному суспільстві і впливають на соціальну поведінку людей. «Справді, — пише Ю. В. Шаров, — хіба людська особистість і в умовах соціалістичного суспільства не відчуває багатьох з тих потреб, які називаються у працях тих же американських соціологів і психологів, наприклад, потреби відігравати певну соціальну роль у житті суспільства, мати добру репутацію...»²² В радянській соціологічній літературі розглядається роль престижних міркувань у виборі місця роботи, професії, освіти та ін.²³, але не завжди враховується те, що по-справжньому з'ясувати її роль можна тільки виявивши місце статусних потреб у системі потреб соціалістичної особи і, відповідно, місце статусно-рольових цінностей у диспозиційній структурі особи.

Аналогічно до типології соціальних потреб можна припустити, що духовно-інтелектуальні потреби поділяються на три типи за характером і ступенем активності особи.

Перший тип. Людина виступає як споживач духовних цінностей. Потреби цього рівня назвемо інтелектуально-споживними (в знаннях і естетичному співпереживанні).

Другий тип. Людина виступає як суб'єкт духовного спілкування, обміну ідеями, знаннями, інформацією, почуттями та ін. Потреби цього рівня — інтелектуально-комунікативні (у спілкуванні, обміні інформацією, у дружбі і любові).

Третій тип. Людина виступає як суб'єкт духовної творчості і самовираження. Потреби цього рівня — інтелектуально-творчі (в науково-технічній, суспільно-політичній, художній творчості і самореалізації).

Отже, в підсумку можна виділити такі рівні ієрархії потреб особи: 1) потреби фізичного існування; 2) інституціонально-споживні; 3) потреби соціального функціонування, соціального спілкування; 4) статусно-рольові; 5) інтелектуально-споживні; 6) інтелектуально-комунікативні; 7) інтелектуально-творчі.

²¹ Див.: Шаров Ю. В. Вопросы психологии духовных потребностей. — В кн.: Проблемы формирования духовных потребностей личности. Новосибирск, 1970, с. 44.

²² Проблемы формирования духовных потребностей личности, с. 51.

²³ Див.: Титма Т. Х. Выбор профессии как социальная проблема. М., 1975. 167 с.; Черноволенко В. Ф., Оссовский В. Л., Паниотто В. И. Престиж профессии и проблемы социально-профессиональной ориентации молодежи. — Киев, 1979. 210 с.

Потреби більш високих рівнів ієрархії — у творчій, цікавій праці, у самовираженні, у визнанні і повазі — пов'язані з більш високим рівнем соціальної активності особи, а потреби в матеріальних благах, статусно-престижні, інституціонально-споживні, — з нижчими рівнями активності. Як показують результати соціологічного дослідження, проведеного лєнінградським соціологом В. С. Магуном (N-218 чол.) серед інженерів проектних і конструкторських організацій Лєнінграда, із зростанням потреб першої групи (в цікавій роботі, в суспільному визнанні, повазі колективу, товаришів по роботі, у творчості) зростає потреба в соціальній активності. Разом з тим із збільшенням потреб другої групи (в зарплаті, у професійному зростанні, в матеріальному достатку) — потреба в соціальній активності (і сама активність) падає. Виходячи із здобутих даних, В. С. Магун робить висновок, що «є підстави виділяти в сфері мотивації як активні, так і відносно пасивні потреби»²⁴, а тому, на наш погляд, і типологізувати потреби за ступенем активності (пасивності) особи в процесі діяльності.

У зрілому соціалістичному суспільстві відбувається докорінна зміна структури потреб соціалістичної особи внаслідок науково-технічної революції й інтелектуалізації трудової діяльності. Як показують соціологічні дослідження²⁵, під впливом автоматизації виробництва і пов'язаного з нею зростання кваліфікації і творчих можливостей праці істотно перетворюється вся структура потреб особи. Наприклад, якщо в робітників неавтоматизованих цехів, які мають в основному середній або низький рівень кваліфікації і освіти, найбільший вплив на загальну задоволеність життям роблять матеріальні потреби, далі — сімейно-побутові, а вже за ними — потреби у творчій роботі, то в робітників автоматизованих цехів споживання матеріальних благ уже не має домінуючого значення і посідає третє місце в їх мотиваційній структурі. За однакової з іншими працівниками значущості сімейно-побутових потреб, в них потреба в інтелектуально насиченій, творчій праці стає найвагомішою мотиваційною орієнтацією²⁶.

* * *

Соціалістичне суспільство — це суспільство людей праці. Воно орієнтує своїх членів на суспільно корисну працю як найвищу мету і смисл життя. В умовах соціалістичного суспільства, де діє принцип «Від кожного — за здібностями, кожному — за працю», праця поки що залишається засобом до життя, ще не стала безпосередньою життєвою потребою для всіх членів суспільства. У ході комуністичного будівництва мірою створення необхідних матеріальних умов і досягнення якісних змін в структурі потреб особи, праця перетворюється на найпершу життєву потребу людини. Відбудеться перехід до комуністичного принципу розподілу («Від кожного — за здібностями, кожному — за потребами»). «Однак, — зазначає В. І. Шинкарук, — його не можна розуміти як розподіл насамперед предметів споживання... комуністичний принцип розподілу потрібно розглядати передусім як принцип розподілу діяльності, праці»²⁷.

Конкретно-соціологічне дослідження процесів перетворення праці на першу життєву потребу і переходу до комуністичного принципу розподілу набуває важливого значення, становить необхідну передумову з'ясування закономірностей формування нової людини, її всебічного і гармонійного розвитку.

Система потребностей личности имеет сложную многоуровневую структуру, важнейшими способами изучения которой является классификация и типологизация. Одним из возможных вариантов осуществления последней является ее построение на основе критерия степени активности личности в процессе деятельности. Разработка такой типологии необходима для оценки структуры потребностей в конкретно-социологических исследованиях.

²⁴ Див.: Магун В. С. О взаимосвязях между значимостью различных потребностей личности и их удовлетворенностью. — *Вопр. психологии*, 1978, № 6, с. 91—92.

²⁵ Див.: Пазенок В. С., Приходько М. Н., Хмелько В. Е. Научно-техническая революция и формирование духовного облика советского рабочего. — *Коммунист Украины*, 1981, № 1, с. 67—68.

²⁶ Там же.

²⁷ Шинкарук В. І. Діалектика розвитку соціалістичного способу життя. — *Філософ. думка*, 1977, № 5, с. 32.

О. М. ТКАЧЕНКО

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНА НЕСПРОМОЖНІСТЬ БУРЖУАЗНИХ КОНЦЕПЦІЙ ОСОБИСТОСТІ

У світлі завдань аргументованої критики буржуазної філософії та соціології, які КПРС ставить перед радянськими філософами, особливої актуальності набуває критичний аналіз буржуазних психологічних теорій особистості. Це стосується насамперед тлумачень природи особистості як особливого рівня вияву активності суб'єкта, його взаємозв'язку з іншими функціями та структурними компонентами поведінки людини.

Спільний світоглядно-методологічний недолік буржуазних теорій психології особистості становить протиставлення суспільного та індивідуального. В концептуальному плані ці теорії розрізняються лише формою протиставлення особистості і суспільства та пропонованим способом подолання цієї конфронтації. В ідейній же боротьбі двох систем вони взаємодоповнюють одна одну, утворюють єдиний фронт.

У розмаїтті концепції особистості, властивих сучасній буржуазній психології, можна вирізнити кілька типових у методологічному плані варіантів підходу до осмислення структурної організації та характеру взаємодії різних виявів психіки людини: а) «антагонізм» — твердження про несумісний характер різних структурно-рівневих компонентів особистості; б) «редукціонізм» — прагнення звести особистість як соціальну характеристику людини до нижчих біологічних проявів її життя; в) «нейтралізм» — тлумачення особистості як утворення психофізіологічно нейтрального щодо інших рівнів людської психіки; г) «елеваціонізм», який в загальних рисах характеризується телеологічним розумінням специфіки співвідношення структурних рівнів особистісної організації людини.

Положення про антагоністичний характер взаємозв'язку особистісного рівня організації поведінки з так званими базовими утверджується в класичному і сучасному психоаналізі. З. Фрейд, продовжуючи лінію Платона про конфлікт частин душі (він асимілює це положення завдяки працям Шопенгауера) виділив рівні свідомої і несвідомої психіки, трансформувавши їх згодом в утворення *ід* (воно), *его* (*Я*), *супер-его* (*над-Я*). Фрейд розглядає дані структури як такі, що постійно перебувають в стані боротьби між собою, оскільки, як елементи духовного життя людини, керуються різними принципами: *ід* — задоволення, *его* — реальності. Така боротьба, за Фрейдом, породжує стан стурбованості, тривоги, що змушує особистість виробляти індивідуальні механізми самозахисту від їх невинного травмуючого впливу. Це знаходить вияв у пошуках шляхів подолання внутрішнього конфлікту, уникнення «цензури» протидіючого рівня, витіснення та сублімації (трансформації) потягів одного рівня на інший.

Історико-критичний аналіз показує, що в своїй конкретно-психологічній реалізації трактування взаємозв'язку рівнів у світлі методології «антагонізму» призводить до утвердження положення про гегемонію нижчих рівнів психіки над вищими. Твердження про антагонізм рівнів спричинює до освячення примату нижчого рівня *ід* (воно) з його вродженими несвідомими потягами над вищим *его* (*Я*).

Буржуазні історики психології намагаються довести, нібито нині в психоаналізі спостерігається тенденція до «лібералізації», «гуманізації» відношень між рівнями психіки, а сам психоаналіз як теорія і терапевтична практика змінює свою суть. Як аргумент використовув-

ється зміна інтерпретації природи несвідомого. Справді, перші ж послідовники Фрейда відмовилися від властивого засновнику психоаналізу різного протиставлення свідомого і несвідомого. Так, К. Юнг при характеристиці взаємозв'язку цих структур використовує термін «компенсаторний», а не слово «протилежний», оскільки свідоме і несвідоме, на його думку, не перебувають безперервно в опозиції, а «доповнюють одне одного»¹.

Але за цими деклараціями стоїть не подолання методології антагонізму, а лише зміна центра її ваги з питання «несвідоме — свідоме» на питання про форми самовияву і індивідуалістичного відособлення людини в соціальному середовищі. У К. Юнга це, зокрема, конфлікт «особи» (чим постає людина перед собою та іншими людьми) і «самоті» (цілісної психіки справдішнього Я). Змінюється і предметний зміст конфліктування: в основу покладається не конфлікт свідомого і несвідомого, як у Фрейда, а особи і самоті у Юнга, потреб і можливостей їх реалізації у Адлера, потреб безпеки і задоволення у К. Хорні тощо. Зазнає помітної еволюції і стиль «конфліктування». Помічена і описана буржуазними істориками психології тенденція неофрейдизму до «лібералізації» взаємовідношення рівнів активності людини може бути скоріш за все названа тенденцією до «окультурювання» антагонізму: на зміну непривабливо примітивізованим формам його прояву приходять зовнішньо благопристойні, цивілізовані, засновані на підступності та інтризі.

Однак, змінюючись зовні, глумачення характеру взаємозв'язку рівнів активності суб'єкта різними поколіннями фрейдистів за своєю суттю в принципі залишається одним і тим же. Показовою в цьому плані є праця Е. Фромма «Анатомія людської деструктивності»², аналіз концептуального змісту якої показує, що твердження про «гуманізацію» сучасних психоаналітичних концепцій мають явно декларативний характер. Сам Фромм говорить про нездоланну дихотомію душі й тіла, духовного і психофізіологічного, яка нібито неминуче штовхає людину на релігійні шукання.

Теоретико-пізнавальним підґрунтям психоаналітичного розв'язання проблеми взаємозв'язку психологічних рівнів особистості в душі антагонізму є гіпертрофовування тієї обставини, що суб'єкт як особистість виявляється в гостро значущих ситуаціях (альтернативних, конфліктних, проблемних), в процесі творчого піднесення над наявними можливостями реалізації діяльності. Поведінка людини полімотивована; вона здійснюється як постійний вибір цілей, засобів і шляхів їх досягнення. Повнота і гармонійність духовного життя людини є результатом подолання зовнішніх і внутрішніх суперечностей, які є джерелом її творчих шукань, творчого неспокою. «Гармонійна особистість зовсім не є особистістю, що не знає ніякої внутрішньої боротьби»³, — слушно зауважує О. М. Леонт'єв.

Розв'язання проблеми особистісного вияву людини в душі методології «антагонізму» абсолютизує роль «конфліктності» у функціонуванні психологічних рівнів. Ця конфліктність відображає реальні суперечності самореалізації суб'єкта в суспільній діяльності, розриває взаємопов'язані здатності цілісного суб'єкта, тобто неправомірно протиставляє рівні виконуваної ним діяльності (життєдіяльність «природного» суб'єкта, діяльність по опануванню і відтворенню суспільно-історичного досвіду, творення суспільно-неповторних зразків діяльності).

Соціально-світоглядна функція подібних «гегемоністських» теорій особистості полягає в тому, що антагонізм суспільних форм самореалізації суб'єкта діяльності в умовах капіталістичного способу життя психологізується і подається як антагонізм рівнів організації психіки.

¹ Jung C. G. Two essays on analytical psychology. New York, 1956, p. 186.

² Fromm E. The Anatomy of Human Destructiveness. New York, 1974, p. 46.

³ Леонт'єв А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1977, с. 223.

Йдеться, зокрема, про те, що, оскільки буржуазний спосіб життя виступає перепорою на шляху формування і самовияву творчих потенцій, на шляху дійсного самоствердження людини як творчої, гармонійно-розвинутої особистості, суперечність форм самореалізації суб'єкта діяльності за умов капіталізму рефлексується в буржуазних концепціях психології особистості як непримиренний конфлікт рівнів психічного життя людини. Психологізуючи суперечності суспільного буття, буржуазні ідеологи намагаються виправдати реальний стан класових взаємовідносин в капіталістичному суспільстві, тобто пояснити соціальні лихоліття і всі складності життя людини за капіталізму її «недосконалою» психологічною природою. І вихід з цього стану здебільшого шукають не в суспільній революційно-перетворюючій діяльності, а в соціально-психологічній терапії особистості.

Як бачимо, в психоаналізі, як і в більшості буржуазних теорій особистості, виявляються типові, розкриті ще основоположниками марксизму хиби ідеалістичної методології, за яких «дійсні суперечності, в яких перебуває індивід, обертаються в суперечності індивіда з його уявленнями»⁴. Відповідно, і вихід з них вбачається як умоглядно-психологічний: «справа полягає нібито не в практичному знищенні практичної колізії, а лише у відмові від уявлення про цю колізію»⁵. Фактично ж психоаналіз, фіксуючи конфліктність, роздвоєність свідомості особистості в умовах буржуазної цивілізації, по суті увічне цей антагонізм, надає йому позаісторичного, абсолютного статусу.

Своєрідною реакцією на одностороннє протиставлення психологічних рівнів особистісного вияву людини (іноді вона акцентується як потреба подолати зафіксований ще Р. Декартом дуалізм рівнів організації поведінки, відомий як дуалізм тіла і душі), є біхевіористське тлумачення проблеми взаємозв'язку рівнів психіки. Його світоглядно-методологічну основу становить позитивістський редукціонізм, тобто зведення особистості до нижчих рівнів активності суб'єкта.

В біхевіористській психології особистість зводиться до системи реакцій. Ще родоначальник класичного біхевіоризму Д. Уотсон нехтував відмінностями між рівнями психічної активності. «Гіпотеза, що всі так звані вищі розумові процеси, включаючи сюди і мову, перебігають як слабкі відтворення первинного м'язового акту і що вони інтегровані в системи, що реагують в серійному порядку (згідно з механізмом асоціацій), є, я гадаю, надійною»⁶. Якщо Уотсон редукував інтелектуальні процеси до моторних актів, то його послідовники здійснили цей прийом щодо особистості загалом. Остання, на їх думку, є не чим іншим, як «сумою реакцій, що функціонують в процесі контакту з відповідними їм стимулами»⁷. Як бачимо, особистість розчиняється тут у якомусь абстрактному наборі психічних властивостей людини, які є її своєрідною «епікірровою».

Однак, якщо біхевіористи редукують особистість до системи реакцій живої істоти, то чи не доречніше було б взагалі відмовитись від цього поняття? Аж ніяк! Воно потрібне їм для того, щоб якось пояснити індивідуально-психологічні відмінності людей. Ці відмінності насправді спричиняються суспільно-історичним поділом праці, проте біхевіористи трактують їх як сформовані на основі відмінностей індивідуально набутих реакцій. Суспільно-історична основа індивідуально-психологічних властивостей людини підмінюється антропологічними факторами. Отже, біхевіористські теорії нехтують багаторівневістю організації психічного життя людини. Як зазначав С. Л. Рубінштейн, слід «враховувати багатоплановість психічного, перебіг психічних процесів

⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 264.

⁵ Там же.

⁶ Watson J. B. Psychology as the behaviorist views it.— Psychol. Rev., 1913, 20, N 2, p. 174.

⁷ Kantor J. The Principles of psychology. New York, 1924. Vol. 1, p. 92.

на різних рівнях»⁸. Однобічний «площинний» підхід до психіки особистості завжди хибує на поверховість, якщо навіть при цьому береться якийсь «глибинний шар».

Спроби необіхевіористів подолати «площинні» уявлення про психіку людини мають такий же однобічний характер. Постулювання відмінностей між первинними і вторинними, нагальними і сповільненими, прихованими і відкритими актами поведінки, на думку Е. Толмена й К. Халла, начебто достатне для розширення і уточнення уявлень про психологічну природу і механізми поведінки особистості, Але відмінності тут суто позірні: так звані вторинні, сповільнені, приховані акти насправді, за біхевіористами, є не чим іншим, як кількісно-фізичною видозміною первинних, нагальних, відкритих актів поведінки. Це виявляється відразу ж, як тільки біхевіористи приступають до обговорення питання про джерела розвитку вищих рівнів поведінки (і особистості як найповнішого втілення гармонійності людини). Соціальні, або, як ще їх називають біхевіористи, вторинні якості психіки людини розглядаються тут як природжені (А. Вейс) або ж як модифіковані первинні психофізіологічні властивості, хоча й зазначається, що вторинні більш складні і важливі, але є «фасадом, за яким приховані функції, що лежать в основі вроджених»⁹. У вирішенні біхевіористами питання про взаємозв'язок органічного і особистісного рівнів організації поведінки щодо останнього або нехтується новий тип детермінаційних залежностей (супільно-історичний), або ж знецінюється його якісна специфіка, що, зокрема, знаходить вияв в біологізації механізмів самореалізації і суті особистості. Якісний стрибок в детермінації поведінки, що простежується з появою особистісного фактора, лишається непоміченим. Шукаючи загальні закони людської поведінки, властиві всім формам її вияву, біхевіоризм тлумачить особливості нижчого (біопсихічного) рівня активності як всезагальні. Тим самим особистість редукується до своїх органічних основ. Стверджуючи, що «психологія є гілкою біології»¹⁰, біхевіористи, як звичайно, починають використовувати терміни «організм», «особа», «особистість» як синоніми, тобто силкуються вивести розвинену особистість з найпростіших психофізіологічних утворень. Як бачимо, в біхевіоризмі нехтується головне, що природу і функції особистості можна збагнути, йдучи не від організму, а від суспільства.

Не менш виразною є редукція особистості до практично-регулятивного аспекту психіки в поширеній на Заході рольовій теорії Д. Міда. Але вже центральне поняття цієї теорії — «роль» — не має безпосереднього відношення до характеристики особистості як активного начала в організації поведінки. «Роль, — справедливо зазначає О. М. Леонтьєв, — не особистість, а, швидше, зображення, за яким вона приховується»¹¹. Доречно згадати і вислів психоаналітика К. Юнга, що особистість — це двуликий Янус, а роль — це та її сторона, що повернута до людей, до суспільства. В рольовій теорії особистість редукується до рівня соціально-типової (уніфікованої) організації індивідуальної поведінки. Особистість, як вищий соціально-неповторний рівень вияву сутнісних сил людини, замінюється рівнем соціально-типової поведінки. Але й соціальна дія розглядається за зразками біологічно-адаптивної, а саме суспільство — по аналогії з організмом в цілому (Г. Спенсер) чи з нервовою системою (Д. Мід).

Біхевіоризм (у рольовій теорії) перебільшує значення ефекту безпосереднього соціального впливу на поведінку особистості, вся гама вчинків якої пояснюється як результат детермінуючої ролі прямого со-

⁸ Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. М., 1973, с. 246.

⁹ Miller N. E., Dollard J. Social learning and imitation. New Haven; London, 1962, p. 19.

¹⁰ Кантор J. The principles of psychology, p. 3.

¹¹ Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность, с. 170—171.

ціального контакту (груповий тиск, мода на духовні чи матеріальні цінності). Недооцінюється значення внутрішньої активності особистості, її здатність чинити опір зовнішнім обставинам, а також роль сповільнених і опосередкованих соціальних впливів (моралі, права, релігії, мистецтва, національних та класових традицій). Новітній варіант біхевіоризму — символічний інтеракціонізм — пов'язує особистість зі здатністю регулювати свою поведінку на основі Я-образу. Але поведінка і сам Я-образ спрямовані в згаданій концепції на адаптацію до поглядів і оцінок інших людей.

Позитивістська методологія і, зокрема, біологічний еволюціонізм пронизують всі варіанти біхевіористичного розв'язання проблеми особистості. Не долаються вони і прибічниками концепції «взаємного детермінізму»¹², оскільки особистість береться тут як рядовий член детермінаційного процесу.

Головний пафос своїх доктрин біхевіоризм спрямовує проти втончених модифікацій уявлень про внутрішнього маленького «чоловічка»: «Те, що підлягає усуненню, — це автономна внутрішня людина, тобто гомункулус, привабливий демон, людина, яку захищає література про свободу і гідність»¹³. Насправді наведена теза використовується для самовиправдовування: «Наука (біхевіоризм) — не дегуманізація, а дегомункулізація людини»¹⁴. Але у виконанні біхевіористів доречна і необхідна протидія уявленням про гомункулуса в дійсності веде до заперечення особистісного ядра людини, її внутрішнього світу, духовності.

Теоретико-пізнавальною основою, на якій ґрунтуються редукаціоністські теорії особистості, є та реальна обставина, що в особистісних виявах людини «зняті» якості базового (психофізіологічного) рівня. Особистість не може реально поставати в «чистому» вигляді, поза природними якостями людини, і тільки в єдності з останніми індивід розкривається як суб'єкт суспільства. «Матерія» психофізіологічних якостей, через які функціонує суб'єкт діяльності, — це той фон, на якому «висвічується» його духовність як особистості. Біхевіористи, як можна було переконатись, дають спотворене тлумачення відзначених функціональних взаємозв'язків особистісного прояву людини, перебільшують залежність розвитку особистості від її біогенних основ, що неминуче веде до ігнорування якісної своєрідності духовного життя людини, а по суті — до заперечення специфіки особистості як такої і навіть самої проблеми співвідношення рівнів організації людської поведінки. Залежність становлення особистості від сформованості психофізіологічних функцій суб'єкта справді простежується, але не є визначальною, тим більш фатальною. Скажімо, вроджений фізичний дефект зору, слуху не призводить до соціальної дефективності. Немовлята з фізичними вадами (наприклад, сліпоглухонімі) оволодівають суспільно-історичним досвідом в значеннях, які засвоюють через знаки, доступні функціонуючому аналізатору (наприклад, тактильному). Видатний педагог В. В. Соколянський, що виховав сліпоглухоніму Ольгу Скороходову, та В. І. Мещеряков, чотири вихованці якого закінчили факультет психології МДУ, практикою своєї діяльності довели невичерпні можливості особистісного розвитку навіть при досить обмежених психофізіологічних даних людини, якщо цей розвиток спирається на відповідні суспільні передумови (соціально-економічні, психолого-педагогічні, морально-етичні).

Біхевіористський редукаціонізм в теорії особистості — це, як вже зазначалося, своєрідна спроба подолати концепцію про антагонізм рівнів особистісної організації поведінки людини. Згадана спроба має свій ідеологічно-світоглядний підтекст. Зводячи особистість до системи

¹² Bandura A. The self-system in reciprocal determinism. — Amer. Psychol., 1978, 33, N 4, p. 9.

¹³ Skinner B. F. Beyond of freedom and dignity. New York, 1971, p. 200.

¹⁴ Ibid.

актуальних і потенціальних реакцій на подразники чи до пустої оболонки, яку заповнюють соціальні впливи, біхевіористи сприяють утвердженню уявлень про можливості суто маніпуляційної регуляції людської поведінки. На цій основі деякі з найортодоксальніших теоретиків біхевіоризму оголосили, що поведінку людини має спрямовувати система «соціальних підкріплень», які «диригуються» державною машиною капіталізму. Так, уже в цитованій вище праці «Поша свободою і гідністю» відомий американський біхевіорист Б. Скіннер стверджує, що психологія має стати засобом жорстко запрограмованого маніпулювання людьми. Для цього теоретична конструкція поведінкової психології (біхевіоризму) має конституюватись як результат «строго наукового» знання, яке розглядає всі ціннісні аспекти розвитку особистості як «гуманістичні ілюзії». Оскільки, за Скіннером, причини всіх соціальних колізій — у випадковому характері «систем підкріплення», їх потрібно відповідним чином впорядкувати («запрограмувати»). Така «запрограмувана культура» передбачає заміщення «згоди за примусом» — «сконструйованою згодою» на основі «соціально бажаних» стереотипів біхевіористської моделі поведінки. Як не дивно, але після всього цього Скіннер скаржиться, що «при обговоренні його книжки часто вживається слово «фашизм»¹⁵.

Іншою спробою подолати «антагоністську» інтерпретацію особистості, однак з наміром зберегти при цьому специфічні ознаки особистісного рівня, є методологічний підхід до концептуалізації поведінки людини, який умовно позначено як «нейтралізм». Персоналістська орієнтація, в якій найповніше втілена ідея нейтралізму психологічних рівнів, спрямовує вістря своєї критики на два фронти. З одного боку, персоналістська психологія прагне уникнути психоаналітичних містифікацій, зокрема уявлень про антагоністичну диспозицію особистості в психологічній структурі людини, з другого — відмежуватись від ліквідаторсько-нігілістичного ставлення біхевіористів до проблеми власне особистості. Досягти цього прибічники персоналізму намагаються шляхом акцентування нейтральності особистісного рівня щодо психофізіологічних параметрів суб'єкта.

Ідея В. Штерна, згідно з якою особистість є «нейтральним» щодо своїх біологічних і психофізіологічних параметрів утворенням, що вона «спонтанно» розгортає свою активність в єдності її виявів з себе самої, дістала свій дальший розвиток в положенні про функціональну автономію мотивів Г. Олпорта. Останній розглядає «мотиви дорослої людини як безконечно різноманітні, як самопідтримувані, сучасні системи, які, хоч і виростають з попередніх систем, але є функціонально від них незалежними»¹⁶. Фактично цим проголошується дуалізм психічних утворень людини, який, однак, затушовується твердженням про їх «нейтральність». В руслі цього методологічного підходу розвиток особистості трактується як автономний щодо її природних основ. Самореалізацію особистості, як її розвиток, Олпорт розуміє як актуалізацію вроджених внутрішніх структур, які лише дещо видозмінюються під впливом зовнішніх обставин (тут дещо модернізується положення Штерна про «конвергенцію» як механізм розвитку).

Такі, здавалося б, далекі один від одного в концептуальному плані напрями буржуазного суспільствознавства, як персоналізм і французька соціологічна школа, в методології осмислення питання про взаємозв'язок рівнів активності поведінки посідають значною мірою схожі позиції. Так, Е. Дюркгейм вважав, що вищі рівні духовної діяльності людини автономні щодо нижчих. Останні (психофізіологічні), на його думку, зовсім не мають значення в функціонуванні колективних уявлень як соціальних утворень. У зв'язку з цим Дюркгейм зазначав, що

¹⁵ Hall E. Will success spoil B. F. Skinner?— Psychol. Today, 1972, 6, p. 23.

¹⁶ Allport G. Personality. A psychol. interpret. New York, 1937, p. 194.

не можна вивести колективні уявлення з несоціальних (індивідуальних), як не можна вивести ціле з частин. Перші домінують, але не перетворюють останніх. Проте «нейтралізм» і у Дюркгейма «однобічний»: якщо вищі рівні вважаються автономними, то нижчі залежать від вищих, хоча і мають тенденцію до «вивільнення». Як і В. Штерн, Е. Дюркгейм в питанні про взаємозв'язок психофізіологічного і психосоціального рівнів організації поведінки підкреслює особливу (соціальну) природу вищого рівня, неможливість виведення його специфічних ознак з нижчих рівнів. Але при цьому нехтується та обставина, що «суспільна сутність особистості реалізується не «над», не «за» її матеріально-тілесним буттям, а тільки «через» нього, через його перетворення і розвиток в процесі формування особистості»¹⁷.

У нейтралістських концепціях питання про безплідність теоретичної процедури виведення своєрідності особистості з природи нижчих рівнів змішується з питанням про безпідставність відторгнення духовності особистості від її матеріального, анатомо-фізіологічного носія — психофізіологічного базису. Людина як тотальна єдність природного, соціального і духовного механістично розчленовується на «нейтральні» елементи. Гносеологічною основою такого тлумачення психологічних рівнів є абсолютизація якісної специфіки, відносної самостійності особистісного прояву активності суб'єкта щодо базового (психофізіологічного) рівня, гіпертрофування активно-регулятивної та орієнтовано-спонукальних функцій особистісного вияву людини по відношенню до нижчих рівнів. Саме відносна самостійність регулятивних механізмів особистості є предметом ідеалістичних спекуляцій психологічних персоналістів.

Твердження про психофізіологічну нейтральність особистості щодо інших психологічних рівнів кінець кінцем призводить до телеологічних уявлень про її походження і генезис. Звідси, власне, і походить персоналістський постулат про онтогенетичну заданість психологічних рівнів організації поведінки. В концептуальному плані тут екліктично поєднуються позитивістський детермінізм (що виявляється в прагненні дослідників спиратись на природничонаукові дані) і волюнтаризм (який виявляється в тому, що психологи-нейтралісти спираються на екзистенціалістські уявлення про свободу індивіда).

Істотним є те, що твердження про «нейтральність» рівнів активності поведінки не є «нейтральними» в світоглядному та ідеологічному плані. «Нейтралістські» інтерпретації взаємозв'язку рівнів детермінації психіки сприяють нав'язуванню буржуазних світоглядно-ідеологічних установок про нібито класово нейтральну позицію особистості в сучасному суспільстві, яка, мовляв, наперед визначена її психологічними якостями, заданими природжено.

Динаміку взаємозв'язку і взаємопереходів психологічних рівнів переконливо розкрито Л. С. Виготським у концепції вищих і нижчих психічних функцій. Матеріально-біологічні основи цих рівнів дослідив І. П. Павлов у вченні про першу та другу сигнальні системи. В низці праць С. Л. Рубинштейна підкреслюється цілісність і єдність психічного життя людини: «Психічні процеси перебігають відразу на кількох рівнях, і вищий рівень реально завжди існує невіддільно від нижчих. Вони завжди взаємопов'язані і утворюють єдине ціле»¹⁸. Ці міркування є серйозним аргументом проти спекулятивних конструкцій персоналістської психології. Що ж стосується відносної самостійності особистісного утворення в структурі психіки людини, то вона зумовлена не «зсередини», а «ззовні»: типом завдань, які постають перед людиною в певному суспільному та природному середовищі, які вона розв'язує, водночас формуючись як особистість і як суб'єкт діяльності.

¹⁷ Камеров В. Е. Проблема личности: методология исследования и жизненный смысл. М., 1977, с. 114.

¹⁸ Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. М., 1957, с. 261.

Найновішим варіантом спроб подолання антагоністських, редуціоністських і нейтралістських тлумачень зв'язку рівнів активності поведінки є методологія елевационізму, що пронизує організмичні теорії особистості, неотомістську психологію, теорії самоактуалізації тощо. Проте елевационізм не усуває недоліки розглянутих раніше методологічних підходів до проблеми, а, навпаки, посилює їх в неймовірних екліктичних сплетіннях умоглядних конструкцій. Суть елевационістського підходу полягає в тому, що особистість виступає як продукт і умова поетапного насичення, включення в дію («підняття», «елевації») базисних рівнів організації поведінки. Нижчі психічні функції, виявляється, необхідні тільки для того, щоб включити до функціонування вищі, наприклад, мотив самоактуалізації (самовираження, самореалізації людини тощо).

Джерело цього підходу — положення А. Адлера про мотив самореалізації особистості, яке випливало з ніцшеанської ідеї «волі до влади». Хоча Адлер є одним із фундаторів психоаналізу, його методологічні і проблемні орієнтації помітно відрізняються від установок Фрейдизму. Якщо Фрейд вбачав джерело розвитку (і регресу — неврозів) особистості в її минулому, К. Юнг — в сучасному, то Адлер розглядав саме уявлення про майбутнє (кінцева мета життя, яку переслідує особистість), як силу, що підпорядковує основні тенденції розвитку особистості і є імпульсом до її самореалізації. Останній нібито йде від потреби компенсувати свою «неповноцінність», яка переживається людиною як її родова властивість.

Постулат Адлера про мотив самореалізації особистості конкретизувався в численних психологічних напрямках і, зокрема, в концепціях, орієнтованих на елевационістську методологію (К. Гольдштейн, А. Маслоу). Відома доктрина ієрархії мотивів самореалізації особистості А. Маслоу чи не найповніше втілює цю методологію.

Маслоу, зокрема, твердить, що для включення в діяльність вищих рівнів мотивації поведінки людини (пізнавальні та естетичні потреби, мотив самоактуалізації) необхідно, щоб різні види нижчих (фізіологічно зумовлених) потреб були насичені до певної межі. Тільки за цієї умови домінуюча роль в особистісних виявах переходить від нижчих до вищих (психосоціальних і особистісних) мотивів поведінки. Але при цьому ігнорується «виняткова терпимість до незадоволення, яка відрізняє розвинуті людські потреби»¹⁹, тобто здатність особистості переборювати неймовірні труднощі. Адже колізії, що виникають у суб'єкта поведінки при зіткненні потужних і конкуруючих між собою біологічних і соціально-культурних факторів, знаходять своє вирішення на особистісному рівні. В елевационістів же «підйомна сила» переходу від нижчих до вищих мотивів задана зсередини, оскільки, мовляв, потреба самоактуалізації та її виповнення є не чим іншим, як «еманацією» природжених потенцій. Проте вищі шари психіки, хоч і виникають на основі нижчих, але зовсім не визначаються останніми.

Елевационізм в неотомістській концепції особистості²⁰ (і в деяких теоріях самоактуалізації) по суті виступає як елітаризм — твердження про односторонність впливу вищого рівня на нижчі, про «верховенство», панування вищої мотивації поведінки, тобто особистісного мотиву самореалізації. Визначальними тут виступають абсолютизація «знятості» нижчих рівнів психіки особистості вищими (що є необхідною умовою цілісності і гармонійності суб'єкта психічної діяльності на всіх

¹⁹ С'єв Л. Марксизм и теория личности. М., 1972, с. 454.

²⁰ Зміщення акценту в сучасній релігійній філософії з акту творення світу (теоретизування про який стали абсурдними в епоху сучасної науково-технічної революції і бурхливого розвитку космонавтики) на акт творення людиною самої себе сприяло залученню до богословських трактатів величезного експериментального матеріалу психологічної науки. Неотомістська психологія (що фігурує переважно під назвою «філософської психології») тенденційно спекулює на позитивістських збоченнях сучасної експериментальної та прикладної психології.

рівнях прояву його активності). Неотомістські психологи безмежно гіпертрофують здатність особистості підкоряти, спрямовувати і перевершувати відповідно до своїх суспільних ідеалів властиві їй психофізіологічні і соціально-психологічні «параметри». Твердячи про неможливість розвитку від нижчого до вищого, вони намагаються утвердити абсурдну ідею «розвитку» від вищого до нижчого, що з необхідністю передбачає визнання бога творцем всього сущого.

Вбачаючи свою місію в розкритті «очищувальної», катарсичної, «божественної» ролі вищого, особистісного рівня психіки щодо нижчих, неотомістські психологи в своїх спекулятивних конструкціях зовсім знецінюють роль останніх. Однією з умов становлення гармонійно розвиненої особистості дійсно є формування здатності до свідомого оволодіння нею своїми психофізіологічними якостями, до підпорядкування їх нормам соціальності та культури. Але ця здатність перебільшується в неотомістській психології. А головне — не розкриваються шляхи і засоби її формування.

Розв'язання питання про взаємодію рівнів організації людської поведінки в душі елітаризму має дві сторони: методологічну та ідейно-світоглядну. В методологічному плані теоретики елітаризму намагаються подолати уявлення про атомарно-мозаїчну психологічну структуру особистості, розкрити принцип і механізм її єдності та цілісності. Насправді ж у їх концепціях вищий (особистісний) рівень організації поведінки «зависає» над базовими, його зв'язки з останніми містифікуються.

В ідейно-світоглядному плані елевационістсько-елітарні концепції особистості спрямовані на утвердження і виправдання класової ієрархії, на захист позицій еліти буржуазного суспільства. Щодо цього теоретики елевационізму містифікують ту обставину, що не в кожній людині особистість виражена однаково чітко, не кажучи вже про те, що в різні вікові періоди людського життя (і навіть доби, як це спробував показати П. П. Блонський)²¹ вираженість особистості змінюється залежно від характеру розв'язуваних нею завдань і психофізіологічної динаміки. Але «міра вираженості» особистості зумовлена об'єктивно: соціальними обставинами життя і діяльності людини. Буржуазні теоретики психологізують цю «міру», прагнуть довести її генетичну заданість.

Духом елевационізму проникнуті і новітні праці з герменевтичної психології, прибічники якої намагаються на основі методології плюралізму пристосувати ідеї описової психології Дільтея-Шпрангера до нових здобутків наукової психології²² і досягнень гуманітарних наук. Зауваження академіка П. М. Федосеева про те, що, «будучи вираженням типового для новітньої буржуазної філософії плюралізму, сучасна герменевтика несумісна з об'єктивним розглядом суспільно-історичної реальності»²³ повною мірою стосується і самої герменевтичної психології.

Методологія плюралізму сьогодні дедалі більше пронизує провідні напрями буржуазної психології, санкціонується, зокрема, прибічниками сучасного психоаналізу, які намагаються піднести плюралізм до рангу новітнього концептуального досягнення, а переваги психоаналітичної теорії вбачають в її «мультимодельності»²⁴, тоді як всі сучасні школи в психології базуються на одній уніфікованій моделі.

Наявність в сучасній буржуазній психології різноманітних підходів до проблеми особистості — показник нерозв'язних суперечностей методології і фактології. Ці підходи не співіснують мирно, конструктивно

²¹ Блонский П. П. Психологические очерки. М., 1927.

²² Див.: Steele R. Psychoanalysis and Hermeneutics.—The Intern. Rev. Psychoanalysis., 1979, 6, part 1, p. 381—411.

²³ Федосеев П. Н. Некоторые методологические вопросы общественных наук.—Вопр. философии, 1979, № 11, с. 11.

²⁴ Nou P. Metapsychology as a multimodel system.—The International Rev. Psychoanalysis., 1977, 4 part. 1, p. 1—11.

не поєднуються, вони досить гостро конкурують в боротьбі за чільне місце в ідеології і психології капіталістичних країн. Так, біхевіоризм з його установкою на «строго позитивне» (номотетичне) знання завдає відчутних ударів по «гуманістичних ілюзіях» екзистенціальної психології, орієнтованої на ідеографічні способи досягнення особистості. В свою чергу, біхевіоризм нищівно критикується «гуманістичною» психологією за ігнорування ціннісних установок і життєвосмислових питань людської особистості, за фетишизацію природничонаукових методів дослідження психіки. Цей «розбрат» і стихійна «самокритика» буржуазних теоретиків — переконливий показник зростаючої дивергенції дослідницьких установок в буржуазних теоріях особистості, свідчення їх світоглядно-методологічної неспроможності.

Дослідити психологічну природу особистості (джерела її розвитку, механізми регуляції, структуру і закони динаміки) — значить з'ясувати місце, роль і функції особистісної організації в системі людської поведінки і вчинків, показати конкретно-історичну соціальну природу регулятивних механізмів і способів організації сутнісних сил індивіда. Таке дослідження має враховувати той факт, що становлення розвиненої особистості здійснюється в соціальному середовищі за умови формування здатностей до оволодіння індивідом своїми психофізіологічними та психосоціальними якостями, яке відбувається в процесі предметно-перетворюючої діяльності. Однак це підпорядкування базових психофізіологічних структур в особистісній організації поведінки зовсім не відбувається шляхом їх «еманації», «підставлення» на місце новоутворень. Взаємоперетворюваність і домінування особистісних рівнів функціонування поведінки можливе лише при повноцінному функціонуванні нижчих.

Психічні функції різних порядків насправді взаємопроникають, а не надбудовуються, як це твердить більшість психологів-ідеалістів. Це взаємопроникнення надає якісної специфіки всій поведінці людини. Якісний стрибок — ось що характеризує появу нового (вищого) типу регуляції поведінки. На рівні особистості цей стрибок є переходом від сліпої необхідності до її усвідомлення, що становить передумову свободи.

Простежувані в процесі теоретичного аналізу зв'язки між рівнями особистісної організації поведінки людини є зв'язками між рівнями взаємодії суб'єкта з об'єктом — предметним світом його життєвого самотвердження. Вони реально постають не у «внутрішньопсихічному» чи «внутрішньотілесному» просторі, а в соціально-історичному просторі і часі предметно-практичної діяльності суб'єкта. Буржуазні ж психологи нехтують тим, що в дійсності не психіка (поведінка) розділена на рівні, а що її функції проявляються на різних рівнях взаємодії суб'єкта з об'єктом. Останні і можуть розглядатися як рівні організації активності поведінки.

Спільним методологічним і ідеологічним недоліком розглянутих буржуазно-ідеалістичних підходів до проблеми особистості є протиставлення людини і суспільства як двох незалежних, зовнішніх одне щодо одного утворень. Це по суті унеможливує розкриття дійсної природи особистісної організації поведінки людини, адже особистість і суспільство завжди утворюють конкретно-історичну єдність. Розкриття цієї єдності передбачає конкретно-історичний аналіз тих соціальних впливів, які формують конституювання того або іншого соціально-класово зумовленого типу особистісної організації, адже саме суспільні умови детермінують як спрямованість діяльності особистості, так і конкретні засоби реалізації особистісних ідеалів. Що ж стосується розглянутих нами буржуазно-ідеалістичних підходів до розглядуваної проблеми, то вони в тих або інших формах камуфлюють реальні суперечності особистісної організації поведінки буржуазного індивіда, зумовлені антагонізмами капіталістичної організації суспільного життя

В останньому, власне, і полягає головне ідейно-світоглядне призначення буржуазних містифікацій структури особистісного життя людини. Усім їм притаманна тенденція до психологізації антагонізмів буржуазних суспільних форм самореалізації людини, локалізації останніх в «природі» самої людської психіки.

Цьому фактично підпорядковані як біхевіористські спекуляції на проблемах особистості, що зводять останню до соціально підкріплюваних біогенних дій і потреб, які можуть бути об'єктом маніпулятивної регуляції поведінки і тим самим задовольняти «потребу» в бюрократичних формах управління особистістю, так і нейтралістські та елевационістські інтерпретації взаємозв'язку рівнів активності поведінки з їх апологією і нав'язуванням буржуазних соціально-світоглядних і ідейно-політичних установок про класову «нейтральність» особистості, про первинну елітарність соціального статусу окремих осіб, який начебто спричинений їх винятковими заданими природою психологічними якостями. Саме тому розкриття методологічної неспроможності буржуазних теорій психології особистості, їх дійсної буржуазно-класової світоглядної спрямованості лишається актуальним завданням психологів-марксистів.

* * *

Общим мировоззренческо-методологическим недостатком буржуазных теорий личности является противопоставление общественного и индивидуального. Противоречивость форм самореализации субъекта в условиях капитализма предстает в буржуазных концепциях психологии личности лишь как непримиримый конфликт психической жизни человека. Психологизировав противоречия общественной жизни, буржуазные идеологи стематся объяснить социальные конфликты «несовершенством» психологической природы человека. Выход из создавшегося положения они видят не в общественно-преобразующей деятельности, а в социально-психологической терапии личности. В статье показано, что тенденция к психологизации антагонизмов буржуазных форм самореализации человека пронизывает как биохевиористские спекуляции на проблемах личности, сводящие личность к социально поддерживаемым биогенным действиям и потребностям, так и нейтралитские интерпретации взаимосвязей уровней поведения с их апологией и навязыванием буржуазных социально-мировоззренческих установок о классовой «нейтральности личности», о «первичной элитарности» социального статуса отдельных людей. Раскрытие методологической несостоятельности буржуазных теорий личности, их подлинной буржуазно-классовой мировоззренческой направленности является актуальной задачей психологов-марксистов.

В 1982 р. видавництво „Наукова думка“ випускає в світ такі книги:

ПАРАХОНСКИЙ Б. А. Стиль мышления (философские аспекты анализа стиля в сфере языка, культуры, познания).—8 л.—1 р. 20 к.

Аналізуються логіко-філософські проблеми, що виникають при вивченні стилевих характеристик творчої діяльності, висвітлюються форми конструювання стилевих відносин у науковому пізнанні і мисленні, розвінчуються ідеалістичні концепції стилю. Дається уявлення про основні етапи вивчення стилю в античній філософії і риторичі, у філософії мистецтва Нового часу, сучасних дослідженнях.

Понимание как логико-гносеологическая проблема / М. В. ПОПОВИЧ, С. Б. КРЫМСКИЙ, С. А. ВАСИЛЬЕВ и др.—15 л.—2 р. 50 к.

Розглядаються проблеми аналізу смислу і осмисленості в теоріях, що широко використовують мову математики, загальної теорії смислу в семіотичі, застосування її до аналізу культури, мови, можливості формальнологічного вивчення проблеми розуміння. Критично аналізуються сучасні ідеалістичні концепції розуміння у семіотичі, герменевтиці, соціології.

ПОПЕРЕДНІ ЗАМОВЛЕННЯ ПРИЙМАЄ МАГАЗИН ВИДАВНИЦТВА «НАУКОВА ДУМКА» (252001; КИТВ-1, ВУЛ. КИРОВА, 4), ЯКИЙ НАДСИЛАЄ КНИГИ ПІСЛЯПЛАТОЮ.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Органічний взаємозв'язок соціалізму й інтернаціоналізму виражає важливу й закономірну тенденцію світового суспільного розвитку, коли йдуть глибокі процеси інтернаціоналізації всього суспільного життя, безлічі різноманітних людських спільностей. Тому й є таким актуальним у наш час завдання аналізу соціалістичної суспільної свідомості, ролі інтернаціоналізму в її всебічному розвитку, у свідомості мільйонів трудящих. Ці, а також інші аспекти процесу інтернаціоналізації соціалістичної суспільної свідомості досліджуються в монографії доцента Київського політехнічного інституту С. М. Комунарова *. Мета дослідження — проаналізувати, як ідеї інтернаціоналізму утверджуються у свідомості радянського народу, всіх класів, націй і народностей зрілого соціалістичного суспільства. Автор не обмежується розглядом процесу інтернаціоналізації на рівні, скажімо, індивідуальної чи групової свідомості, а бере саме великомасштабний, загальносуспільний зріз проблеми.

Слід зазначити, що у такому аспекті інтернаціоналістська свідомість залишається все ще недостатньо дослідженою. Це, до речі, ускладнюється й тим, що деякі дослідники нерідко ототожнюють суспільну свідомість із політичною чи правовою, з ідеологією тощо. І хоча, як підкреслюється в книжці, між усіма цими феноменами духовного життя суспільства наявний безпосередній взаємозв'язок і єдність (бо ж виражають вони одну й ту саму цілісну наукову систему поглядів на людину й суспільство), однак є тут і певні відмінності.

Із згаданою проблемою прямо пов'язане і питання про співвідношення національного й інтернаціонального. Звичайно його розглядають у контексті усього суспільно-політичного життя, без диференціації на матеріальне й духовне. А між тим, якщо процес інтернаціоналізації матеріальної культури простежити відносно просто, то з інтернаціоналізацією духовного життя справи складніші, адже тут не завжди вдається точно визначити, представники якої нації чи народності і який саме внесок зробили до цього процесу. У книжці на широкому матеріалі розкривається співвідношення національного й інтернаціонального у різних ідеологічних формах, у тому числі — у політичній, правовій, моральній свідомості, у політичній ідеології тощо. Взагалі, позитивною рисою книги є те, що в ній піддані детальному аналізу численні явища життя й діяльності суспільства з погляду їх ролі в інтернаціоналізації. Автор вивчає мораль як феномен духовного життя, розбирає її структуру, функціональ-

ний діапазон тощо і показує, що процес інтернаціоналізації охоплює її складові частини неоднаково — так, скажімо, ідеал має більше інтернаціональних рис, ніж, наприклад, оцінки чи норми. Це пов'язано, крім усього іншого, ще й з тим, що моральний ідеал слугує немовби дзеркалом майбутнього, яке водночас відбиває і сучасність. У створенні і поширенні цього ідеалу беруть участь мільйони людей, він має класовий характер і слугує провідним всезагальним орієнтиром, за яким трудящі різних національностей звіряють своє життя.

У книжці показано, що інтернаціоналізація охоплює матеріальне виробництво і духовне життя, громадську думку і галузь суспільної психології, масових настроїв і почуттів. У літературі, а ще частіше — в пресі, подібуємо термін «почуття інтернаціоналізму», «почуття пролетарської солідарності» тощо, хоча, значимі, науковий аналіз таких понять все ще не проведений. С. М. Комунаров робить цікаву спробу дослідити розвиток процесу інтернаціоналізації у буденній свідомості і соціальній психології, показує, що тут інтернаціоналізм виступає і як почуття, і як емпіричне знання, життєвий досвід трудящих, причому «почуття інтернаціоналізму» становить емоційну, а знання — раціонально-емпіричну сторону інтернаціоналізму. Емоційний фактор тут — важлива складова, яку теж слід неодмінно враховувати в ідейно-виховній роботі, підкреслює автор. І це цілком правильний підхід, який сприятиме піднесенню ефективності виховного процесу і дасть змогу ще активніше вести наступальну боротьбу проти націоналістичних передусів та інших негативних виявів національних почуттів. Вміти регулювати історичний процес розвитку інтернаціональних та національних почуттів у трудящих масах — це завдання досить важливе для наукового управління всім духовним життям зрілого соціалістичного суспільства. Тому спробу вести наукову розробку цих проблем, аналіз особливостей процесів інтернаціоналізації у соціалістичній суспільній свідомості можна тільки вітати.

Процес розвитку інтернаціоналістської свідомості — складний, іноді суперечливий. Щоб вчасно коригувати і правильно спрямувати його, потрібно провадити широку виховну роботу, яка має ґрунтуватися на комплексному підході до інтернаціоналістського виховання. Такий підхід, значимі, не зводиться до поєднання інтернаціонального й патріотичного виховання, адже тут слід враховувати фактор взаємопроникнення усіх форм виховної роботи, кожна з яких несе в собі певний імпульс інтернаціоналістського виховання. Йдеться, слухно підкреслюється в книжці, не стільки про міжвідомче зведення планів і заходів, яке, на жаль, все ще часто тлумачать як комплексний підхід, а про розуміння інтернаціо-

* Комунаров С. Н. Інтернаціоналізація общественного сознания — закономерность развития социализма. Киев: Вища школа, 1980. 176 с.

налістсько-виховного ефекту політичного, трудового, морального виховання. Автор переконливо розкриває діалектику такої комплексності, внутрішньо притаманної самому виховному процесові. До речі, сама ідея комплексності не до кінця проведена у структурі монографічного дослідження: так, автор, приділяючи головну увагу ідеологічним формам, надто побіжно аналізує інші (неідеологічні) форми суспільної свідомості. А дослідження їх помітно посилює б теоретичну озброєність пропагандистів, усіх працівників ідеологічного фронту, дієвість виховної роботи.

Слід було б також розкрити дедалі зростаючу роль інтернаціоналізму у соціалістичній громадській думці, послідовніше проаналізувати її місце в масовій свідомості і роль у інтенсифікації процесу інтернаціоналізації соціалістичної суспільної свідомості. У цьому зв'язку особливий інтерес становить проблема співвідношення у громадській думці національного й класового моментів. Адже важливо підкреслити, що інтернаціо-

налістська за своєю природою соціалістична громадська думка формується й розвивається не тільки у боротьбі з буржуазним націоналізмом, а й внаслідок рішучого переважання загальнонаціональних інтересів над вузьконаціональними, місницькими, повсюдного утвердження загальнонародянських рис у способі життя людей за умов зрілого соціалізму. Глибоке розуміння таких, по суті, загальнодержавних інтересів, інтересів світової соціалістичної співдружності, різних загонів світового визвольного руху — це і є та першооснова, на якій формується й розвивається інтернаціоналістська, соціалістична громадська думка. Як бачимо, згадана в монографії проблема заслуговує на значно більшу увагу.

В цілому ж, книжка С. М. Комунарова — цікава наукова розвідка однієї з недостатньо вивчених проблем, актуальна праця, яка стане в пригоді широкому колу читачів, що цікавляться питаннями ідейно-виховної роботи.

Ю. І. ПРИМАРЕНКО

ПРОБЛЕМА ІНТЕРЕСУ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ

Однією із важливих проблем, що постають на етапі зрілого соціалізму перед нашим суспільством, є, як наголошувалося на XXVI з'їзді КПРС, необхідність дальшого вдосконалення соціалістичної державності. У матеріалах XXVI з'їзду КПРС чітко визначено основні напрями досліджень сфери соціального і передусім державного управління, гостро поставлено питання про дальшу оптимізацію співвідношення загальнодержавних і відомчих інтересів, гармонійніше поєднання суспільних, колективних та особистих, регіональних і галузевих інтересів, врахування корінних життєвих інтересів трудящих, планомірне поліпшення структури інтересів, охорону загальнодержавних інтересів. Вже сам перелік цих поставлених XXVI з'їздом КПРС управлінських проблем показує практичну значущість і актуальність теоретичних досліджень інтересів у сфері державного управління. Вагомим внеском у зазначені дослідження є монографія В. Ф. Сіренка*, в якій здійснюється докладний аналіз проблеми інтересу в радянському державному управлінні, висвітлюються найбільш важливі політико-правові аспекти формування й реалізації інтересів у цій сфері.

Монографія складається з двох розділів. У першому визначається зміст категорії «інтерес» у соціології. Аналізуючи наявні підходи до вивчення категорії «інтерес», автор переконливо показує, що вони є дещо однобічними, не дають змоги правильно і чітко з'ясувати зміст зазначеної категорії. В. Ф. Сіренко обґрунтовує оригінальний підхід до аналізу категорії «інтерес», за якого її змістові характеристики

виступають як форми діалектичної єдності об'єктивного і суб'єктивного. При цьому інтерес розглядається у книзі передусім як соціальний феномен, як залежність, у яку «поставлений суб'єкт в силу природної необхідності, в силу історичного розвитку виробничих сил і відповідних виробничих відносин» (с. 17). Конкретизуючи даний підхід, автор намагається з'ясувати специфіку інтересу, як певної залежності між необхідністю задоволення потреб суб'єкта і можливістю їх задоволення у ході його цілеспрямованої діяльності.

Послідовно застосовуючи цей підхід до розгляду сутності соціального інтересу, автор у структурі останнього виділяє головні елементи: а) необхідність задоволення потреби; б) можливість задоволення потреби; в) цілеспрямована діяльність для реалізації зазначеної можливості. У книзі здійснюється цікава спроба обґрунтувати взаємозв'язок між інтересом і правом, інтересом і державою, наголошується, що у послідовності категорій «інтерес», «воля», «право» інтерес має вирішальне значення.

Соціальний інтерес завжди містить у собі вольовий момент, виражає сутність державної волі, яка у вигляді правових регламентацій і розпоряджень відповідних службових осіб стає регулятором суспільних відносин. Аналіз ролі інтересів у державній діяльності, що міститься у рецензованій праці, може бути корисним при розкритті неспроможності буржуазного суб'єктивізму та волюнтаризму в державно-правовому регулюванні, його принципової відмінності від дійсно наукового відображення суспільних відносин в марксистсько-ленінській теорії соціального управління.

Розгляду специфіки інтересів в державному управлінні автор приділяє особливу увагу. На його думку, проблема інтересів в

* Див.: Сіренко В. Ф. Проблема інтереса в державному управлінні. Київ: Наук. думка, 1980. 180 с.

державному управлінні повинна вивчатися не тільки в ракурсі взаємодії «інтересу» і «державного управління» як двох відносно самостійних категорій, а й у плані їх діалектичної єдності. Органічний зв'язок інтересів з державним управлінням особливо чітко простежується в ході аналізу взаємовідносин суб'єкта і об'єкта управлінської діяльності, правових форм державного управління, змісту управлінських рішень тощо.

Автор переконливо доводить, що одним із найістотніших соціально-політичних принципів радянського державного управління є виявлення, врахування і забезпечення реалізації інтересів трудящих, розглядає механізм вираження та реалізації інтересів трудящих в державному управлінні.

В монографії приділяється також увага політико-правним аспектам формування і реалізації інтересів в сфері радянського державного управління. Зокрема, розкривається роль Конституції СРСР як політико-правової основи формування і реалізації соціальних інтересів суб'єктів державно-управлінських відносин.

З'ясовуючи значення нашої правової системи взагалі і Конституції (Основного Закону) СРСР — зокрема, автор звертається до загальної характеристики її змісту, зафіксованим у ній цілям радянської держави, на основі яких будується весь механізм формування і реалізації інтересів в державному управлінні.

Аналізуючи окремі глави і конкретні статті Конституції СРСР, автор особливо увагу приділяє статті 48, яка юридично закріплює право громадян СРСР брати участь в управлінні державними і громадськими справами, статті 49, де йдеться про право громадян критикувати недоліки в роботі державних органів. Велике значення мають також статті 49 і 58 Конституції СРСР, які закріплюють право громадян вносити в державні органи і громадські організації пропозиції, подавати заяви, а також скарги на дії службових осіб, державних і громадських органів. У зв'язку з цим відзначається необхідність вдосконалення правового механізму в розгляді скарг громадян, обґрунтовується думка про те, що найбільш ефективним механізмом захисту інтересів громадян є судовий розгляд їх скарг.

Конституція, наголошує автор, це реально діючий закон, вона має важливе значення для процесу формування, реалізації і

захисту інтересів трудящих в сфері державного управління.

Серед політико-правових аспектів державного управління особлива увага в рецензованій книзі приділяється партійному керівництву як важливій передумові науково обґрунтованого формування і реалізації інтересів в державному управлінні. Підкреслюється, що партійне керівництво, маючи своєю методологічною основою принципи класовості і партійності політики, найповніше розкривається в конкретних принципах, стилі і методах роботи. Автор розглядає принципи і методи партійного керівництва, їх конкретне значення для науково обґрунтованого формування і реалізації інтересів в державному управлінні. Робота завершується дослідженням взаємовпливу соціалістичної демократії і процесу формування і реалізації інтересів у цій сфері, аналізом особливостей втілення демократизму соціалістичного державного управління в його організаційно-політичних принципах: участі трудящих в управлінні державними справами, демократичного централізму, державного планування, соціалістичної законності, а також в суті демократичних методів соціалістичного управління.

Водночас слід зазначити, що монографія В. Ф. Сіренка не позбавлена і певних недоліків. Так, на наш погляд, у ній мало уваги приділено класифікації інтересів, розгляду їх ієрархічної структури. Слід було б чіткіше і послідовніше розглянути питання про суперечність інтересів і форм вияву цієї суперечності в державному управлінні. На жаль, немає в книзі і висвітлення таких питань, як співвідношення загальнодержавних інтересів та інтересів окремих регіонів, інтересів громадських і особистих, загальносоюзних і галузевих. Будемо сподіватися, що автор у своїх наступних роботах приділить і згаданім, і деяким іншим питанням належну увагу, що дозволить йому глибше, послідовніше розглянути практично необхідну і теоретично мало досліджену проблему інтересу в державному управлінні.

Підбиваючи підсумки, слід відзначити безумовну актуальність і належний науковий рівень монографії В. Ф. Сіренка, яка стане в пригоді соціологам, практичним працівникам, спеціалістам у галузі державного управління, гадаємо, зацікавить і широкі кола читачів.

М. А. МАСЛОВСЬКИЙ

В 1982 р. видавництво „Наукова думка“ випускає в світ:

ЯРАНЦЕВА Н. А. Художественная классика в культуре социалистического общества.— 10 л.—1 р. 50 к.

Розглядаються умови і шляхи актуалізації класичної художньої спадщини в соціалістичному суспільстві. Піддано критиці сучасні буржуазні теорії елітарності мистецтва.

Художественная культура и гармоническое развитие личности / Н. В. ГОНЧАРЕНКО, О. П. ЛАНОВЕНКО, Л. В. ЛАПОКНЫШ и др.—18 л.—3 р. 40 к.

Розкриваються основні закономірності впливу художньої культури, насамперед мистецтва, на естетичний і моральний розвиток особи, на становлення активної життєвої позиції членів суспільства зрілого соціалізму.

ПОПЕРЕДНІ ЗАМОВЛЕННЯ ПРИЙМАЄ МАГАЗИН ВИДАВНИЦТВА «НАУКОВА ДУМКА» (252001; КИЇВ-1, вул. КІРОВА, 4), ЯКИЙ НАДСИЛАЄ КНИГИ ПІСЛЯ ПЛАТОВА.

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ МОЛОДІ

Нещодавно вийшла друком колективна монографія*, підготовлена співробітниками Інституту філософії АН УРСР, яка присвячена з'ясуванню тієї ролі, що її відіграє громадська думка (зокрема престиж масових професій) у формуванні соціально-професійних орієнтацій учнівської молоді. Книжка написана на матеріалах репрезентативного вибіркового дослідження випускників середніх загальноосвітніх шкіл Києва (1300 одиниць спостереження), здійсненого соціологами Інституту філософії АН УРСР у 1971—1976 роках.

У монографії міститься глибокий теоретичний аналіз престижу професій і деяких проблем профорієнтації, диференційовано впливу престижу на вибір професії різними групами молоді. Велика увага приділяється висвітленню оригінальних методичних засобів дослідження престижу.

Визначаючи, що вирішальний вплив на вибір професії роблять об'єктивні соціально-економічні чинники, автори водночас обґрунтовують необхідність урахування суб'єктивних факторів, свідомості суб'єкта під час регулювання процесу професійного самовизначення молоді.

Головна проблема профорієнтації як процесу виховного впливу, відзначається в монографії,—забезпечити узгодження життєвих планів і професійних намірів молоді з потребами народного господарства в кадрах певних професій (с. 22). Тут, на думку авторів, основне завдання профорієнтації полягає не в цілковитому усуненні невідповідності між професійними перевагами молоді і потребами суспільства в кадрах, а в «досягненні її оптимального стану, тобто в постійному підтриманні таких її значень, які забезпечували б найбільшій економічній і соціальній ефект за мінімальних втрат» (с. 33).

У праці переконливо доведено, що розв'язати проблему профорієнтації тільки за допомогою традиційних психолого-педагогічних методів (профконсультацій, профвідбору тощо) не можна, потрібний комплексний підхід, який враховує ширший соціальний контекст вибору професій. Можливості такого підходу розкриває соціологічний аналіз проблем профорієнтації.

Професійна орієнтація характеризується у праці як «певний різновид, окремий випадок орієнтації соціальної» (с. 24). Процес професійного, а точніше соціально-професійного самовизначення молоді зумовлений, на думку авторів, впливом багатьох найрізноманітніших факторів (об'єктивних і суб'єктивних, особистісних і суспільних).

Велика роль поміж них належить, зокрема, громадській думці, престижу професій. Але, зазначається у праці, в літературі утвердився погляд, згідно з яким престижу

професій приписується функція зручного і універсального інструмента для розв'язання профорієнтаційних завдань, що становить поспішний і надто оптимістичний висновок, не обґрунтований ні теоретично, ні експериментально (с. 11—12).

У центрі уваги авторів монографії — з'ясування впливу престижних міркувань на вибір професії школярами і визначення можливостей використання престижу як інструмента управління процесом соціально-професійної орієнтації. Престиж тлумачиться як явище масової свідомості, важливий компонент громадської думки. Це — «міра поваги у громадській думці» (с. 11), «авторитет професії у громадській думці» (с. 48). Відповідно і вплив престижу на вибір професії розглядається як вияв ролі громадської думки у цьому процесі. Престиж характеризується авторами як різновид неформальних позитивних санкцій, що діють у системі соціального контролю (с. 37).

Далі піддано аналізу процес формування престижу професій. Суть престижування, вважають автори, полягає у «подвійному перетворенні»: 1) особистісний престиж кращих представників даної професійної групи репрезентує функціональний (інституціональний) престиж групи; 2) престиж професійної групи перетворюється в особистісний престиж типового представника групи. Іншими словами, ідеалізований образ кращих представників професії перетворюється в образ-шаблон, стереотип сприйняття всієї професійної групи і асоціюється з кожним її представником. Однак таке розуміння процесу формування престижу не дістало в книжці достатнього підтвердження ні емпіричними даними, ні теоретичними міркуваннями. Більше того, подибуємо й дещо інше тлумачення цього процесу: «особиста повага індивідів до професії — це по суті інтерналізована громадська оцінка престижного статусу професії» (с. 45). Цей статус, у свою чергу, розуміється як моральна винагорода професійної групи з боку офіційних інститутів, що виявляється в увазі засобів масової інформації, нагородженні тощо (с. 42).

Зважаючи на специфіку престижу як явища масової свідомості, як громадської думки, навряд чи можна погодитися з твердженням авторів про те, що безпосереднім предметом престижних оцінок виступає внесок даної професійної категорії в сукупну суспільну працю, у скарбницю матеріальної і духовної культури суспільства. І офіційні інститути, і індивіди, пишуть автори, винагороджують кожний вид діяльності певною мірою поваги і визнання за його здатність задовольняти актуальні суспільні потреби (с. 48). Тут наявна розбіжність з наведеними вище міркуваннями щодо процесу формування престижу і стереотипності престижного відношення (с. 45, 50, 178 та ін.), консервативності престижних оцінок, інерційності критеріїв цінностей (с. 177). Переважна більшість людей, підкресливали самі автори, засвоює вже готові оцінки офіційних інститутів і громадської думки, які функціонують у

* Черноволенко В. Ф., Оссовський В. Л., Паниотто В. И. Престиж професій і проблеми соціально-професійної орієнтації молоді. (Опыт социологического исследования). Киев: Наук. думка, 1979. 213 с.

супільній свідомості у вигляді стереотипних образів представників професії (с. 45). Отже, для цієї переважної більшості «внесок даної професійної групи в сукупну суспільну працю» зовсім не є предметом престижних оцінок.

Відомо, що ставлення до професії виявляється не тільки в оцінці її престижу, а й в оцінках її привабливості для особи. Предметом такої привабливості, на думку авторів монографії, є ті можливості, що їх вона надає працівникові для задоволення його розмаїтих потреб (с. 45). Зіставлення оцінок престижу і привабливості професій, вивченню зв'язку між тими і тими оцінками приділяється по суті центральна увага під час аналізу здобутих емпіричних даних. Цей аналіз спрямований на перевірку двох основних гіпотез дослідження. Перша гіпотеза: «Чим вищий професійно-кваліфікаційний рівень і освітній рівень батьків, тим більша вага престижу під час формування привабливості професій в їхніх дітей» (с. 75). Друга гіпотеза: «Міркування престижу під час формування привабливості професій мають велике значення лише для тих, хто орієнтований на професії високого або низького престижу; для тих же, хто орієнтується на професії середнього престижу, цей фактор помітної ролі не відіграє» (с. 76).

Ці гіпотези в загальному послідовному розгортанні дослідження видаються дещо несподіваними, бо з достатньою необхідністю не впливають із здійсненого авторами теоретичного аналізу престижу професій і процесу його формування, а наведені на користь першої гіпотези аргументи не можна визнати переконливими. Обґрунтовуючи цю гіпотезу, автори, по-перше, двічі пропустили підміни тези: поняття престижу підмінено поняттям «потреба у повазі, самоутвердженні», а останнє ототожнено з прагненням до зовнішніх успіхів, винагороди і захоювання. По-друге, за одну з основних посилок міркувань узято не безперечне твердження, що вищі потреби актуалізуються лише після насичення нижчих.

Для перевірки обох гіпотез у праці використувались два методи: 1) аналіз питомих ваг мотивів престижу серед мотивів вибору професії — окремо для різних груп опитаних, виділених залежно від соціального походження і престижу обраної професії; 2) обчислення коефіцієнту кореляції між оцінками престижу і привабливості професій для кожної із груп.

Результати цих досліджень, за слуханням висновком авторів, цілком підтвердили першу гіпотезу і частково другу.

Особливий інтерес, на наш погляд, становить останній параграф монографії «Проблеми управління професійним самовизначенням», в якому сформульовані основні висновки дослідження.

Головним стратегічним напрямом у розв'язанні проблеми розподілу і раціонального використання трудових ресурсів за соціалізму, як правильно підкреслюється у праці, є планомірне перетворення професійно-кваліфікаційної структури робочих місць, змісту, характеру і умов трудової діяльності (с. 172), вплив же соціальних інститутів безпосередньо на сферу свідомо-

сті, на формування професійних намірів молоді має підпорядкований характер (с. 173).

Можливість використання престижу професій як інструмента управління професійним самовизначенням молоді доволі обмежена. Річ не тільки в тім, що «міркування престижу не є безумовною цінністю для всіх груп молоді і виявляють помітну мотивуючу силу аж ніяк не в усіх випадках профвибору» (с. 175). Існують й інші, теж відзначені авторами, принципові обставини, які промовляють не на користь зосередження зусиль на перерозподілі престижу професій, поміж них і та, що «престижні міркування як значущий мотив профвибору взагалі погано узгоджуються з моральними цінностями і нормами соціалістичного суспільства» (с. 179). За соціалізму має винагороджуватись не належність до певної професійної групи, а особистий трудовий внесок. Уся система виховної роботи з підростаючим поколінням, особливо в галузі профорієнтації і трудового виховання, має бути націлена на те, щоб головною резонуючою цінністю трудової діяльності у громадській думці була не професія, а професіоналізм, майстерність, якість праці, високий кваліфікаційний рівень, фактична реалізація цих трудових потенцій (с. 179).

Велика увага приділена в книжці проблемам методички дослідження. Методичний матеріал, поданий тут, становить інтерес не тільки для соціологів, що вивчають престиж і привабливість професій, а й має велике самостійне значення. У монографії аналізуються поняття надійності і вірогідності інформації; подана типологія наявних методів визначення надійності (точніше методів урахування помилок); запропоновано новий критерій для визначення надійності, що ґрунтується на вивченні розподілу відповідей у різних підмножинах масиву опитаних; викладено новий метод виявлення індивідуальних пріоритетів, тобто впорядкування об'єктів за заданим критерієм. Цей метод, названий у праці «методом множинних порівнянь», ґрунтується на припущенні про транзитивність професійних пріоритетів і становить спрощену процедуру методу парних порівнянь.

Висвітлені у монографії методичні положення широко використувались під час здійснення методичних експериментів, спрямованих на вивчення надійності методу списку професій для з'ясування їх престижу. Розглядається, зокрема, вплив на оцінки професій позиції (номера) професії у списку, довжини списку, «сусідства» професій в ньому, оцінок першої професії, способу оцінки. Аналіз результатів методичних експериментів дозволив зробити висновок, що метод списку професій є надійним інструментом вимірювання престижу.

Загалом рецензована праця становить серйозне наукове дослідження, здійснене на високому професійному рівні. Вона є цінним внеском у розробку теоретичних і методичних проблем дослідження престижу професій молоді і має важливе практичне значення для вироблення стратегії і тактики управління процесом соціально-професійного самовизначення молоді.

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ОБ'ЄКТА І СУБ'ЄКТА

Дослідження змісту і функцій основних категорій діалектичного та історичного матеріалізму щільно переплетене з розкриттям діалектики об'єктивного і суб'єктивного. Наголошуючи на об'єктивному, незалежному від волі і намірів людини змісті категорій філософії і спеціальнонаукових понять, марксистсько-ленінська філософія водночас визнає важливу роль суб'єктивного фактора в діалектиці суспільного розвитку, підкреслює активну роль суб'єкта у практиці і пізнанні.

Взаємовідношення суб'єкта і об'єкта — класична проблема, яка є предметом вивчення від часу зародження філософії. Історія її постановки і розв'язання — це водночас історія переосмислення способів її заданості. Тому з'ясування концептуальних рамок її формування потребує аналізу соціально-практичних і культурно-історичних передумов пізнавальної діяльності, того специфічного позатеоретичного фону, який визначає понятійний зміст категорій суб'єкта і об'єкта. Марксистське розв'язання проблеми об'єкта і суб'єкта передбачає розгляд її як зрізу відношення буття і пізнання, людини і світу, тобто осмислення її у широкому світоглядному контексті.

Останнім часом в радянській філософській літературі з'явилося багато праць, присвячених різним аспектам суб'єкт-об'єктних відношень. Ця проблема розглядається під кутом зору діалектичної теорії розвитку і теорії пізнання, в соціологічному, історико-філософському та інших аспектах. Рецензована колективна монографія* становить дослідження суб'єкт-об'єктних відношень з погляду їх актуальності в різних сферах пізнавального, практичного і практично-духовного освоєння світу.

Аналіз проблематики суб'єктивного і об'єктивного здійснюється тут за допомогою виявлення специфіки діалектики суб'єкта і об'єкта в суспільній практиці, в науковому і науковому пізнанні, в моральному, естетичному та ін. відношенні людини до дійсності. У праці розглядаються також історико-філософські аспекти проблеми суб'єкта і об'єкта, містяться критика деяких напрямів сучасної буржуазної філософії. Окремий розділ присвячено аналізу поняття культури як специфічного рівня взаємодії суб'єкта і об'єкта. Така комплексність підходу відрізняє книжку від попередніх досліджень з цієї проблематики і надає їй певної тематичної новизни.

Монографія відкривається коротким історико-філософським екскурсом, в якому висвітлено становлення проблеми суб'єкта і об'єкта в давньогрецькій філософії, філософії Нового часу, а також критикується неокантіанські, позитивістські, екзистенціалістські та персоналістські концепції суб'єктивного і об'єктивного. Відзначаючи, що антична філософія ще не знає тієї антиномії суб'єктивного і об'єктивного, яка прита-

манна буржуазній філософії Нового часу, автори розділу розглядають соціологічний контекст протиставлення суб'єкта і об'єкта у філософських концепціях останньої. Розроблені німецькою класичною філософією поняття, що відображають практично-активну, суспільну природу пізнання, зазначається у книжці, стали однією з підвалин марксистської концепції суб'єктивного і об'єктивного. Водночас, як підкреслюють автори, сучасні буржуазні інтерпретації цієї проблеми не лише не долають, а поглиблюють вади класичних буржуазних концепцій суб'єкта і об'єкта — антиісторизм, абстрактність, споглядальність. Цей загалом цікавий розділ виграє би за умови висвітлення культурно-історичного смислу і значення категорій суб'єкта і об'єкта у філософії середньовічної доби. З середньовічною традицією пов'язана сама поява термінів «суб'єкт» і «об'єкт». Вони, як відомо, наповнювалися релігійно-спекулятивним змістом, але середньовічна філософія розробила й низку цікавих логіко-гносеологічних, антропологічних психологічних моментів зазначеної проблеми, що становить, на нашу думку, певний інтерес.

У монографії всебічно розглядаються найбільш загальні аспекти суб'єкт-об'єктного відношення в практичній діяльності та пізнанні, підкреслено визначальний характер суспільної практики щодо теоретичних форм овоєння дійсності, міститься детальний аналіз поняття суб'єкта пізнавального відношення і його об'єкта, розглядається питання про виникнення і становлення цього відношення, специфіку виявлення його в науковому пізнанні (зокрема в природознавстві і суспільних науках).

На жаль, у книжці розгляд суб'єкт-об'єктного відношення в науковому і науковому пізнанні здебільшого обмежується лише гносеологічним планом. Через це з предметного поля дослідження випадають дуже важливі, на наш погляд, аспекти взаємозв'язку суб'єкта і об'єкта, зокрема складні механізми опосередкування наукового і наукового пізнання формами матеріального і духовно-практичного освоєння людської дійсності, в яких відсутнє критично-рефлексивне протиставлення суб'єкта і об'єкта. Не повністю враховуються й положення щодо цього аспекту проблеми, висунуті у працях В. О. Лекторського, В. С. Швіррова та інших авторів. Можливо, такий підхід продиктований структурою рецензованої праці, проте і в цьому разі потрібний конкретний аналіз позатеоретичних механізмів опосередкування взаємовідношення суб'єкта і об'єкта в науковому пізнанні й специфіки його виявлення в науковому пізнанні.

Суспільство, зазначається у рецензованій праці, є реальним суб'єктом предметно-перетворюючої і пізнавальної діяльності. Діалектика суспільного (родового) й індивідуального, відзначають автори, полягає в тому, що суспільне виявляється через індивідуальне, а індивідуальне існує через суспільне, включене в нього. Індивід виступає як суб'єкт пізнання мірою розвитку пізнавальних засобів науки і активізації власних

* Субъект и объект как философская проблема./ Парнюк М. А., Причепий Е. Н., Рыжко В. А. и др. Киев, Наук. думка, 1979. 301 с.

пізнавальних здатностей, мірою оволодіння суспільно-історичним пізнавальним досвідом людства. На конкретному матеріалі природничих і суспільних наук у книжці висвітлюється діалектика становлення суб'єкт-об'єктного відношення. Спосіб детермінації об'єктом суб'єкта, підкреслюють автори, має принципово інший характер, ніж безпосередній вплив природних факторів на людину. Тому однією з суттєвих характеристик суспільного буття людини є свобода, вибір можливостей розвитку (детермінація не лише минулим, а й майбутнім).

З'ясування діалектики суб'єкта і об'єкта має важливе методологічне значення для підвищення методологічної культури природничо-наукових досліджень. У монографії чи не вперше у радянській філософській літературі відзначена така специфічна риса природничонаукового пізнання, як його «об'єктність» («об'єктна» репрезентація реальності). Усвідомлення цієї його особливості є невідмінною умовою членування предметного поля досліджень, визначення методів та концептуальних рамок його відтворення, дає змогу запобігти редукції однієї форми руху матерії до іншої, спрощеного трактування картини світу, зведення її до фізичної, послідовно елімінувати суб'єктивні нашарування з наслідків пізнання.

У праці підкреслюється, що істотно з погляду окремих природничонаукових методів зміни процедур спостереження (врахування взаємодії фізичного об'єкта з вимірвальними приладами в одному разі і можливість заперечення цієї взаємодії — в іншому) не змінюють їхньої об'єктивної природи. Однак, як слушно зауважують автори, потрібно пам'ятати і про відносність такого сучасного об'єктивного відношення до дійсності, оскільки категорія суб'єкта виступає передумовою «об'єктивної моделі», вхолючи до неї у «знятому вигляді». Авторі розділу переконливо доводять потребу чіткого філософського уявлення про суб'єктивні аспекти емпіричних природничонаукових досліджень, обґрунтовано критикують суб'єктивно-ідеалістичні (позитивістські, операціоналістські) концепції природничонаукового пізнання.

У розділі, присвяченому дослідженню специфіки суб'єкта і об'єкта в науковому соціальному пізнанні і суспільній свідомості, також розкрито органічний зв'язок об'єктивності і партійності в марксистсько-ленінській теорії суспільного розвитку, висвітлено специфіку пізнання суспільних явищ. Тут же з точки зору діалектики суб'єктивного і об'єктивного розглядаються важливі аспекти суспільних явищ і форм суспільної свідомості, — політики, моралі, мистецтва.

Заслугує на увагу застосування діалектики суб'єкт-об'єктного відношення до розробки методології соціального пізнання. Визначаючи принципи методологічної регуляції пізнавального відношення суб'єкта до об'єкта, потрібно, підкреслюють автори, виявити основні цілеустановки суб'єкта та засоби їх реалізації (аналіз методології пізнання соціальних явищ не повинен обмежуватися тільки розкриттям евристичних можливостей тих чи тих принципів). Разом із з'ясуванням активності суб'єкта — (а) у процесі практичного перетворення об'єктив-

ної дійсності на предмет діяльності і пізнання; (б) об'єктивно-істинного осягнення об'єкта; (в) суб'єктного відношення до самого процесу пізнання сутності об'єкта; (г) практичного втілення здобутого знання про об'єкт, тобто практичного перетворення об'єкта на основі його пізнання — у розробці соціально-гуманітарної методології треба враховувати ціннісно-ідеологічну та практичну цілеорієнтацію суб'єкта. Такий підхід дає змогу виділити три відносно самостійні сфери наукової методології соціального пізнання: теоретико-пошукову (евристичну), ціннісно-ідеологічну і практичну (яка включає і соціотехніку).

Велике значення для осмислення діалектики взаємозв'язку суб'єкта і об'єкта має дослідження тих специфічних форм і рівнів матеріального і духовного освоєння людиною світу, що становили реальну передумову (однак не були предметом рефлексії) вищлення і теоретичного усвідомлення її як філософської проблеми. Тому цілком правомірним є розгляд суб'єкт-об'єктного відношення з соціально-культурною контексті.

Культурно-історичний зміст категорії суб'єкта і об'єкта визначається насамперед діалектикою суспільного виробництва як процесу об'єктивної особистості і суб'єктивної речей і на цій основі — всебічним прогресивним розвитком цінностей людської культури, формування всебічно розвиненої людини. Зазначимо, що в такому аспекті суб'єкт-об'єктні відношення досліджувались мало і постановка питання про їх культурно-історичну семантику в книжці достатньо обґрунтована, є плідною з наукового погляду.

Важливим тут видається введення соціальної предметності в культурно-історичний контекст аналізу суб'єкт-об'єктного відношення. Вона розглядається не тільки в площині діяльнісного відношення людини до природи, а значно ширше — в системі суспільних відносин і відношення людини до самої себе. Це дає можливість виявити соціально-практичний зміст культурно-історичних опосередкувань процесів об'єктивної людської сутності і суб'єктивної природних речей.

Прагнення до широкого комплексного розгляду вузлових проблем діалектики суб'єкта і об'єкта становить, на наш погляд, позитивну сторону рецензованого видання. Проте бажання авторів охопити якнайширше коло питань, пов'язаних з проблемою об'єктивного і суб'єктивного, часом призводить до повторення використаного матеріалу. Крім того, чітко не визначена позиція авторів щодо дискусійного питання про категоріальний статус понять суб'єктивного і об'єктивного. Нарешті, книжка значно втратила б, якби суб'єкт-об'єктні відношення розглядалися не тільки в контексті відношень «виключно об'єктивних» (відношень речей і явищ об'єктивного світу між собою), а й у контексті відношень «виключно суб'єктивних» (між різними свідомостями, між «я» та «іншим я»). У рецензованій праці зроблена спроба проаналізувати перші аспекти. Разом з тим тут наголошується саме на моменті спільності між об'єктивними і суб'єкт-об'єктивними відношеннями — це по-

дано як «активність об'єкта» (с. 85). Проте якраз ця теза і може викликати заперечення, оскільки відношення того, хто пізнає, до того, що пізнається, ніколи не тотожне відношенням між речами матеріального світу (згадаймо лєнінську тезу про активність, діяльний, творчий характер гносеологічного відображення дійсності). У марксистській літературі ідея активності суб'єкта пов'язана насамперед з положенням про діяльний характер пізнання і практики, саме поняття активності використовується і в аналізі різноманітних форм вияву саморуку матеріальних тіл і систем (фізичних, хімічних, біологічних, кібернетичних та інших об'єктів).

Проте відношення з переважанням суб'єктивного моменту (відношення різних сві-

домостей, різних «я») у книзі практично не дістали висвітлення, хоча психологічна, естетична, взагалі культурологічна актуальність цієї проблематики на сьогодні цілком очевидна.

Наведені зауваження не знижують загальної позитивної оцінки монографії «Суб'єкт і об'єкт як філософська проблема» — серйозного результату творчої роботи великого дослідницького колективу. Книжка в цілому добре відредагована, має гарне поліграфічне оформлення.

Певні, що рецензована праця принесе користь викладачам, аспірантам, усім тим, хто вивчає марксистсько-лєнінську філософію. Вона буде добрим стимулом для нових наукових досліджень у цій галузі.

О. І. ПОГОРІЛИЙ, Ю. А. ІЩЕНКО

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ДОКТРИНИ ДЕРЖАВИ

Критичне дослідження однієї з основоположних концепцій українського буржуазно-націоналізму — концепції так званої «української соборної держави», доведення її повної наукової неспроможності, її політичної реакційності та антинародної сутності — такий зміст монографії О. О. Поліщука «Реакційна сутність концепції держави в ідеології українського буржуазного націоналізму»*.

Ця наскрізь фальшива концепція, висунута понад століття тому ідеологами української буржуазії, яка домагалася монопольного права на експлуатацію нашого народу під гаслами «самостійної національної державності», все ще править за «програму платформу» підривної антирадянської, антикомуністичної діяльності українських буржуазних націоналістів. Закордонні «знавці української державності» «модернізують» і «вдосконалюють» її відповідно до кон'юнктурних запитів міжнародної реакції. Так, наприклад, спираючись на «вдосконалену» концепцію «української соборної самостійної держави», буржуазні і буржуазно-націоналістичні «теоретики» спотворено змальовують історичний процес виникнення й становлення радянської соціалістичної державності, паплюжать історичні досягнення соціалізму в галузі становлення й розвитку дружби і братерства між націями та народностями СРСР, фабрикують і поширюють вигадки про «колоніальне становище України» тощо.

Радянські вчені у своїх критичних дослідженнях розкривають ті чи інші аспекти буржуазно-націоналістичної концепції «са-

мостійної держави», даючи гідну відсіч її «творцям» і пропагандистам. Проте зазначена буржуазно-націоналістична концепція ще не була предметом спеціального розгляду. Першою працею, в якій вона розглядається комплексно — у філософсько-соціологічному, економічному, історичному та юридичному аспектах — є рецензована монографія О. О. Поліщука.

Автор виділяє і зіставляє основні «державницькі» теорії і, так би мовити, соціологічні доктрини українських буржуазних націоналістів, розкриває їх світоглядно-методологічні і класово-політичні основи, з'ясовує причини, що зумовили їх появу і подальші «модернізації». Він поєднує історичний і логічний методи дослідження, дає вєбичну оцінку поставленим питанням.

Скажімо, у першому розділі монографії («Теоретична неспроможність концепції «української соборної самостійної держави») розкривається не тільки злиденність методологічної основи останньої, а й її спорідненість з тими чи іншими буржуазними теоріями — як за методологічною основою, так і за соціально-політичним призначенням. І «самостійницька» доктрина, й «класичні» буржуазні доктрини так чи інакше маскують експлуаторську, класово-антагоністичну сутність буржуазної держави, захищають віджилу капіталістичну систему.

Цей висновок спирається на аналіз соціально-економічного змісту програм закордонних угруповань українських буржуазних націоналістів, в яких декларуються моделі «самостійної держави» — від «ділничної монархії» і фашистської диктатури до псевдодемократичної «правової держави». Як показано в монографії, всі програми закордонного «самостійництва», незважаючи на їхню строкатість, неузгодженість і взаємну конфронтацію з питань форми державного правління, тактики підривної, антирадянської діяльності та ін., єдині в тому, що еко-

* Поліщук О. О. Реакційна сутність концепції держави в ідеології українського буржуазного націоналізму. К.: Вид-во Київ. ун-ту. Видавниче об'єднання «Вища школа», 1981. — 160 с.

номіка «української соборної самостійної держави» може мати за основу лише приватну власність. Залучаючи до свого «теоретичного арсеналу» «податкову політику», «державний контроль за банківською та кредитною системою» та інші важелі, що їх традиційно використовує монополістична буржуазія, вони всіляко рекламують капіталістичний механізм ринкових відносин як «наїфективніший регулятор економічного життя сучасного суспільства».

Еклектичне сполучення елементів організації сучасної капіталістичної економіки із «заповітами і традиціями свобідного», домонополістичного капіталізму, яке притаманне закордонницьким «програмам», відображує реакційність, регресивність українського буржуазного націоналізму. Створена його «теоретиками» модель так званого «гармонійного суспільства» за своєю сутністю, як це доведено в книжці, є далекою від науки ідеалізацією класово-антагоністичного суспільства, а доктрина «соборної самостійної держави» — спробою обґрунтування принципів сепаратистської держави експлуаторського типу, причому спробою, що всіляко замаскована псевдогуманіою і псевдодемократичною фразеологією. Усі «теоретизування», підкреслюється в монографії, мають суто утилітарне призначення: виправдати контрреволюційні програми антирадянської емігрантщини. Позбавлені будь-якої бази, витвори буржуазних націоналістів цілком ігнорують реальні умови і перспективи розвитку української радянської соціалістичної державності, відображуючи зате нездійсненні сподівання найреакційніших кіл імперіалістичної буржуазії на реставрацію капіталізму на Україні, в інших республіках СРСР, у країнах соціалістичної співдружності. Не випадково гальванізація концепції «самостійної держави» здійснюється її творцями у межах наскрізь контрреволюційної доктрини «української національно-визвольної революції».

Розкриття суті й призначення цієї доктрини, а також «самостійницьких» спотворень досвіду розв'язання національного питання і розвитку національних відносин в СРСР; проблеми становлення і розвитку радянської соціалістичної державності та конституційних основ радянського ладу становлять зміст другого розділу монографії («Антикомуністична спрямованість «самостійницьких» теорій з питань соціальної революції та конституційних основ радянського ладу»). Він починається розглядом буржуазно-націоналістичного тлумачення національного питання і шляхів його розв'язання в дореволюційній Росії. Уже в той час ідеологи української буржуазії прагнули будь-що «довести» несумісність корінних інтересів братніх українського і російського народів і в такий спосіб обґрунтувати «загальнонаціональні» вимоги «всеукраїнства» про відокремлення від Росії, створення української сепаратистської держави. Це і «теорія» безкласовості і безбуржуазності української нації М. Грушевського, і «класократична» теорія В. Липинського, і «теорія української расовості» В. Антоновича та ін.

Нині емігрантські ідеологи українського буржуазного націоналізму підхопили сепаратистські ідеї «старого українського на-

ціоналізму» і заповзятливо «модернізують» і «вдосконалюють» їх, залучаючи для цього соціал-дарвіністські, буржуазні етноспсихологічні, антропологічні та антропологічні (расистські за своєю сутністю) трактування нації, релігійні догмати тощо. Спираючись на таку «теоретичну основу» й безсоромно спотворюючи соціалістичну дійсність, українська буржуазно-націоналістична емігрантщина заперече історичні досягнення реального соціалізму в розв'язанні національного питання в СРСР, фабрикує й поширює вигадки про «пригноблене» становище українців у Радянському Союзі. Таку саму спрямованість мають антинаукові «історичні схеми» розвитку українського народу та його національної державності, створені Грушевським, Томашевським, Крупницьким та іншими буржуазно-націоналістичними істориками і шверст насичені фальшифікаціями історичного акту возз'єднання України з Росією, історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни. У безлічі буржуазно-націоналістичних фальшивок робиться спроба штучно розщепити Жовтневу революцію на «дві революції» — «російську» і «українську» — і протиставити їх одну одній за цілями, соціальним характером, рушійними силами. Критичний аналіз цих ідеологічних підступів, даний у книзі, помітно доповнює дані, що містяться в працях О. В. Лихолата, Р. Г. Симоненка, Л. П. Нагорної та інших українських радянських істориків.

Як доведено в монографії, «теоретичні вправи» лідерів емігрантського самостійництва з питань національно-визвольного руху зводяться до розробки й удосконалення форм, методів і засобів підірвної, антирадянської діяльності. Головним засобом досягнення своєї кінцевої мети українська буржуазно-націоналістична емігрантщина вважає агресивну війну імперіалістичних держав проти СРСР, країн соціалістичної співдружності. За наказом і підтримкою імперіалістична вона виступає проти розрядки міжнародної напруженості, рівноправних і взаємовигідних відносин між країнами, проти соціального прогресу і миру на землі. У цій своїй реакційній, антинародній діяльності вона змикається з іншими найзаклеплішими антикомуністами — від американських берцхтів і чилійських фашистів до сіоністів та маоїстів.

За своєрідне «виправдання» цієї діяльності самостійницьким лідерам править фальшива теза про нібито загальнодемократичний зміст українського націоналізму, який, мовляв, і після перемоги Жовтня лишається «націоналізмом гнобленої нації». Одна вигадка продукує іншу: раз на думку цих закордонних «українознавців», справжня «революція для України» ще не відбулася, то їх «теоретична думка» намагається передбачити, яким же має бути очікуваний ними переворот. Сутність «національно-визвольної революції», як слушно зауважується в рецензованій монографії, визначається цими контрреволюціонерами як «боротьба з окупантом» (відсутність же «окупанта» в реальній дійсності компенсується штучним конструюванням його). У такий-от спосіб і забезпечується «єдиноправильність» буржуазно-націоналістичної концепції «ук-

раїнської національно-визвольної революції».

Характерною рисою усіх «самостійницьких» писань про «національно-визвольну революцію», підсумовується в монографії, є їх відверта антирадянська спрямованість: спроба теоретично «обґрунтувати» шляхи і засоби реставрації капіталізму на Україні, заперечення правильності марксистсько-ленінського висновку про те, що головний зміст, напрям і основні особливості історичного розвитку людського суспільства в сучасну епоху визначаються світовою системою соціалізму, силами, що борються за мир, демократію і соціальний прогрес, проти імперіалізму і реакції.

Центральним об'єктом диверсійно-ідеологічної діяльності емігрантського «самостійництва» були і є конституційні основи радянського соціалістичного суспільного і державного ладу. Спотворюючи нашу дійсність, буржуазно-націоналістичні «фахівці» намагаються довести «невідповідність» Основного Закону нашої держави «фактичній законодавчій практиці» в СРСР, дискредитувати історичні здобутки реального соціалізму. Буржуазно-націоналістичні фальшивки на цю тему, потік яких значно зріс напередодні прийняття нової Конституції СРСР і Конституції союзних республік, розглядаються в окремому підрозділі монографії. Українські буржуазні націоналісти спрямовують свої нападки проти економічної і соціальної основи Радянської держави, політичної системи розвинутого соціалізму, керівної ролі КПРС у житті нашої країни, проти конституційного визначення прав, свобод і обов'язків громадян нашої країни. Однак головним напрямом викривлення конституційних основ Радянського ладу українські буржуазні націоналісти обрали фальсифікацію розвитку національних відносин у суспільстві зрілого соціалізму. Конституційні основи розвинутого соціалізму вони по-наклепницькому проголошують «імперіалістичними намірами московського більшовизму», а прийняття Конституції союзних республік — посиленням «сепаратистських тенденцій» серед народів нашої країни.

У центрі буржуазно-націоналістичних спотворень соціалістичної державності, як показано в монографії, перебувають питання суверенітету національно-державних формувань, що входять до складу СРСР, спів-

відношення їх суверенітету і суверенітету союзної держави. Ігноруючи конкретний зміст соціалістичної федерації, конституційні положення з цього питання, буржуазно-націоналістичні «фахівці» апіорі заперечують суверенітет окладових частин радянської федеративної держави, відстоюючи «право на суверенність» лише за унітарною буржуазною державою. Цій меті підпорядкована теорія «тяглості і переємності української держави», як і багато інших буржуазно-націоналістичних теорій і схем.

З початку свого зародження концепція «української соборної самостійної держави» виступала як антитеза дійсно справедливому розв'язанню національного питання на принципах пролетарського інтернаціоналізму в Країні Рад,— такий підсумковий висновок рецензованого дослідження.— З поразкою буржуазного націоналізму на Україні і перетворенням його у різновид емігрантського націоналізму ця концепція виконує ще одну функцію: вона перетворюється на антитезу мирному співіснуванню держав різних соціальних систем... «Теоретична» і «практична» діяльність зарубіжних центрів і організацій українських буржуазних націоналістів відповідає стратегічним планам імперіалістичної реакції, що висуває нині націоналізм як засіб боротьби з комунізмом. Вона тісно змикається з підривною антирадянською діяльністю спеціальних служб США, Канади, ФРН, Великобританії та інших імперіалістичних держав, міжнародних центрів антикомунізму».

Монографія О. О. Поліщука заслуговує на високу оцінку. Написана на основі великого фактичного матеріалу, взятого з першоджерел, мовою, зрозумілою для широкої читачької аудиторії, вона відзначається достатньо високим ідейно-теоретичним рівнем і є вагомим внеском у справу викриття реакційної суті українського буржуазного націоналізму. Ця змістовна книжка, яка, безумовно, сприятиме вихованню трудящих республіки в дусі радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, заслуговує на тираж, більший, аніж тисяча примірників. Вона є звертанням до широкої публічної аудиторії — отож, природно, і сама ця аудиторія повинна мати змогу ознайомитися з нею.

С. Г. ФІНОГЕВ

Наші автори

- БИЧКО**
Ігор Валентинович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою історії філософії КДУ ім. Т. Г. Шевченка
- ВИШНЯК**
Олександр Іванович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ДАВИДОВА**
Галина Олександрівна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР
- КОБКО**
Григорій Лукич — кандидат філософських наук, доцент Української сільськогосподарської академії
- ЛИТВИНОВ**
Володимир Дмитрович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- МІЛЛЕР**
Анатолій Яосипович — аспірант Інституту держави і права АН УРСР
- СМИРНОВА**
Наталія Вікторівна — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ТКАЧЕНКО**
Олександр Михайлович — кандидат психологічних наук, доцент КДУ ім. Т. Г. Шевченка
- ФЕДУРУК**
Вікторія Стефанівна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЯЦЕНКО**
Олександр Іванович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ ім. Т. Г. Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. В. КОСОЛАПОВ, В. І. КУЦЕНКО, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИЩЕНКО, М. О. ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001 Київ-1, Героїв революції, 4.
Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор Б. В. Сушко

Технічні редактори Л. М. Кравченко, С. С. Грабовська

Коректор Н. А. Дерев'яно

Здано до набору 18.11.81. Підп. до друку 18.01.82. БФ 44883. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 13,34. Тираж 1350 пр. Зам. 1-670.

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ, МСП, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004 Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ», № 1, 1982, ЯНВАРЬ — ФЕВРАЛЬ. (На українському мові). Научно-теоретический журнал Інститута філософії АН УССР. Основан в 1927 г. Выходит 1 раз в 2 мес. Адрес редакции: 252001 Киев-1, Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги, 252004 Киев-4, Репина, 4.

Правила для авторів

1. Рукописи до редакції журналу «Філософська думка» надсилаються у 4-х примірниках (перший — обов'язково), надрукованих через два інтервали, не більше 60 знаків у рядку, на стандартному письмовому папері, що не пропускає чорнила, з полями ліворуч. Кількість рядків на сторінці не повинна перевищувати 30.

У тексті не можна робити рукописні вставки і вклейки. Статті, надруковані на портативній машинці, не приймаються.

2. Обсяг статті не повинен перевищувати 18, повідомлення 10—12, рецензії 6—8 сторінок.

3. У кінці статті слід зазначити прізвище, ім'я, по батькові автора (чи авторів), місце роботи, науковий ступінь, звання, посаду, повну поштову домашню адресу, номер телефона (службовий або домашній).

4. Рукопис має бути обговорений і рекомендований кафедрою. Стаття вважається прийнятною до друку після схвалення її редколегією журналу. Доопрацьовані тексти редколегія розглядає повторно.

5. Прізвище, ініціали, іншомовні назви чи окремі слова, формули слід вписувати чітко. Індeksi і степені відзначати олівцем.

Посилання на літературу даються в кінці кожної сторінки за порядковим номером за схемою: 1. На книжки: прізвище і ініціали автора, повна назва праці, місце видання, назва видавництва, рік видання, сторінка; 2. На статті із збірників чи колективних монографій: прізвище і ініціали автора, назва статті, назва збірника чи монографії і їх повні вихідні дані за п. 1; 3. На статті із журналів: прізвище і ініціали автора, назва статті, сторінки; 4. На твори основоположників марксизму-ленінізму: прізвище і ініціали автора, назва твору, далі повна характеристика того нового зібрання творів, де вміщено згаданий твір, сторінка.

Посилання на іншомовну літературу мають бути надруковані на машинці і завізовані автором.

7. Цифрові дані і цитати, назви постанов теж мають бути перевірені і завізовані автором на полях. Обов'язково назвати видання, в якому надруковано ту чи ту постанову.

8. Іноземний текст, формули та умовні позначення слід друкувати на машинці або ж вписувати від руки бібліотечним почерком.

9. Стаття має бути ретельно опрацьована стилістично і уважно вчитана. У коректурі ніяких змін і доповнень не допускається.

10. Статті надсилати на адресу: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4, редакція журналу «Філософська думка».

Матеріал, відхилений редколегією, на прохання автора може бути повернутий протягом року.